

ISSN: 2618-5873

UTAD

**ULUSLARARASI
TARİH ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

**The Journal of
International History
Researches**

Yıl: 2021 / Haziran

Cilt: 5 / Sayı: 1

Year: 2021 / June

Volume: 5 / Number: 1

Editörler / Editors

Dr. Öğr. Üyesi Rifat İlhan ÇELİK	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Senem DİNÇ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Öğr. Gör. Abdurrahim İstemi SAYLAM	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Arş. Gör. Dilara AVCI	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Türk Dili Editörü / Turkish Language Editor

Arş. Gör. Derya KARATAŞ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Yazım ve Dil Editörü

Arş. Gör. Atakan ÇİÇEK	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Ihsan Al-Deek	Najah National University
Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Veli ÜNSAL	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. David E. THORNTON	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Paul LATIMER	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Luca ZAVAGNO	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Murat TUĞLUCA	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet GEL	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Bengül BOLAT	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Ulvi ÖZDEMİR	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Bülent KARA	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan KARAKÖSE	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Mahmut BOLAT	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Cihat TANIŞ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özlem POYRAZ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK
Dr. Mohammadamin SHAHJOUEI

Muş Alparslan Üniversitesi
Shahid Beheshti University

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD), yılda iki defa yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergi TÜBİTAK ULAKBİM Dergi Park Sistemi bünyesinde hizmet vermektedir. Yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

The Journal of International History Researches is refereed journal which is publishing biannual. The journal services in the TUBITAK ULAKBIM Academic Turkish Journal Park System. Responsibility of the publishing studies is concern writers.

İletişim / Correspondence

utadergi@gmail.com

<http://dergipark.gov.tr/utad>

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Makaleler / Articles

AKYURT, Songül

MEMLÛKLERDE SULTAN ŞABAN DÖNEMİ BÜYÜK EMİR İSYANLARI
GREAT AMIR REBELLIONS DURING SULTAN SHABAN PERIOD IN
MAMLUKS..... 1-23

AYDIN, Emre

UNUTULAN GAZETE: MARKO PAŞA
FORGOTTEN NEWSPAPER: MARKO PAŞA 24-45

ÇİÇEK, Atakan

ŞARLMAN'IN ENDÛLÛS EMEVİ DEVLETİ'NE KARŞI DİPLOMATİK SAVAŞI:
MARCA HISPANICA OPERASYONU
CHARLEMAGNE'S DIPLOMATIC WAR AGAINST CALIPHATE OF CORDOBA:
OPERATION *MARCA HISPANICA*..... 46-70

ERYILMAZ, İsa

ÇAĞATAY HANLIĞI DÖNEMİNDE MOĞOLLAR ARASINDA İSLAMİYET
ISLAM AMONG THE MONGOLS DURING THE CHAGATAI KHANATE ...71-84

GULUZADE, Pasha

TARİH YAZICILIĞINDA BİR SORUN OLARAK TARAFLILIK
BIAS AS A PROBLEM IN HISTORIOGRAPHY 85-107

GÜNARSLAN, Hüseyin

İNGİLİZLERİN HİNDİSTAN AMRİTSAR KATLİAMININ SEBEP VE
SONUÇLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME
AN EXAMINATION ON THE REASONS AND THE CONSEQUENCES OF
BRITISH AMRITSAR MASSACRE IN INDIA108-131

SUYUNDİKOV, Suinbay

DAĞLIK KARABAĞ SAVAŞI'NIN ÇÖZÜMÜ BAĞLAMINDA TÜRKİYE VE
RUSYA
RESOLUTION OF THE NAGORNO-KARABAKH WAR IN THE CONTEXT OF
TURKEY AND RUSSIA.....132-145

ÜNSAL, Veli; AKYÜN, Ferdi

BOZKIR KAVİMLERİNDE SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT

SOCIAL AND ECONOMIC LIFE IN STEPPE TRIBES.....146-169

MEMLÛKLERDE SULTAN ŞABAN DÖNEMİ BÜYÜK EMİR İSYANLARI

Songül AKYURT*

Özet

Dünyanın neresinde olursa olsun devleti yöneten kişinin çocuk yaşta ve tecrübesiz olması başta vezirler, büyük devlet adamları ve emirlerin devlet yönetimine karşarak hükümdarlar üzerinde tahakküm kurmalarına hatta yönetimi bile ele geçirmelerine neden olmuştur. Bu durumun en güzel örneklerinden biri de 1250-1517 yılları arasında Mısır, Suriye, Hicaz ve Güneydoğu Anadolu'da hüküm süren Memlûk Devleti'nde görölmektedir. Memlûk Devleti'nin XXII. sultanı olan el-Melik el-Eşref Şaban (1363-1377), selefi el-Melik el-Mansûr Selâhaddîn Muhammed'in aklı dengesinin yerinde olmadığı gerekçesiyle emirler tarafından tahtan indirilmesinden sonra 30 Mayıs 1363 tarihinde henüz on yaşında iken tahta oturtulmuş bir sultandır. Onun emirler tarafından sultan yapılması, saltanatının da nasıl geçeceğine dair önemli ipuçları vermiştir. Bu çalışmada, kendisinden önce olduğu gibi Sultan Şaban zamanında da tahtı vesayet altında tutan büyük emirler ve onların adeta döneme damgasını vuran isyanları hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Emir, İsyân. Mısır, Memlûk Devleti, Sultan Şaban

GREAT AMIR REBELLIONS DURING SULTAN SHABAN PERIOD IN MAMLUKS

Abstract

The fact that the person who rules the state, wherever he is in the world, is a child and inexperienced, has caused viziers, great statesmen and orders to dominate the rulers by interfering in the state administration, or even take over the administration. One of the best examples of this situation had been seen in the Mamluk State, which ruled in Egypt, Syria, Hejaz and Southeastern Anatolia between 1250-1517. Al-Malik al-Ashraf Shaban (1363-1377), the XXII. Sultan of the Mamlûk State was enthroned on May 30, 1363, when he was ten years old, after his predecessor al-Malik al-Mansur Salâdîn was dethroned by the amirs because he was mentally unstable. The fact that he was made a Sultan by the amirs gave important clues about how his reign would pass. In this study, detailed information will be given about the great amirs who kept the Sultan Shaban under the their tutelage during the his reign and marked the period with their rebellions.

Key Words: Amir, Egypt, Mamluk State, Rebellion, Sultan Shaban

Giriş

Memlûk Atâbek el-'Asâkîri¹ ve aynı zamanda Sultan Şaban'ın annesi Hond Berke ile evli olan Olcay el-Yûsufî, 28 Haziran gecesi üvey oğlu Sultan Şaban'a karşı başlatmış olduğu isyan neticesinde ağır bir hezimete uğrayıp; Sultan Şaban'ın birlikleri tarafından Nil Nehri'nde her iki taraftan sıkışmış

* Doktorant, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, songulakyurt@hotmail.com ORCID: 0000-0002-2063-0654

¹ Memlûk ordusunun başkomutanı olan Atâbek el-'Asâkîr, rütbe ve makam bakımından Nâib es-Saltana'dan sonra gelirdi. Bkz. Keleş, 2002: 311.

vaziyette bulunuyordu. Kendisinden önce isyan eden atâbek el-‘asâkîrlerin akıbetini çok iyi bilen Olcay el-Yûsufî tek çareyi atının bütün ağırlığı ile beraber Nil Nehri'nin serin sularında boğulmakta bulmuştu. Sultan Şaban tarafından Olcay el-Yûsufî'nin boğulduğu yere gönderilen dalgıçlar onu, yüzü balıklar tarafından yenilmiş bir halde buldukları zaman, Sultan bu duruma oldukça üzülmüştü. Peki, kendine isyan eden bir adamın hayatının bu şekilde sona erışı Sultan Şaban'ı neden bu kadar üzmüştü? Olcay el-Yûsufî'den önce isyan eden atâbekler kimlerdi, neler yapmışlardı ve akıbetleri neler olmuştu? Olayları en başından almak yerinde olacak.

Memlûk Devleti'nde sultandan sonra yüksek rütbeli emirler gelirdi. Yönetici sınıfı oluşturan yüksek rütbeli emirler Nâib es-Saltana², Atâbek el-‘Asâkîr, Hâcib el-Huccâb³ gibi makamlarda bulunurlardı. Bu makamlarda bulunan emirler genelde sözü geçen, büyük ve nüfûzlu kimselerdi. Memlûk Devleti'nde sultan-emir ilişkisinin gidişatını belirleyen en önemli olgu sultanların kudretli olup olmadığı ile alakalı idi. Memlûk Devleti'nin ilk döneminde tahta çıkan sultanların kudretli olması aynı zamanda huşdâşları olan yüksek rütbeli emirlere karşı dizginleri kendi ellerinde tutmalarını sağladı. Bu durum ise çoğu zaman emirlerin sultana sorgusuz sualsiz itaat etmesine neden oldu. en-Nâsır Muhammed'in ölümüyle birlikte Memlûk tarihinde en-Nâsır Muhammed'in oğulları ve torunları dönemi başladı. en-Nâsır Muhammed'den sonra sekiz oğlu 20 yıl süreyle ve dört torunu da 21 yıl süreyle Memlûk tahtında kaldı.

Burci Memlûklerin iktidara gelinceye kadar ki zamanı kapsayan bu dönemde durum tam tersi bir hal almış, tahta çıkan ya da çıkartılan sultanların tecrübesiz ve çocuk yaşta olmaları büyük emirlerin devlet idaresinde ve sultanlar üzerinde hâkimiyet kurup isyan etmelerine neden olmuştur. Bahsi geçen bu sultanlar arasında en-Nâsır Muhammed'in torunu olan Sultan Şaban diğer sultanlardan farklı olarak tam 14 yıl gibi uzun bir süre tahta kalarak saltanatını Yelboğa el-Ömerî, Esendemir en-Nâsırî ve Olcay el-Yûsufî gibi son derece güçlü emirlerin nüfûzu altından kurtarmayı başarmıştır (Kortantamer, 1993: 79-112).

1. Yelboğa el-Ömerî

en-Nâsır Muhammed Hasan'ın memlûklerinden olan Yelboğa el-Ömerî,

² Memlûk sultanlarına idarî görevlerinde yardımcı olan Nâib es-Saltana, üst düzey devlet görevlilerinin atanmasında ve iktaların dağıtılmasından sorumluydu. Bkz. Keleş, 2002: 311.

³ Hâcib el-Huccâb'ın vazifesi emirlerin ve memlûklerin davalarına bakmak, sultana gelen misafir ve elçileri huzura çıkartmak ve her türlü askeri olayları kontrol etmektir. Bkz. Ayalon, 2016: 95; Keleş, 2002: 311; Kortantamer, 1984: 39; Kortantamer, 1993: 112.

Sultan'ın hâsekîleri⁴ arasında yer almakta ve bu nedenle de el-Hasekî olarak tanınmaktadır. Devlet idaresinde ipleri elinde tutan Atâbek el-'Asâkîr Şeyhû'nun 1357 yılında ölmesiyle Sultan Hasan tarafından Yelboğa el-Ömerî, Tayboğa et-Tavîl⁵ ile birlikte Tablhâne Emirliği'ne⁶ yükseltildi. Sultan Hasan'ın kısa sürede güvenini kazanan Yelboğa el-Ömerî, devlet kademelerinde yükselerek Emir Sargatmış'ın tutuklanmasının ardından Sultan tarafında binler komutanlığına getirildi. Tengiz Boğa el-Mardinî'nin ölümünden sonra Meclis Emirliği'ne⁷ (Emir-î Meclis) kadar yükseldi (İbn Hacer, IV, 1997: 270; Ayaz, 2007: 85-86).

Meclis emiri olarak atanmasının ardından Yelboğa el-Ömerî, devlet yönetiminde neredeyse tek söz sahibi kişi oldu ve ona danışılmadan hiçbir önemli iş yapılamaz hale geldi. Bu şekilde güçlenen Yelboğa el-Ömerî, Sultan Hasan'ı yaptığı bazı işlerden dolayı açıkça eleştirmeye dahi başladı. Kendi elleriyle yetiştirdiği ve önemli makamlara getirdiği Yelboğa el-Ömerî'nin bu davranışlarından oldukça rahatsız olan Sultan Hasan, Yelboğa el-Ömerî'yi etkisiz hale getirmek için fırsat kollamaya başladı. Tam da Sultan Hasan'ın bu düşüncelerinin üzerine hâsekilerden bazılarının Yelboğa el-Ömerî'nin onu öldürmek istediğini ve idari toplantılara elbisesinin altında silahla katıldığını söylemeleri üzerine Sultan, Yelboğa el-Ömerî'yi huzuruna çağırarak hareminin içinde ellerini bağlatarak elbiselelerini çıkarttırdı (Ayaz, 2007: 86-87; Steenbergen, 2011: 429-431). Bu duruma son derece içerleyen Yelboğa el-Ömerî 16 Mart 1361 tarihinde Sultan Hasan'a isyan etti. Yelboğa el-Ömerî, Sultan Hasan'ı hâl ettikten sonra el-Melik el-Mansûr Selâhaddîn Muhammed'i 17 Mart 1361 tarihinde sultan ilan ettimeyi başardı. Tahta yeni çıkan Sultan Selâhaddîn Muhammed'in on dört yaşında olması Yelboğa el-Ömerî'nin tamamen idareye hâkim olmasını sağladı. Anlaşılan o ki Yelboğa el-Ömerî'nin yönetiminden son derece memnun olan Sultan, devlet işlerinden elini çekerek seleflerinin aksine ümeranın hanımlarının bulunduğu meclislere giderek onlarla şakalaşıyor, kadınların yanında cariyeleriyle uygunsuz tarzda oyunlar oynayıp, aynı şekilde saltanat makamlarında da bu tarz hareketler sergiliyordu. Bu davranışı

⁴ Sultanın seçilmiş birlikleri ve seçilmiş maiyetiydi. İstikbaldeki emirler olup sultana en yakın olan gruplardı. Bkz. Kortantamer, 1984: 37; Hallâk ve Sabbâğ, 1999: 78; Ayalon, 2016: 19-20; Popper, 1874-1963: 89.

⁵ Sultan Hasan dönemini büyük emirlerinden biriydi. Sultan Hasan, Tayboğa et-Tavîl ve Yelboğa el-Ömerî'yi 1356 yılında Tablhâne Emirliği'ne ve daha sonra bu ikiliyi Emir Sargatmış'ın yerine komutanlık görevine getirdi. Tayboğa et-Tavîl, Sultan Hasan'ın öldürülmesinden sonra Emir-î Silâh oldu. İbn Hacer, II, 1997: 139.

⁶ Kırklar Emirliği olarak da bilinmektedir. Yüksek rütbeli emirlerden oluşurdu. Bkz. Kortantamer, 1984: 40.

⁷ Hekimlerden, göz doktorlarından vb. kişilerden sorumluydu. Sultana ait meclislerin hazırlanması, nezaret ve idaresinden sorumlu olup, bir nevi sultanın teşrifatçısıydı. Bkz. Kortantamer, 1984: 40; Keleş, 2002: 309; Ayalon, 2016: 95.

ümeranın ona karşı nefret beslemesine neden oldu ve başta Yelboğa el-Ömerî olmak üzere diğer büyük emirler Sultan Selâhaddîn Muhammed'in akıl sağlığının yerinde olmadığını ileri sürerek onu hâl ettiler. Onun yerine 30 Mayıs 1363 tarihinde henüz on yaşında olan el-Melik el-Eşref Şaban'ı tahta çıkardılar. Sultan Şaban zamanında Mısır'da devlet idaresinde asıl söz sahibi olan yine Yelboğa el-Ömerî'ydi. Kaynakların da ifade ettiği gibi Sultan Şaban onun elinde istediği zaman oynayabileceği bir kukladan farksızdı (İbn Hacer, IV, 1997: 270; Ayaz, 2007: 87-89; Steenbergen, 2011: 122-124).

Yelboğa el-Ömerî güçlü, sözü geçen ve çevresi tarafından saygı gören bir emirdi ve ayrıca oldukça zengin bir kişiydi. Sert bir mizaca sahipti ve birine kızdığı zaman kızgınlığı asla geçmezdi. Arapça kanuşmayı fazla bilmediği gibi dilindeki problem nedeniyle konuşmakta zorlanırdı. Üstadı olan Sultan Hüseyin'i öldürmüş bu yüzden kan dökücü olarak adlandırılmıştı (İbn Hacer, IV, 1997: 271; İbn İyâs, I/II, 1983: 51; Steenbergen, 2011:122-124). Yelboğa el-Ömerî memlûklerine bol ihsanlarda bulunurdu. Onlara giymeleri için altından işli süslü tırâzlar hediye ederdi. Bu sebeple İbn Hacer, memlûkleri ile çıktığı zaman onun memlûklerinin adeta güneş gibi parlardığını kaydeder (İbn Hacer, IV, 1997: 270-271). Üç bin memlûke sahip olan Yelboğa el-Ömerî, evinden çıkıp Kal'atu'l-Cebel'e giderken düzenlediği alayına memlûkleri iki sıra halinde iştirak ediyorlardı (İbn Hacer, IV, 1997: 271; İbn İyâs, I/II, 1983: 51; Steenbergen, 2011: 121-124). Hanefîlik mezhebinin büyük savunucusu olan Yelboğa el-Ömerî, hanefîlik mezhebine geçenleri oldukça iyi bir miktarda para ile ödüllendirirdi (İbn Hacer, IV, 1997: 270-271). Bu nedenle onun zamanında büyük bir grup şâfiîlikten hanefîlik mezhebine geçti⁸. Vezir Fahreddin b. Kâzvine her gün Yelboğa el-Ömerî'nin düzenlediği ziyafet sofrasına bin rıtl⁹ et gönderiyordu. Her gün düzenlenen bu ziyafet sofrası için yapılan masraf bin dinardı. Bu ziyafet sofralarında her bir tabağa on rıtl koyun eti konulurdu. Öyle ki bu büyük tabaklara o zamandan beri "Sahn Yelboğavî" denildi (İbn İyâs, I/II, 1983: 51).

Yelboğa el-Ömerî her ne kadar devlet yönetimini ele geçirmiş olsa da en az kendi kadar güçlü olan huşdâşî Tayboğa et-Tavîl'i rakip ve tehdit olarak görüyor ve onu bertaraf etmenin yollarını arıyordu. Yelboğa el-Ömerî ve Tayboğa et-Tavîl birlikte yürürlerken halktan bazı kişilerin Tayboğa et-Tavîl'e: Ey uzun şu kısaya dikkat et dedikleri, Tayboğa et-Tavîl'in gülererek Yelboğa el-Ömerî'ye bunların ne demek istediğini sorduğunu, Yelboğa el-Ömerî'nin de bu tür ifadelerin aralarını bozmak isteyenlerin sözleri olduğunu belirterek konuyu kapatmaya çalıştığı kaynaklarda belirtilmektedir (İbn İyâs, I/II, 1983: 52, İbn Şâhin, I/I, 2002: 373; Ayaz, 2007: 90). Tam da bu esnada Yelboğa el-Ömerî'nin

⁸ Memlûk Devleti'nde devlet adamlarının hanefîliğe ilgisi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız. Ayaz-Eren, 2019: 284-296.

⁹ Arap dünyasında kullanılan en yaygın ağırlık birimidir. Bkz. Kallek, 2008: 52-55; Hinz, 1990: 34.

eline istediği fırsat geçti, 'Abbâse'de¹⁰ avlanmak için bulunan Emir-î Silâh¹¹ Tayboğa et-Tavîl'e Emir Akboğa el-Ömerî ile birlikte Sultan Şaban'ın emrini gönderdi (el-Makrîzî, III/I, 1975: 115; İbn İyâs, I/II, 1983: 25; İbn Şâhin, I/I, 2002: 381; İbn Dokmak, Basım Yılı Belirtilmemiş: 413). Gönderilen bu emirde Tayboğa et-Tavîl'e Sultan Şaban'ın nâibi olarak Suriye'ye gitmesi belirtildi. Emir Akboğa el-Ömerî ayrıca yanında Tayboğa et-Tavîl için taklîd ve hilat de götürdü. Tayboğa et-Tavîl bunların hiçbirini kabul etmeyerek Emir Akboğa el-Ömerî'yi de hoş olmayan bir şekilde reddetti. Tayboğa et-Tavîl'in bu hareketi ile istediği fırsatı yakalayan Yelboğa el-Ömerî bu durumu Sultan Şaban'a ve dolaylı olarak kendisine karşı bir isyan hareketi olarak değerlendirdi (el-Makrîzî, 1975: 115; İbn İyâs, I/II, 1983: 25; İbn Şâhin, I/I, 2002: 381)¹².

Yelboğa el-Ömerî, ikinci kez Emir Argûn el-Userdî, Emir Arus el-Mahmûdî, Emir Argûn el-Azakî ve Emir Tayboğa el-'Alâî'den oluşan bir grubu nâiblik taklîdi ve hilat ile Tayboğa et-Tavîl'e gönderdi. Ayrıca emirlere Tayboğa et-Tavîl'i isyan hareketinden dönmeye ikna etmelerini eğer ikna olmazsa onu yakalamalarını da emretti (el-Makrîzî, III/I, 1975: 115; İbn İyâs, I/II, 1983: 25; İbn Şâhin, I/I, 2002: 381; İbn Dokmâk, 413). Emirler yola çıktıktan kısa bir süre sonra Emir Argûn el-Azakî ve Emir Tayboğa el-'Alâî'nin memlûklerinden bir grup Emir Tayboğa et-Tavîl'in tarafına geçerek sefere katılmadılar. Bunun üzerine Emir Argûn el-Userdî ve Emir Arus el-Mahmûdî, Emir Tayboğa el-'Alâî'yi yakaladılar. Emir Argûn el-Azakî ise kaçarak Emir Yelboğa el-Ömerî'ye olup bitenleri anlattı (el-Makrîzî, III/I, 1975: 115; İbn İyâs, I/II, 1983: 25-26).

Aldığı bu haber üzerine Yelboğa el-Ömerî Kal'at'ul-Cebel'e çıktı. Sultan ve bütün askerler silahlarını kuşanarak, 1 Mart 1366 tarihinde Kubbet en-Nasr'ın¹³ yakınında bulunan dağın arkasına saklandılar. Tayboğa et-Tavîl'de Kubbet en-Nasr'a geldi ve iki grup burada savaştı (el-Makrîzî, III/I, 1975: 116)¹⁴.

¹⁰ Sâlihiyye ve Belbis arasında bulunan bir köydür. Sultanların av için tercih ettiği bir yer olması ile ünlüdür. Bkz. el-Makrîzî, I, Basım Yılı Belirtilmemiş: 232.

¹¹ Silah deposuna bakardı ve resmigeçitlerde sultanın silahlarını taşırdı. Maiyetinde silâhdârîye denilen memlûkler bulunurdu ve cephaneye giren çıkan silahlardan sorumluydu. Bkz. el-Makrîzî, II, Basım Yılı Belirtilmemiş: 222; Kortantamer, 1984: 40; Keleş, 2002: 309; Ayalon, 2016: 95).

¹² İbn Dokmâk diğer müelliflerden farklı olarak Yelboğa el-Ömerî'nin Tayboğa et-Tavîl'e Dımaşk nâibliğini teklif ettiğini belirtmektedir. Bkz. İbn Dokmâk, Basım Yılı Belirtilmemiş: 413.

¹³ İranlı sûfîlerin ikamet ettiği bir zaviyeydi. Kahire'nin dışında, Sahra'nın içinde, el-Cebel el-Ahmar'ın altında ve Kabak Meydanı'nın sonunda bulunmaktaydı. Bkz. el-Makrîzî, II, 433.

¹⁴ İbn İyâs, Yelboğa el-Ömerî'nin Sultan Şaban'la birlikte Kal'at'ul-Cebel'den inerek Re's Savve'de durduğunu ve Remle'de Allah ve Sultan Şaban'a kim itaat ediyorsa atına binip sancağa gelmesinin emredildiği ve bunun üzerine bütün askerlerin toplanıp Remle'ye çıktığını belirtmektedir. Ayrıca askerlerin çıkışı tamamlandığı zaman Sultan Şaban'ın Re's Savve'de bulunduğunu ve buradan da yürüyerek Kubbet en-Nasr'a gittiğini belirtmektedir. Bkz. İbn İyâs, I/II, 1983: 25-26.

İkili arasında gerçekleşen savaşı Tayboğa et-Tavîl kazanacakken dağın arkasında saklanan grup çıkarak onun güçlerine arkadan saldırdı. Kaçmaktan başka çaresi kalmayan Tayboğa et-Tavîl, Kahire’de saklandı; yanındaki gruplar ise dağıldı (el-Makrîzî, III/I, 1975: 116; İbn Şâhin, I/I, 2002: 381; Ayaz, 2007: 91)¹⁵.

Sultan, Kal’atu’l-Cebel’e döndükten sonra her kim ki kaçan askerlerden birini bulup da getirmese bu kişilerin tespit edilip cezalandırılacağını bildirdi. Sultan Şaban’ın bu çağrısı üzerine bazı insanlar Kahire valisine Tayboğa et-Tavîl’in yerini gösterdiler. Vali Baybars Hânkâhı’nda¹⁶ saklanan Tayboğa et-Tavîl’i yakalayarak onu Kal’atu’l-Cebel’e götürdü. Tayboğa et-Tavîl burada zincirlenerek hapse atıldı (el-Makrîzî, III/I, 1975: 116; İbn İyâs, I/II, 1983: 27; İbn Dokmâk, 413; Steenbergen, 2011: 131)¹⁷. Tayboğa et-Tavîl’e bu isyan hareketinde yardım eden emirler de sırasıyla tutuklandılar. Tutuklanan bu emirler arasında Emir Arus, Emir Argûn el-Usardî, Tayboğa et-Tavîl’in kardeşi Emir Gökay, Emir Kilim, Emir Çarıkdemir es-Seyfi Muncuk, Emir Argûn Abdulmelik, Emir Çakmak eş-Şeyhûnî, Akboğa el-Ömerî, Emir Ezkah es-Seyfî, Gürcü b. Gökay ve Taşdemir el-‘Alâî bulunmaktaydı. Bu emirlerin hepsi zincirlenerek İskenderiye’ye gönderildiler ve burada hapsedildiler (el-Makrîzî, III/I, 1975: 116-117; İbn İyâs, I/II, 1983: 26-27; İbn Şâhin, I/I, 2002: 381-382; İbn Kesîr, XVIII, 1998: 714).

Sultan bir müddet sonra İskenderiye’de hapiste bulunan bu emirlerin çıkarılmasını emretti. Çıkarılan emirler battallığa (emekliye) ayrılarak onlara her gün yetecek kadar maaş bağlandı. Emir-î Silâh Tayboğa et-Tavîl de battallığa ayrılarak Sultan Şaban’ın güvendiği bir kişi olan Makdîsî’nin evine gönderildi ve ona da yeterli maaş bağlandı (İbn İyâs, I/II, 1983: 29).

Yelboğa el-Ömerî’nin en büyük rakibi Tayboğa et-Tavîl’i bertaraf etmesi ve devlet idaresini elinde tutmasından kaynaklanan gücünün getirdiği hırsla, adeta bir sultan gibi hareket ettiği bilinmektedir. Öyle ki, İskenderiye baskınından¹⁸ sonra barış talebi ile gelen Frenk elçilerini Sultan Kahire’de olmadığı için kendisi karşılamış ve Sultan Şaban’a danışmadan elçilerin isteklerinin bir kısmını kabul etmişti. Şüphesiz ki Yelboğa el-Ömerî’nin devlet içindeki konumu yabancı devletler tarafından da biliniyordu. 1365/1366 (h. 767) yılında Cenova Kralı, İskenderiye baskınından sonra hem bozulan ilişkileri

¹⁵ İbn İyâs, Tayboğa et-Tavîl’in Reydâniyye’de bozguna uğradığını ve askerlerinden pek çoğunun öldürüldüğünü belirtmektedir. Bkz. İbn İyâs, I/II, 1983: 26.

¹⁶ Sultan Rükneddîn Baybars el-Çâşniğîr tarafından Kahire’de inşa edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız. el-Makrîzî, II, s. 416.

¹⁷ İbn Kâdî Şuhbe, ayrıntıya girmeyerek sadece iki büyük emir arasında meydana gelen savaştan bahsetmiştir. Bkz. İbn Kâdî Şuhbe, II, 1994: 274.

¹⁸ Sultan Şaban döneminde 1365 yılında gerçekleştirilen İskenderiye baskını hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız. Akyurt, 2017: 47-59.

düzeltilmek hem de Memlûk Devleti'yle daha önce yapılmış olan barışı yenilemek amacıyla bir elçilik heyeti gönderirken, Sultan Şaban'ın yanı sıra Yelboğa el-Ömerî'ye de hediyeler göndermişti (el-Makrîzî, III/I, 1975: 122; İbn İyâs, I/II, 1983: 40; İbn Şâhin, I/I, 2002: 385; İbn Kâdî Şuhbe, II, 1994: 277).

Bu güç ile birlikte Yelboğa el-Ömerî'nin memlûklerine oldukça sert bir şekilde davranması memlûklerinin ona tepki göstermesine neden oldu. Şöyle ki; Yelboğa el-Ömerî küçük bir sebepten dolayı memlûklerine ağır cezalar veriyordu. Yelboğa el-Ömerî onların büyük bir kısmını kırbaçla döver ve büyük bir kısmının da kulaklarını ve burunlarını keserdi (İbn Hacer, IV, 1997: 271; İbn İyâs, I/II, 1983: 40; Steenbergen, 2011: 122-124). Ayrıca onlara hakaret edip zulüm de ediyordu (el-Makrîzî, III/I, 1975: 130; İbn İyâs, I/II, 1983: 45; Ayaz, 2007: 92; Steenbergen, 2011: 122-124). Onun memlûkleri birleşip Yelboğa el-Ömerî'yi şikâyet etmek için ağalarına gittiler. Yelboğa el-Ömerî'nin kendilerine yaptıklarını anlatarak onun öldürülmesini istediler. Ağaların içinden en büyüğü, bu durum hakkında Yelboğa el-Ömerî ile konuşana kadar memlûklerden beklentilerini istedi. Yelboğa el-Ömerî ile bu konu hakkında konuşmak üzere Emir Esendemir en-Nâsırî, Emir Akboğa Halep el-Ahmedî, Emir Kaçmaz et-Tâzî, Emir Tagribirmiş el-ʿAlâî, Emir Akboğa Çerkes, Emir-î Silâh Emir Karaboğa es-Sargatmış görevlendirildi. Yelboğa el-Ömerî'ye giderek memlûklerin durumunu anlatan emirler ayrıca Yelboğa el-Ömerî'den memlûklere nazik davranmasını da istediler. Bunun üzerine Yelboğa el-Ömerî tehditler savurarak kendisini şikâyet eden memlûklerini kırbaçla döverek çadırlarında teşhir edeceğine dair yemin etti (el-Makrîzî, 1975: 130-131; İbn İyâs, I/II, 1983: 45)¹⁹. Yelboğa el-Ömerî'yi öldürmek için yemin eden memlûkler, 9 Aralık 1366 tarihinin çarşamba gecesini çadırına baskın düzenlemişler ancak Yelboğa el-Ömerî'nin hâssalarından bir grubun kendisine saldırı ile ilgili haberi daha önce vermesi üzerine yanındaki hâssaları ile birlikte Bûlâk et-Tekrûrî'ye²⁰ kaçmayı başardı (el-Makrîzî, III/I, 1975: 131, İbn Şâhin, I/I, 2002: 391; Ayaz, 2007: 92)²¹.

Yelboğa el-Ömerî içinde bulunduğu durumu, İskenderiye baskını sonrası yapılan hazırlıklar neticesinde askerlerin yoklamasını yapmakta olan Hâcib el-Huccâb Emir ʿAlaaddin Tayboğa'ya bildirdi. Haberi olan Hâcib el-Huccâb askerleri dağıtarak yoklamalarını da iptal etti. Yelboğa el-Ömerî'ye yardım etmek için memlûklerini olası bir savaş için hazırladı. Akabinde Arvâ'ya²² (el-

¹⁹ İbn Dokmâk, hiçbir ayrıntıya girmeden yukarıda ismi zikredilen emirlerin Yelboğa el-Ömerî'nin yanına gittikten sonra kalenin altında toplanarak efendilerine isyan ettiklerini belirtmektedir. Bkz. İbn Dokmâk, 415.

²⁰ Kahire'nin semtlerinden biridir. Bkz. el-Makrîzî, II, 131.

²¹ İbn İyâs, Yelboğa el-Ömerî'nin çiftçi kıyafeti giyip başını da sarıkla sarıp üstünde bir çüppeyle Nil'den Bûlâk et-Tekrûrî'ye geçtiğini ve buradan da Arvâ'ya geçerek Kebş'deki evine gittiğini belirtmektedir. Bkz. İbn İyâs, I/II, 1983: 47.

²² Nil'de Bûlâk ve Ravza arasında bulunan bir adadır. Bkz. el-Makrîzî, II, 186.

Cezire el-Vustâ) geri dönerek halka askerlerine ve Kahire'deki emirlere olası bir savaş durumunda silahlarıyla gelmelerini emretti. Bu savaş çağrısı üzerine askerler silahları ile geldiler (el-Makrîzî, III/I, 1975: 132; İbn Şâhin, I/I, 2002: 391).

Kahire halkı bu durum karşısında nefesini tutmuş olacakları beklemekteydi. Halk ise akın akın bu adaya gidiyordu. Emir 'Alaaddin Tayboğa gemi sahiplerine Nil'in her iki yakasından da kimseyi geçirmemelerini emretti. Gemileri Fustât sahilinde toplayarak Nil'in ortasına demir attırdı. Emir Tayboğa Sultan Şaban'ın harrâkasının²³ reisi olan Fettâhaddîn Sodak'a giderek gemilerin içinden insanları çıkartmasını, Nil'den sadece Yelboğa el-Ömerî ve yanında birlikleri geçirmesini emretti. Askerlerini tam teşekkül toplayarak Yelboğa el-Ömerî'nin yardımına koştu (el-Makrîzî, III/I, 1975: 132; İbn Şâhin, I/I, 2002: 391; Ayaz, 2007: 93).

Nâib el-Gâybe²⁴ olan Emir Ömer, Sultan Şaban'ın memlûklerini savaşa hazırlıklı bir şekilde bekleterek onları Kal'atu'l-Cebel'in surlarının üstüne yerleştirdi. Yelboğa el-Ömerî, Emir 'Alaaddin Tayboğa'nın hazırlattığı gemiyle Arvâ'ya geçti. Yanındaki büyük grupla birlikte Kal'atu'l-Cebel'e gitti fakat Emir Ömer Kal'atu'l-Cebel'e girmesine engel oldu. Bu engelle karşılaşan Yelboğa el-Ömerî, Kebş'teki evine geri döndü. 'Alaaddin Tayboğa ise deniz yolunu emniyet altına almak için sahile indi (el-Makrîzî, III/I, 1975: 132; Ayaz, 2007: 93).

Yelboğa el-Ömerî'nin Arvâ'ya gittiği haberi Kal'atu'l-Cebel'deki efendilerine karşı gelen memlûkleri tedirgin etti ve Sultan Şaban'ı kendi taraflarına çekmeye karar verdiler. Bunun için ilk olarak Yelboğa el-Ömerî'nin yandaşları olan memlûkleri kendilerinden ayırt etmek adına Kal'atu'l-Cebel'deki memlûklere şunu duyurdular: Her kim ki Yelboğa el-Ömerî'nin yanında ise onun peşinden gitsin ve her kim ki Sultan Şaban'ın tarafında ise burada bizimle kalsın. Yelboğa el-Ömerî'ye tâbi olanların bir kısmı giderken çoğunluğu kalmayı tercih etti. Bu aslında küçük bir oyundu çünkü Kal'atu'l-Cebel'den çıkan Yelboğa el-Ömerî'nin taraftarı memlûkler yakalandı ve Sultan Şaban'ın çadırına götürüldüler. Yelboğa el-Ömerî'ye karşı olanlar onun önünde yeri öperek Yelboğa el-Ömerî'nin kendilerine yaptıklarını anlatıp ondan şikâyetçi oldular ve sorunun çözümü için Sultan Şaban'dan yardım istediler. Bütün bu olanlar karşısında son derece memnun olan ve Yelboğa el-Ömerî'nin tahakkümü altından kurtulmak isteyen Sultan, bu fırsatı iyi değerlendirerek kendisine bağlılık yemini eden memlûkleri destekledi onları askeri bakımdan güçlendirdi. Sultan, onlarla birlikte 3 Aralık 1366 tarihinde Bûlâk et-Tekrûrî'ye

²³ Büyük savaş gemilerindedir. Memlûklerin son dönemlerinde tamamen emirlere ve sultanlara has gemiler olarak kullanılmıştır. Devlet adamları ve önemli kişilerin karşılanmasında da bu gemiden istifade edilmiştir. Bkz. Gani, 2012: 52.

²⁴Nâib es-Saltana'nın sultana refakat ettiği durumlarda onun yerine başkentte kendisinden daha az yetkiye sahip olan Nâib el-Gâybe kalırdı. Ayrıntılı bilgi için bakınız. Kortantamer, 1984: 38.

gitti. Fakat gemiler boşaltıldığı ve uzakta bir limana çekildiği için Yelboğa el-Ömerî'nin bulunduğu karşı tarafa geçemediler. Burada çadır kurarak üç gün beklediler (el-Makrîzî, III/I, 1975: 132-133; İbn Şâhin, I/I, 2002: 391; Ayaz, 2007: 93; Steenbergen, 2011: 139-140).

Yelboğa el-Ömerî'ye karşı yapılacak mücadele için adeta ülkede seferberlik ilan edildi. İskenderiye, Dimyât²⁵, Reşîd²⁶, Barlâs'a güvercinlerle haber gönderilerek Frenkler'den limanları korumakla görevli olan birliklerde yer alan askerlerin gelmesi istenildi. Ayrıca Yukarı Mısır (Güney Mısır) ve Aşağı Mısır (Kuzey Mısır) askerlerin gelmeleri için de bir yazı yazıldı. Bu çağrı üzerine askerler grup grup geldiler. Bir yandan da Nil sahillerinde valiler gemileri toplamaya başladı. Toplanan bu gemilere binen bir grup Nil'in ortasında diğer kalan gemilerle birleşti. Savaş aletleri ile donatılmış olan bu gemilerle Bûlâk et-Tekrûrî'ye gittiler (el-Makrîzî, III/I, 1975: 133; Ayaz, 2007: 93).

Sultan Şaban'ın isyancılara destek verdiği haberini alan Yelboğa el-Ömerî, Halife Mutevekkil'den Sultan Şaban yerine kardeşi Anûk'u sultan ilan etmesini istedi. Halife, Yelboğa el-Ömerî'nin bu isteğini Sultan Şaban'ın daha güçlü ve cesur olduğunu ileri sürerek reddetti (el-Makrîzî, III/I, 1975: 133; İbn Şâhin, I/I, 2002: 391; Ayaz, 2002: 93). Halife'nin bu tutumu karşısında Yelboğa el-Ömerî, bütün sultanlık alametlerini ortaya çıkartarak şunları dile getirdi: Benden daha güçlüsü var mıdır? Ben Anûk'u sultan olarak teyit ve tayin ediyorum diyerek Halife'ye Anûk'u sultan ilan etmekten başka çare bırakmadı. Sultan ilan edilen Anûk'a "el-Melik el-Mansûr" lakabını verdiler ve bütün sultanlık alametleriyle onu ata bindirdiler. Anûk Kasım/Aralık 1366 (h. 768) yılında devlet büyüklerinin, emirlerin, bürokratların önünde tahta oturtuldu (el-Makrîzî, III/I1975: 133; İbn İyâs, I/II, 1983: 48; İbn Dokmâk, 416; Ayaz, 2002: 93).

Kabul töreni bittikten sonra Yelboğa el-Ömerî askerleri ile birlikte savaşmak için harekete geçti. Savaş gemilerine bindiler, Nil'in ortasında karşı karşıya gelen iki taraf bütün gün gemilerden birbirlerine ok attılar. Dört şînî²⁷ gemisinden inen Eşrefiyye memlûkleri Ravza'ya gittiler. Bunun üzerine Yelboğa el-Ömerî yanındaki bir grubu onların karaya çıkmalarını engellemek üzere gönderdi. Daha sonra Eşrefiyye memlûkleri üç tarîdeden²⁸ oluşan savaş gemileri

²⁵ Tinnîs ve Kahire arasında bulunan Nil'in Dimyât kolunun doğusunda kurulmuş olan bir liman kentidir. Bkz. el-Makrîzî, I, 213; Yâkût el-Hamavî, II, 1965: 402.

²⁶ Akdeniz sahilinde İskenderiye yakınlarında bir sahil kentidir. Bkz. Yâkût el-Hamavî, II, 1965: 781.

²⁷ Memlûk Devleti'nde donanmanın temel gücünü oluşturan gemilerdir. Müdafaa ve taarruz amacıyla inşa edilmiş kale ve burçları olan, ortalama olarak güvertesinde yüz elli muhârip denizciyi taşıyan bir gemi idi. Bkz. Gani, 2012: 60.

²⁸ Büyük nakliye gemileri sınıfındandır ve özel olarak at taşımak için inşa edilmiştir. Bkz. Gani, 2012: 60.

ile Bûlâk et-Tekrûrî'ye çıktı. Cezîret el-Fîl²⁹ ve Şibra'ya doğru gitti. Yelboğa el-Ömerî onların karaya çıkmalarını engellemek amacıyla başka bir grubu daha gönderdi. Bu grubun içinde Yelboğa el-Ömerî'nin güvendiği iki emir, Emir Karaboğa el-Bedrî ve Emir Tuğaydemir en-Nizâmî taraf değiştirerek Eşrefiyye memlûklerine katıldılar. Bu iki emir hemen alınıp Sultan Şaban'ın yanına Bûlâk et-Tekrûrî'ye gönderildiler. Bu iki emir ve birliklerinin Eşrefiyye memlûklerine katılmasıyla birlikler Şibra'ya inerek bölgenin doğu yakasına hâkim oldular (el-Makrîzî, III/I, 1975: 134; İbn Dokmâk, 417; Steenbergen, 2011: 119).

Olaylar bu şekilde gelişirken savaş günleri boyunca Kahire'nin çarşıları kilitli kaldı. Bu nedenle insanların Nil'in ortasında Sultan ve Yelboğa el-Ömerî arasında gerçekleşen savaşı izlemekten başka yapacak işleri kalmamıştı. İnsanlar Sultan Şaban'ın tarafını tutuyorlardı. Hatta onun için bayraklarla Nil'e atlayarak ona doğru yüzenler bile vardı. Ona yaklaştıklarında *Sultan mansûr* diye bağırarak onu desteklediler. Aynı zamanda savaşı izlerken dillerinden de şu cümleyi düşürmediler; *Cezîre'nin (Arva'nın) Sultanının arpa tanesi kadar değeri yok*. Böylece Anûk'un durumundan bahsedip onunla alay ettiler. Bunu da Yelboğa el-Ömerî'yi zayıf düşürmek için yaptılar (el-Makrîzî, III/I, 1975: 134-135; İbn İyâs, I/II, 1983: 48; İbn Şâhin, I/I, 2002: 391).

Emir Karaboğa el-Bedrî ve Emir Tuğaydemir en-Nizâmî Sultan Şaban'ın yanına vardıklarında doğu karasının alındığı ve Yelboğa el-Ömerî'nin yanındaki birliklerin de bozguna uğradığı haberini iletiler. Sultan Şaban'a Nil'i geçmesi gerektiğini söylediler ve bu öneri üzerine Sultan geri kalan gemilerle birlikte Şibra'ya gitti (el-Makrîzî, III/I, 1975: 135).

Yanındaki birlikler grup grup dağılıncaya Yelboğa el-Ömerî'nin kaçmaktan başka çaresi kalmadı. Yelboğa el-Ömerî'nin yanında Yakupşah, Argûn Tatar, Bayboğa 'Alâî, Halil b. Kosun, Akboğa el-Cevherî, Gümüşboğa, Bayboğa Şakir ve Aynbek adlı emirler bulunmaktaydı. Fakat daha sonra bu emirlerin hepsi Sultan Şaban'ın tarafına geçtiler. Yelboğa el-Ömerî'nin yanında sadece 'Alaaddin Tayboğa kaldı. Yelboğa el-Ömerî'nin memlûkleri onu teker teker terk etmişlerdi, bu da Yelboğa el-Ömerî'nin sonunun yaklaştığını göstermekteydi (el-Makrîzî, III/I, 1975: 135)³⁰. Yelboğa el-Ömerî, aldığı bu yenilgi üzerine sultan ilan etmiş olduğu Anûk'u Kal'atu'l-Cebel'e gönderdi. Daha sonra meydanın altındaki Sûk

²⁹ Nil üstünde bulunan adadır. Ellinin üstünde bostana sahiptir. el-Makrîzî, II: 130-131.

³⁰ İbn İyâs, Yelboğa el-Ömerî'nin aldığı yenilgi sonucunda onun yanında sadece Hâcib el-Huccâb Emir 'Alaaddin Tayboğa ve memlûklerinden bazılarının kaldığını; Yelboğa el-Ömerî'nin Remle'ye çıktığını burada bir saat beklediğini; fakat hiçbir emirin veya memlûkunun yanına gitmediğini belirtmektedir. Bkz. İbn İyâs, I/II, 1983: 48. İbn Hacer ise Yelboğa el-Ömerî'nin yenilginin ardından itaat ederek boynunda beyaz bir mendille teslim olduğu ifade etmiştir. Bkz. İbn Hacer, IV, 1997: 271.

el-Hayl'e³¹ (Atlar Çarşısı) gelerek burada iki rekât namaz kıldı. Yelboğa el-Ömerî, kendisine sadık kalan tek memlûku 'Alaaddin Tayboğa'ya onunla gelmemesini emrederek Kebş'teki evine yalnız başına gitti. Yelboğa el-Ömerî'yi tek başına gören insanlar onunla alay ederek evine girene kadar onu taşladılar (el-Makîzî, III/I, 1975: 136; İbn İyâs, I/II, 1983: 49; Steenbergen, 2011: 138).

Sultan, Yelboğa el-Ömerî'ye karşı kazandığı bu zaferin ardından yanında kendi askerleri, Yelboğa el- Ömerî'nin memlûkleri ve halktan büyük bir grupla Kal'atu'l-Cebel'e çıktı. Daha sonra Yelboğa el-Ömerî'nin getirilmesini emretti. 'Alaaddin Tayboğa ile birlikte getirilen Yelboğa el-Ömerî Kal'atu'l-Cebel'de hapsedildi. Memlûkler, Sultan Şaban'ın Yelboğa el-Ömerî'yi serbest bırakacağından korkarak toplandılar. İçlerinden yaşça en büyükleri Emir Esendemir en-Nâsirî, Akboğa el-Halep ve Emir Kaçmaz Sultan Şaban'a giderek Yelboğa el-Ömerî'nin kendilerine bırakılmasını istediler (el-Makrîzî, III/I, 1975: 136; Ayaz, 2007: 94)³². Sultan emirlerin bu isteğini kabul ederek Yelboğa el-Ömerî'yi hapisneden çıkarttı. Ona binmesi için bir at getirildi. Ata tam bineceği sırada memlûku olan Karademir ortaya çıkarak bir kılıç darbesiyle Yelboğa el-Ömerî'nin başını gövdesinden ayırdı. Diğer memlûkler ise Yelboğa el-Ömerî'yi parçalara ayırana kadar ona kılıçla saldırdılar. Yelboğa el-Ömerî'nin kesik başını Sultan Şaban'a götürerek onun önünde yanan meşalenin içine attılar. Bir süre sonra yanan meşalenin içinden kesik başı çıkarılıp yıkandı ve memlûklarına gösterildi. Onu kulağının altındaki benden tanıyan memlûkler cesedini Kal'atu'l-Cebel'in arkasına taşıdılar. Yelboğa el-Ömerî'nin devâdârı Taşdemir, kesik başı ve vücudu yıkayarak Yelboğa el-Ömerî'nin kendisinin yaptırdığı türbeye defnetti (el-Makrîzî, III/I, 1975: 136-137; İbn Habîb, 1986: 301; İbn Dokmâk, 418-419; Ayaz, 2007: 437-438; Steenbergen, 2011: 437-438)³³. Böylece Memlûk Devleti'nin en büyük emirlerinden biri olan Yelboğa el-Ömerî 14 Aralık 1366 tarihinde katledilerek tarih sahnesinden çekilmiş oldu.

Yelboğa el-Ömerî'nin katlinin ardından emirler ve devlet erbabı Sultan Şaban'ın kabul töreni için Kal'atu'l-Cebel'e çıktılar. Emirlerin içinden Yelboğa el-

³¹ Kal'at'ul-Cebel'in içinde bulunan bir yerdir. Bkz. el-'Arînî, 1967: 220.

³² İbn İyâs farklı olarak memlûklerin Sultan Şaban'ın huzuruna çıkarak Yelboğa el-Ömerî kendilerine teslim edilmediği takdirde onu zorla alacaklarını dile getirdiklerini ve Sultan Şaban'ın onlardan korkarak Yelboğa el-Ömerî'yi onlara teslim ettiği belirtmektedir. Bkz. İbn İyâs, I/II, 1983: 49.

³³ İbn İyâs, Yelboğa el-Ömerî'nin hapisneden çıkarıldıktan sonra bu emirlerin güvenlik amacıyla onu ata bindirmek yerine aralarına alarak Re's Savve'ye yürüyerek götürdüklerini ve burada Yelboğa el-Ömerî'nin memlûku olan Karademir'in ortaya çıkarak bir kılıç darbesiyle başını vücudundan ayırdığını belirtmektedir. Bkz. İbn İyâs, I/II, 1983: 50. İbn Kesîr, hiçbir ayrıntıya girmeden Yelboğa el-Ömerî'nin öldürüldüğünü ve yakınlarının da tutuklandığını belirtmektedir. Bkz. İbn Kesîr, XVIII, 1998: 50. İbn Kâdî Şuhbe de hiçbir ayrıntıya girmeden Yelboğa el-Ömerî'nin büyük emirler tarafından öldürüldüğünden bahsetmiştir. Bkz. İbn Kâdî Şuhbe, II, 1994: 193.

Ömerî'nin katledilmesinde önemli rolleri olan Akboğa el-Haleb'e, Emir Esendemir en-Nâsırî'ye ve Emir Kaçmaz'a devlet işlerini yürütme yetkisi verildi. Üstadı Yelboğa el-Ömerî yerine Atâbek el-'Asâkîr olan Emir Esendemir derhal devlet makamlarında önemli değişikliklere giderek Yelboğa el-Ömerî'nin adamlarını bu makamlardan uzaklaştırdı. Yelboğa el-Ömerî'ye yakınlığı ile bilinen Emir Karaboğa el-Bedrî, Emir Yakupşah ve Devâdâr olan Emir Yelboğa tutuklanarak İskenderiye'de hapsedildiler. Emir Halil b. Kosun'a da evinde emekli olarak kalması emredildi (İbn İyâs, I/II, 1983: 51).

Yelboğa el-Ömerî'nin ölümü büyük bir kargaşaya neden oldu. Kendisinin Kebş'teki evi harap edildi. Hatta Yelboğa el-Ömerî'ye yakınlığı ile bilinen Emir Fahreddin Mâcid b. Kazvîne ve Kahire valisi Emir 'Alaaddin'in evleri halk ve alt sınıf askerler tarafından soyularak tahrip edildi. Emir Fahreddin Mâcid b. Kazvîne iki eli yakıldıktan sonra öldürüldü. Sanki insanlar bu olayın gerçekleşmesini bekliyorlarmış gibi kim düşmanından kurtulmak istiyorsa onun Yelboğa el-Ömerî'nin yandaşı olduğunu söylüyordu. Durum iyice çığırından çıkmış, soygun haberini alan insanlar yayılmış çekirgeler gibi yollara dökülerek karşularına çıkan insanların elbiselerini dahi almaya başlamışlardı (el-Makrîzî, III/I, 1975: 138; İbn İyâs, I/II, 1983: 52; İbn Şâhin, I/I, 2002: 395; Steenbergen, 2011: 436).

Bu karışıklıklara son vermek adına Emir Zarut yanında Kahire valisi ile birlikte yola çıktı. Emân ilan edilerek Sultan Şaban'ın düşmanının yakalandığı, kim bu emre karşı gelir ve soyguna devam ederse Sultan tarafından onun canının ve malının alınacağı duyuruldu. Bunun üzerine sukunet sağlandı (el-Makrîzî, III/I, 1975: 138; İbn İyâs, I/II, 1983: 53).

Fakat kısa bir süre sonra 16 Mart 1367 tarihinde Yelboğa el-Ömerî'nin memlûkleri savaş isteğı ile yola çıkarak, Kal'atu'l-Cebel'in altına geldiler. Korku saçarak yollardaki insanlara saldırıp, hamamlardaki kadınlara tecavüz ettiler. Memlûklerin yaptıklarına bir son vermek amacıyla Emir Tağribirmiş 23 Mart'ta harekete geçti (el-Makrîzî, III/I, 1975: 141)³⁴. Yelboğa el-Ömerî'nin memlûklerinin ileri gelen emirlerinden Emir Aynbek el-Bedrî, Emir Karaboğa el-'İzzî, Emir Mukbel er-Rumî ve İshak er-Recebî tutuklanarak hapsedilmek üzere İskenderiye'ye gönderildiler. Ayrıca pek çoğı da tutuklanarak Mısır topraklarından sürgün edildiler (el-Makrîzî, III/I, 1975: 141; İbn İyâs, I/II, 1983: 56).

Yelboğa el-Ömerî'nin öldürülmesinin ardından memlûkleri (Yelboğaviyye Memlûkleri) devamlı isyan ederek yeri geldiğinde bahsetmiş olduğumuz devlet içinde huzursuzluklara neden olmuşlardır. Onun

³⁴ İbn İyâs, el-Makrîzî'den farklı olarak Yelboğa el-Ömerî'nin memlûklerinin Remle'de toplandıklarını belirtmektedir. Bkz. İbn İyâs, I/II, 1983: 55.

öldürülmesiyle yaşanan iç karışıklıkların hiç şüphesiz en önemli sonuçlarından biri Memlûk Devleti'nde Türk kökenli emirlerin zamanla hâkimiyetlerini kaybederek yerini Çerkes Memlûklere bırakması olmuştur (el-Makrîzî, III/I, 1975: 141; İbn İyâs, I/II, 1983: 56; Kanat, 2008: 541-545).

2. Emir Esendemir en-Nâsîrî

Daha önce bahsedilmiş olduğu üzere Yelboğa el-Ömerî'ye karşı isyan eden memlûklerin başında yer alan ve katledilmesinde önemli rol oynayan Emir Akboğa el-Haleb ve Emir Kutluboğa Çerkes, binler komutanlığına getirildiler. Emir Esendemir ise üstadı olan Yelboğa el-Ömerî'nin makamına getirilerek Atâbek el-'Asâkîr oldu. Esendemir'e bütün devlet işlerinin yönetimi verildi ve kendisi Yelboğa el-Ömerî'nin Kebş'teki evinde ikamet etmeye başladı. Söz konusu üç emir Yelboğa el-Ömerî'ye yakın olduklarını düşündükleri emirleri devlet yönetiminden uzaklaştırmakla görevlerine başladılar (el-Makrîzî, III/I, 1975: 141; İbn Dokmâk, 420-421).

Üstadlarının öldürülmesinden Esendemir'i sorumlu tutan Yelboğa el-Ömerî'nin memlûkleri, devlet içinde bir istikrarsızlık unsuru haline geldiler. 1 Haziran 1367 tarihinde isyan eden memlûkler Sultan Şaban'a giderek Esendemir'in kendilerine teslim edilmesini istediler (İbn İyâs, I/II, 1983: 56). Bu hadisenin haberini alan Esendemir hemen o gece Kebş'teki evinden çıkıp Emir Kaçmaz et-Tâzî'nin evine gitti. Esendemir, Kaçmaz et-Tâzî'ye Yelboğa el-Ömerî'nin memlûklerine karşı kendi yanında yer alması için oldukça fazla miktarda para verdi. Esendemir, Kaçmaz et-Tâzî'nin kendi tarafına geçtiğini zannederek oradan ayrıldı; ancak durum Esendemir'in düşündüğü gibi değildi. Kebş'teki evine döndüğünde Yelboğa el-Ömerî'nin grubuna mensup olan huşdâşlarını yanına çağırdı ve onlara isyancılarla savaşarak kim bir emiri tutuklar veya öldürürse ona bol miktarda para vereceği vaadinde de bulundu (el-Makrîzî, III/I, 1975: 142; İbn İyâs, I/II, 1983: 56-57; İbn Şâhin, I/I, 2002: 397).

Kaçmaz et-Tâzî, Esendemir yanından ayrıldıktan sonra bu âsi memlûklerle işbirliği yaptı ve Esendemir'i yakalamak için emirlerden oluşan büyük bir grupta yola çıktı. Savaşa hazır vaziyette Kal'atu'l-Cebel'in altına geldiler. Bu gelişmelerden haberdar olan Sultan da savaş hazırlıklarına başladı (el-Makrîzî, III/I, 1975: 142; İbn Şâhin, I/I, 2002: 397).

Esendemir bu olayların gerçekleştiği gece sabaha kadar ahırında kaldı. Kendisine sadık olan Yelboğa el-Ömerî'nin memlûkleri ve başka gruplarla birlikte Kebş'teki evinden çıkarak Karâfe'ye³⁵ gitti. Kal'at'ul-Cebel'in arkasına geçerek Bâb ez-Ziyâfe ve Tablhâne'nin altına birlikleri yerleştirdi (el-Makrîzî,

³⁵ Fustât'ın semtlerinden biridir. Mezarlarıyla meşhur olmasının dışında Fustât ve Kahire'de ikamet edenlerin gezinti yeri olan Karâfe'de büyük binalar, geniş çarşılar, ve oteller bulunmaktadır. Bkz. Yâkût el-Hamavî, IV, 1965: 48.

III/I,1975: 142)³⁶. İki grup arasında yapılan savaşta Esendemir galip geldi fakat Emir Olcay el-Yûsufî ve Emir Argûn et-Tatar, Esendemir'e karşı direnerek onunla savaşmaya devam ettiler. Fakat askeri desteği alamadıkları için bozguna uğrayarak Kubbet en-Nasr'a çekildiler. Halktan ve memlûklerden pek çok kişi ve bir emir öldürüldü; Emir Kaçmaz et-Tâzî ve Emir Akboğa el-Haleb yaralandıktan sonra grup dağıldı (el-Makrîzî, III/I, 1975: 143; İbn İyâs, I/II, 1983: 57; İbn Tagribirdî, XI, 1992: 36; İbn Şâhin, I/I, 2002: 397-398; İbn Dokmâk, 42).

Esendemir, isyan hareketine karışan Emir Kaçmaz et-Tâzî, Emir Akboğa el-Haleb, Emir Aktay, Emir Kutluboğa el-Çerkes, Emir Aydemir eş-Şâmî, Emir Olcay el-Yûsufî, Emir Yelboğa Şukayr, Emir Tugay Demir en-Nizâmî, Emir Argûn et-Tatar, Kutluboğa eş-Şabânî, Aydemir el-Hataî, Temraz et-Tâzî, Emir Altınboğa el-Ahmedî, Tâcâr Min Evs, Esen Nasrî, Karademir el-Muhammedî, Karaboğa el-Ahmedî'yi tutuklayarak hapsedilmek üzere İskenderiye'ye gönderdi (el-Makrîzî, III/I, 1975: 143; İbn İyâs, I/II, 1983: 57; İbn Tagribirdî, XI, 1992: 36; İbn Kâdî Şuhbe, II, 1994: 296).

Bu olay yaşandıktan iki ay sonra 2 Eylül 1367 tarihinde Yelboğa el-Ömerî'nin memlûkleri tekrar Esendemir'e karşı harekete geçtiler. Esendemir'den Bayram ed-Devâdâr, Özdemir Ebû Dekkân, Çarıktimur ve diğerlerinin de kendilerine teslim etmesini istediler. Esendemir, Yelboğa el-Ömerî'nin memlûklerinin tepkisini çekmemek için talep edilen emirlere haber göndererek gelmelerini emretti. Fakat Esendemir gelen emirleri onlara teslim etmek yerine tutuklayarak İskenderiye'ye gönderdi. Esendemir'in bahsi geçen bu emirleri tutuklaması memlûkleri ikna etmedi (el-Makrîzî, III/I, 1975: 150; İbn İyâs, I/II, 1983: 66; İbn Tagribirdî, II, 1992: 36; İbn Şâhin, I/I, 2002: 404). Bu sefer de Esendemir'den Halil b. Kosun'u istediler ve o da bunun üzerine Halil b. Kosun'u onlara gönderdi (el-Makrîzî, III/I, 1975: 150; İbn İyâs, I/II, 1983: 66; İbn Şâhin, I/I, 2002: 404). Halil b. Kosun yüz bin dirhem fidye karşılığında kendini onların ellerinden kurtardı. Paranın hemen çeyreğini onlara teslim eden Halil b. Kosun paranın geri kalanını getirmesi için Yelboğa el-Ömerî'nin memlûklerinin hem tehtidine ve hem de hakaretvari davranışlarına maruz kaldı (el-Makrîzî, III/I, 1975: 150; İbn Şâhin, I/I, 2002: 404).

Her istediklerini yapmasına karşın Yelboğa el-Ömerî'nin memlûklerinin Esendemir'e karşı nefreti asla bitmedi ve bu memlûklerin ileri gelenleri Esendemir'i ve Sultan Şaban'ı öldürmek için tekrar bir araya geldiler. Sultan Şaban'ı tahtan indirerek yerine yeni birini getirmeyi ve emirlerden yeni bir devlet kurmaya karar verdiler. O gece Kal'atu'l-Cebel'e doğru yola çıktılar (el-Makrîzî,

³⁶ İbn İyâs, Emir Esendemir'in yanındakilerle birlikte fark edilmeden Atlar Çarşısı'na geldiğini belirtmektedir. Bkz. İbn İyâs, I/II, 1983: 57. İbn Tagribirdî ise Esendemir'in yanındakilerle fark edilmeden Kal'atu'l-Cebel'deki Tablhâne'nin altına geldiğini ve kendine baş kaldıran emirleri Re's Savve'de kuşattığını belirtmektedir. Bkz. İbn Tagribirdî, XI, 1992: 36.

III/I, 1975: 151; İbn İyâs, I/II, 1983:67; İbn Şâhin, I/I, 2002: 404). Bu hareket karşında Sultan hemen savaş hazırlıklarına başladı. Emirler ve askerler toplandı ve Halil b. Kosun ile birlikte Sultan Şaban'ın memlûkleri de geldi. Gelen birlik yaklaşık iki yüz kişiydi. Yelboğa el-Ömerî'nin memlûklerin sayısı ise bin beş yüz idi. Sultan, Kahire'de halka askerlerinin³⁷ atlarına binip gelmelerini emretti. Zaten Yelboğa el-Ömerî'nin memlûklerinin yaptıkları kötülüklerden bıkan insanlar halka askerleri ile birlikte savaşmak üzere grup grup Kal'atu'l-Cebel'in altına geldiler (el-Makrîzî, III/I, 1975: 151; İbn İyâs, I/II, 1983: 67; İbn Tagribirdî, XI, 1992: 39).

Emir Halil b. Kosun, Emir Esenboğa Ebubekir, Emir Kaştımur el-Mansûrî ve diğerleri Yelboğa memlûkleri ile savaşmak için çıktılar. İki grup arasında gerçekleşen savaşa halk da Yelboğa el-Ömerî'nin askerlerini taşıyarak destek verdi. Yelboğa memlûkleri yapılan bu savaş sonucunda yenildi (el-Makrîzî, III/I, 1975: 151)³⁸. Yelboğa memlûkleri savaşı kaybetmelerine rağmen pes etmeyerek onlardan bir grup, Emir Esendemir'in yanına giderek onu kendi taraflarına çekmek adına Sultan Şaban'a karşı dolduruşa getirdiler. Esendemir yanındaki emirlerle birlikte Kal'at'ul Cebel'in altına gelerek Sultan Şaban'a isyan etti. Lakin halkın da desteğini alan Sultan Şaban'ın karşısında duramadı ve yanındaki emirlerle birlikte yenildi. Yanında bulunan emirlerden Emir Korkmaz es-Sargatmîşî, Emir Akboğa Âs eş-Şeyhûnî ve Emir Aslan Hoca tutuklanarak Kahire'de hapsedildiler (el-Makrîzî, III/I, 1975: 151).

Sultan Kahire, Fustât ve iki şehrin dış bölgelerinde Yelboğa memlûklerinden ve eclâblardan³⁹ kim birini ele geçirip kendine teslim ederse ona para verileceğini ilan etti. Bunun üzerine halk sokaklarda ve semtlerde eclâbları takip etti ve pek çoğu bu suretle ele geçirdi (el-Makrîzî, III/I, 1975: 151; İbn İyâs, I/II, 1983: 68).

Sultan Şaban'ın emri üzerine Halil b. Kosun, Emir Esendemir'i tutukladı ve hapsedilmek üzere Kal'atu'l-Cebel'e getirdi. Fakat bazı emirler Esendemir'in memlûklerine ödemesi gereken nafaka karşılığında Sultan Şaban'dan affını isteyerek aracı oldular. Sultan emirlerin istediğini kabul ederek Esendemir'e hilat giydirdi ve onu eski görevine tekrar getirdi (el-Makrîzî, III/I, 1975: 151-152; İbn İyâs, I/II, 1983: 68; İbn Tagribirdî, XI, 1992: 39). Emir Esendemir yanında Halil b. Kosun ile birlikte parayı getirmek üzere evine gönderildi. Fakat Emir Esendemir, Halil b. Kosun'u sultan yapacağı vadiyle oyuna getirdi. Çünkü Halil b. Kosun Sultan el-Melik Mansûr Muhammed b. Kalavun'un kızının oğluydu. Bunun

³⁷ Halka askerleri hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız. Ayalon, 2016: 45-60.

³⁸ İbn İyâs, iki grubun Remle'de karşılaştıklarını ve yapılan savaş sonucunda Yelboğa el-Ömerî'nin memlûklerinin yenilerek Salîbe'ye çekildiklerini belirtmektedir. Bkz. İbn İyâs, I/II, 1983: 67.

³⁹ İktidarda olan sultanın memlûkleridir. Ayrıntılı bilgi için bakınız. Ayalon, 2016: 6-18.

üzerine Halil b. Kosun onun oyununa gelerek Esendemir ile işbirliği yapmaya yemin etti. Esendemir ayrıca memlûkleri toplayarak onlara bol miktarda para dağıtıp vaatlerde de bulundu (el-Makrîzî, III/I, 1975: 151; İbn İyâs, XI, 1983: 67; İbn Şâhin, I/I, 2002: 404)⁴⁰. Esendemir ve Halil b. Kosun yanlarında büyük bir grup ile birlikte Kal'atu'l-Cebel'in altına geldi. Bunun üzerine savaş tekrar başladı. Tam da bu esnada yanlış bir anlaşılma oldu ve Halil b. Kosun'u Esendemir'in yanında gören emirler onun Sultan Şaban'ın tarafında olduğunu düşünerek Esendemir'in tarafına geçtiler. Bu haberi alan Sultan, hemen savaş hazırlıklarına başladı. Bunun üzerine memlûkleri, emirler ve halktan oluşan kalabalık bir grup Sultan Şaban'ın yanında toplandı. Sultan ilk önce Esendemir ve Halil b. Kosun'un gelmelerini istedi fakat ikili Sultan Şaban'ın bu teklifini reddettiler. Açık bir şekilde Sultan Şaban'ı tahtından indirip yerine başka birini getireceklerini belirttiler (el-Makrîzî, III/I, 1975: 152; İbn Şâhin, I/I, 2002: 405). Sultan bu cevap üzerine ihanet etmenin akibetinden korkmaları için onlara ikinci bir haber daha gönderdi. Fakat onlar Sultan ile savaşmakta kararlı olduklarını göstererek kılıçlarını çektiler. Taraflar arasında yapılan savaşta Esendemir ve Halil b. Kosun yenilgiye uğradılar. Yanlarındaki memlûklerden pek çoğu öldürüldü; Esendemir Sedre'de ve Halil b. Kosun ise Matâriyye'de⁴¹ yakalanarak hapsedilmek üzere İskenderiye'ye gönderildiler (el-Makrîzî, III/I, 1975: 153; İbn İyâs, I/II, 1983: 68; İbn Şâhin, I/I, 2002: 405). Ayrıca isyan hareketinde rol oynayan Altınboğa el-Yelboğavi, Emir Sultan Şah b. Kara ve on bir emir daha tutuklanıp zincirlenerek İskenderiye'ye hapsedilmek üzere götürüldüler (el-Makrîzî, III/I, 1975: 153; İbn İyâs, I/II, 1983: 68; İbn Tağribirî, XI, 1962: 39).

İki taraf arasındaki savaş sona erince günün sonunda emân ilan edildi. Çarşılarda ve sokaklarda hiç kimsenin soygun yapmaması duyuruldu. Sultan düşmanlarına karşı zafer kazanmıştı. Zafer kutlamaları nedeniyle Kahire ve Fustât en güzel şekilde süslendi. Halk ise bu durumdan oldukça memnundu çünkü kötülüklerine maruz kaldıkları Yelboğa el-Ömerî'nin memlûklerinden kurtulmuşlardı (el-Makrîzî, III/I, 1975: 153; İbn İyâs, I/II, 1983: 68; İbn Şâhin, I/I, 2002: 406).

Bu olayın ardından Yelboğa el-Ömerî'nin memlûklerinin çoğu kaçtı. Fakat kalanlardan yaklaşık bin memlûk yakalandı. Sultan onlardan yüz kişiyi çivileyerek ortadan ikiye⁴² ayırdı. Onlardan bir kısmını Nil'de boğdurdu ve bir kısmını ise Suriye ve Asvân'a⁴³ sürgün etti. Esendemir'e ayrıca para cezası

⁴⁰ İbn Tağribirdî, para konusundan bahsetmemekle birlikte Esendemir'in Halil b. Kosun'la anlaşarak ikinci kez Sultan Şaban'a isyan ettiğini belirtmektedir. İbn Tağribirdî, XI, 1992: 39.

⁴¹ Mısır'da bir köydür. Bkz. Yâkût el-Hamavî, IV, 1965: 564.

⁴² Ortaçağ Türk devletlerinde bir işlenme ve ceza yöntemi olarak kullanılan ortadan ikiye bölerek öldürme hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız. Kanat, 2010: 46-48.

⁴³ Güney Mısır'da Sa'id Bölgesi'nde bulunan şehirlerden biridir. Bkz. Yâkût el-Hamavî, III, 1965: 430.

verilerek Sultan Şaban'ın memlûklerinden her birine yüz dinar ve bu memlûklerin dışında kalan memlûklere ise elli dinar vermesi emredildi (el-Makrîzî, III/I, 1975: 153; İbn Tağribirdî, XI, 1962: 40; İbn Şâhin, I/I, 2002: 406). Daha sonra tutuklanarak İskenderiye'ye gönderilen Esendemir, burada Nisan/Mayıs 1368 yılında vefat etti (İbn Hacer, II, 1997: 225).

Yelboğa memlûklerinin ileri gelenlerinden sadece yakın zamanda sultan olacak olan Berkûk, Berke el-Çobanî, Altınboğa el-Çobanî, Çerkes el-Halebî ve Akboğa el-Mardînî kaldı. Bunlar da Kahire Valisi Bektimur eş-Şerîfî'ye teslim edildiler. Vali onları Kerek'e götürerek hapsedti (İbn İyâs, I/II, 1983: 71; İbn Şâhin, I/I, 2002: 406). Emir Tagribirmiş en-Nizâmî ve Emir Olcay el-Yûsufî, Emir Aydemir Min Sıddîk serbest bırakıldı. Emir Melektimur b. Berke Halil b. Kosun'un yerine getirildi. Emir Esendemir'in makamına ise Emir Yelboğa Âs el-Mansûrî getirildi (el-Makrîzî, III/I, 1975: 153).

3. Emir Olcay el-Yûsufî

Olcay el-Yûsufî, Sultan Şaban'ın annesi Hond Berke ile evlendikten⁴⁴ sonra Kal'atu'l-Cebel'deki odalardan birinde oturmaya başladı. Sultan Şaban'ın memlûklerinin her pazartesi ve perşembe günleri düzenli bir şekilde ziyaret ettiği Olcay el-Yûsufî, böylelikle bütün devlet işlerini ele alarak devleti yönetimde söz sahibi oldu (el-Makrîzî, III/I, 1975: 212; İbn İyâs, I/II, 1983: 117; İbn Hacer, IV, 1997: 237).

Kaynaklara göre Olcay el-Yûsufî oldukça iyi görünümlüydü ve saygılı bir insandı. Hayır işleri ile ilgilenir ve fakir fukaraya sadaka dağıtırdı; epey zengin biriydi. Sultan Hüseyin'in memlûklerinden idi (İbn İyâs, I/II, 1983: 120)⁴⁵. İbn Hacer'in ifadesiyle o, farklı bir mizaca sahip olup halka sevecen davranmak ile birlikte onlara birdenbire saldırıp kılıçtan da geçirebilirdi (İbn Hacer, I, 1969: 57).

Sultan Şaban'ın annesi Hond Berke 23 Mayıs 1373 tarihinde vefat edince (el-Makrîzî, III/I, 1975: 211; İbn İyâs, I/II, 1983: 115; İbn Tağribirdî, XI, 1962: 100) Hond Berke'nin mirasından dolayı 23 Haziran 1373 tarihinde Sultan ile Olcay el-Yûsufî'nin arası açıldı. Olcay el-Yûsufî 28 Haziran gecesi Sultan Şaban'dan özür dileyerek her zaman yatmak için gittiği Kal'atu'l-Cebel'e çıkmadı ve gizlice Sultan Şaban'a karşı savaş hazırlığına başlayarak memlûklerine silah dağıttı (el-Makrîzî, III/I, 1975: 212; İbn İyâs, I/II, 1983: 117; İbn Tağribirdî, XI, 1962: 49; İbn Şâhin, I/II, 2002: 54; İbn Dokmâk, 427). Hadiseyi diğer müelliflerden farklı anlatan İbn Hacer, Olcay el-Yûsufî'nin Sultan Şaban'ın yanında geçit törenini izlerken Sultan Şaban'ın tarafından birinin yanına gelerek Sultan'ın onu

⁴⁴ Memlûklerde evlilik törenleri ve yapılan hazırlıklarla alakalı ayrıntılı bilgi için bakınız. Kanat, 2003: 419-429; Akkuş, 2015: 331-351.

⁴⁵ İbn Hacer, Olcay el-Yusûfî'nin sadaka olarak her gün elli iki kişiye bir dirhem verdiğini belirtmektedir. Bkz. İbn Hacer, I, 1969: 57.

tutuklamak istediğini söylediğini ve bunun üzerine Olcay el-Yûsufî'nin o gece birini kendine kıyafet getirmesi için gönderderip savaş hazırlıklarına başladığını belirtmektedir (İbn Hacer, I, 1969: 57)

Olcay el-Yûsufî'nin kendisine isyan edeceği haberini alan Sultan da memlûkleri ile birlikte savaş hazırlığına başladı. Bunun üzerine emirler Sultan ile birlikte Kal'atu'l-Cebel'den çıkarak o geceyi tetikte geçirdiler (el-Makrîzî, III/I, 1975: 212; İbn İyâs, I/II, 1983: 117; İbn Tagribirdî, XI, 1962: 49). Çarşamba günü Olcay el-Yûsufî yanında tebaasından ve memlûklerinden oluşan kalabalık bir grupla savaşa hazır bir şekilde ahırından çıktı. İki ordu Kal'at ul-Cebel'deki kapılarından biri olan Bâb es-Silsile'de karşılaştılar. Sultan ve Olcay el-Yûsufî arasında yapılan savaşta her iki taraftan da pek çok ölen ve kaçanlar oldu. Savaş sonucunda Olcay el-Yûsufî yenilerek Salîbe'ye doğru kaçtı. Burada Emir Taşdemir'in birlikleri ile karşılaştı (el-Makrîzî, III/I, 1975: 213; İbn İyâs, I/II, 1983: 117; İbn Tagribirdî, XI, 1962: 49). Emir Taşdemir'in yardımıyla Bâb el-Karâfe'den geçerek Birket el-Habeş'e⁴⁶ geldi. Kahire'nin dışında olan Ahmer Dağı'nın yanından çıkarak Mukattam Dağı'nı geçti. Pek çok yandaşının toplandığı Kubbet en-Nasr'ın yakınlarında kurulan çadırına geldi (el-Makrîzî, III/I, 1975: 212; İbn İyâs, I/II, 1983: 118).

Bu gelişmeler üzerine Sultan onu itaate çağırdı. Olcay el-Yûsufî de cevap olarak kendisinin Sultan Şaban'ın memlûku olduğunu, itaatinden çıkmadığını, kendisine bazı hâsakileri ve memlûkleri verilmediği takdirde zafer kazanana kadar savaşaacağını bildirdi (el-Makrîzî, III/I, 1975: 213; İbn İyâs, I/II, 1983: 118). Sultan bu cevap üzerine ikinci bir haber daha göndererek Olcay el-Yûsufî'yi isyan etmenin akıbeti ile korkutarak Suriye'den istediği bir yeri ona vermeyi teklif etti. Olcay el-Yûsufî bunu da kabul etmedi ve böylelikle elçiler ikili arasında birçok kez gidip geldi. Son olarak Sultan kendisine Hamâ nâibliği teklifinde bulundu fakat Olcay el-Yûsufî ancak bütün memlûklerinin, kumaşlarının ve mallarının kendisine verilmesi şartıyla bu teklifi kabul edeceği bildirdi (el-Makrîzî, III/I, 1975: 213; İbn İyâs, I/II, 1983: 118; İbn Tagribirdî, XI, 1962: 49; İbn Dokmâk, 427).

Sultan, Olcay el-Yûsufî'nin bu isteğini kabul etmeyerek onun grubundan olan Emir 'İzzeddin Aynbek'i yanına çağırdı. Emir 'İzzeddîn Aynbek'e Tablhâne Emirliği vaadinde bulunan Sultan Şaban'ın amacı Olcay el-Yûsufî'nin yanında bulunan bütün Yelboğa memlûklerini yanına çekmekti. 'İzzeddîn Aynbek Sultan Şaban'ın isteğini kabul ederek üstadı olan Yelboğa el-Ömerî'nin türbesine gitti ve günün geri kalanını orada saklanarak geçirdikten sonra akşam kölelerinden birini Yelboğa el-Ömerî'nin memlûklerine gönderdi. Emir 'İzzeddîn Aynbek'in çağrısı üzerine Yelboğa el-Ömerî'nin memlûkleri grup grup türbeye geldi ve

⁴⁶ Mısır'ın en meşhur gölüdür. Fustât'ın dışında bulunmaktadır. Bkz. el-Makrîzî, II, 131.

buradan da hepsi Emir 'İzzeddin Aynbek tarafından Sultan Şaban'a götürüldü. Sultan gelen memlûklere maaş bağlatarak et dağıtılmasını emretti ve onları oğlu Emir Ali'nin hizmetine verdi (el-Makrîzî, III/I, 1975: 213; İbn İyâs, I/II, 1983: 118-119). Gelen Yelboğa el-Ömerî'nin memlûklerinin ardından diğer memlûkler ve emirler de Olcay el-Yûsufî'nin yanından ayrılarak Sultan Şaban'ın tarafına geçtiler (el-Makrîzî, III/I, 1975: 213)

Olcay el-Yûsufî'nin yanında yaklaşık yüz elli kadar atlı kalmıştı. Emir Argûnşah, Emir Menkliboğa el-Beledî ve Emir Nâsireddîn Muhammed b. Şerafeddin de yanlarında pek çok askerle birlikte eş zamanlı Olcay el-Yûsufî'yi ele geçirmek için harekete geçtiler (el-Makrîzî, III/I, 1975: 214; İbn İyâs, I/II, 1983: 119).

Olcay el-Yûsufî Argûnşah öncülüğünde gelen ilk grubu gördüğü zaman yavaş yavaş bulunduğu yeri terk etmeye başladı fakat Argûnşah'ın üzerine gönderdiği emirler karşında Kubbet en-Nasr'da yenildi ve kaçtı. Olcay el-Yûsufî'î Harkânîye'ye⁴⁷ geldiği zaman yanında sadece üç atlı kalmıştı. Muhammed b. Şerafeddin onu almaya geldiğinde Kalyûb'un dışında Nil sahilinde duruyordu. İntihar edercesine hızlı bir şekilde atını Nil'e sürdü ve atıyla birlikte Nil'de boğuldu (el-Makrîzî, III/I, 1975: 214; İbn Şâhin, I/II, 2002: 54; İbn Dokmâk, 428)⁴⁸. Muhammed b. Şerafeddin, Olcay el-Yûsufî'nin cesedini çıkartmaları için dalgıçları çağırdı. Dalgıçlar Olcay el-Yûsufî'nin cesedini Şibrâ Bölgesi'nden çıkardılar ve cesedi tabuta koyarak Kal'atu'l-Cebel'e götürdüler. Cuma sabahı 1 Temmuz 1373 tarihinde Kal'at ul-Cebel'in yakında Suveykat el-'İzzî'de bulunan medresesine defnedildi (el-Makrîzî, III/I, 1975: 214). İbn İyâs ve İbn Tagribirdî dalgıçların Olcay el-Yûsufî'nin atını bulup çıkardıklarını fakat Olcay el-Yûsufî'nin cesedini bulamadıklarını bunun üzerine Sultan Şaban'ın dalgıçları tekrar Olcay el-Yûsufî'nin boğulduğu yere gönderdiğini, dalgıçların onu ölü, yüzünün ise balıklar tarafından yenilmiş bir şekilde bulduklarını ve Sultan Şaban'ın da buna çok üzüldüğünü belirtmektedirler (İbn İyâs, I/II, 1983: 119-120; İbn Tagribirdî, XI, 1962: 49).

Olcay el-Yûsufî'nin ölümüyle isyan hareketi son buldu ve emirler silahlarını bırakarak Sultan Şaban'ın zaferini kutlamak için Kal'atu'l-Cebel'e çıktılar (el-Makrîzî, III/I, 1975:125; İbn İyâs, I/II, 1983: 120). Olcay el-Yûsufî'nin emirleri ve memlûkleri tutuklandı. Tutuklananlar arasında Emir Tektimur el-

⁴⁷ Mısır'da bulunan eski köylerden biridir. Bkz. el-Makrîzî, III/I, 1975: 214n.

⁴⁸ İbn İyâs, Emir Nâsireddin Muhammed b. Musa'nın Olcay el-Yûsufî'yi takip ettiğini ve Olcay el-Yûsufî'nin Nil sahilinde onu fark ettikten sonra kendini Nil'e atarak boğulduğunu belirtmektedir. Bkz. İbn İyâs, I/II, 1983: 119. İbn Kâdî Şuhbe ise sadece Olcay el-Yûsufî'nin Sultan Şaban'la savaşmak üzere çıktığı ve yenilgiye uğradıktan sonra Nil'e atını sürerek boğulduğunu ifade etmektedir. Bkz. İbn Kâdî Şuhbe, II, 1994: 429.

Hasanî, Emir Saray el-‘Alâî, Sultanşah b. Kara, Emir ‘Alaaddin b. Kelefet vardı ve bunlardan para istendi. Ayrıca Emir Bayboğa el-Kosunî ve Emir Halil b. Karamî tutuklandı fakat daha sonra Emir Taştımur’un araya girmesi ile serbest bırakıldılar (el-Makrîzî, III/I, 1975:125; İbn İyâs, I/II, 1983: 120-121). Olcay el-Yusûfî’nin ölümünden sonra Emir Aydemir eş-Şemsî Atâbek el-‘Asâkir olarak tayin edildi (el-Makrîzî, III/I, 1975: 125; İbn İyâs, I/II, 1983: 121; İbn Hacer, I, 1969: 58).

Sonuç

Memlûk Sultanı en-Nâsır Muhammed’in dört torunu da çocuk yaşta Memlûk tahtına çıkmıştır. Bu çocuk sultanlar arasında en dirayetlisi hiç şüphesiz ki tam on dört yıl boyunca Memlûk tahtında kalan Sultan Şaban olmuştur. Sultan Şaban da dahîl olmak üzere tahta çıkan sultanların çocuk yaşta olması Memlûk tarihinde daha önce görülmemiş birçok olumsuz olaya sahne olmuştur. Dönem, bu nedenle Sultan Şaban’ı iktidara taşıyan başta Yelboğa el-Ömerî olmak üzere Emir Esendemir en-Nâsırî ve Olcay el-Yûsufî gibi büyük emirlerin gövde gösterilerine tanık olmuştur.

Diğer çocuk sultanların aksine karizmatik bir duruş sergileyen Sultan Şaban, birbirinden güçlü olan bu büyük emirler karşısında oldukça akılcıca bir denge siyaseti izlemiştir. Bir bakıma kendi sonlarını kendi elleriyle hazırlayan Yelboğa el-Ömerî ve Emir Esendemir en-Nâsırî’nin diğer büyük emirlerle aralarında geçen iktidar mücadeleleri karşısında ilk başlarda sessizliğini ve tarafsızlığını koruyan Sultan Şaban, büyük emirlerinin tarafını tutuyormuş gibi görünmekle birlikte onları birbirine kırdırması; eline geçen ilk fırsatta da boyunduruğu altında bulunduğu bu devlet adamlarını tarih sahnesinden silmiştir.

Hükümdarlığının on birinci yılında artık 20 yaşında ve kendinden oldukça emin olan Sultan Şaban, kendisini son derece üzen belki de hiç beklemediği bir isyan hareketi ile karşı karşıya kaldı. Bu isyan hareketi, atâbek el-‘asâkiri ve aynı zamanda üvey babası olan son derece güvendiği Olcay el-Yûsufî tarafından başlatılmıştı. Sultan Şaban’ın karşı karşıya kaldığı bu isyan, diğer ilk iki isyandan hiç şüphesiz ki farklı bir özellik teşkil etmektedir. Bu isyanın oku, büyük emirlerin kendi aralarındaki mücadelelerden fırlayıp yönünü Sultan Şaban’a çevirmemiş; direkt Sultan’a atılmıştı. Üvey babasına aynı hızla karşılık veren Sultan, kısa sürede onun isyanını bastırarak iktidarını bu büyük emirlerin gölgesinden kurtarmıştır.

Sultan Şaban dönemi Memlûk Devleti’nde yaşanan bu büyük emir isyanları uzun süre devlet içinde dâhili karışıkları neden olmakla birlikte bu uzun savaş günlerinde Kahire’nin çarşıları kilitli kalmış yapılan yağma ve talan hareketleri esnafı dar boğaza sokmakla birlikte devleti de ekonomik açıdan son

derece yıpratmıştır. Fakat bu isyanların uzun soluklu ve hiç şüphesiz en önemli sonucu dönemin en güçlü emiri olan Yelboğa el-Ömerî'nin ortadan kaldırılmasıyla ortaya çıkmıştır. Onun katli ile Memlûk tarihinde yeni bir sayfa açılmış, Memlûk Devleti'nde Türk kökenli ümera zamanla hâkimiyetini kaybederek yerini Çerkes Memlûklere bırakmıştır.

Kaynakça

Ağır, A. M. (2015). *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-II*. (çev. A. Mesut Ağır). Ankara: TTK.

Akkuş, F.Y. (2015). Memlûkler'de Evlilik Hazırlıkları. *Türkiyat Mecmuası*, 25/1, 331-351.

Akyurt, S. (2017). *Sultan el-Melik el-Eşref Şaban Döneminde Memlûk Devleti (1363-1377)*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Kâtip Çelebi Üniversitesi.

Ayolan, D. (1989). Memlûk Devleti'nde Kölelik Sistemi. (çev. Samira ortantamer). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV, 221-247.

Ayaz, F.Y. (2007). Türk Memlûkler Döneminin Büyük Emirlerinden Yelboğa el-Ömerî (ö. 768/1366) ve İdaredeki Nüfuzu. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16/1, 81-100.

Ayaz, F.Y.-Eren, F.A. (2019). Memlûk Devletinde Sultan ve Emîrlerin Hanefîliğe İlgisi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 284-296.

el-'Arîni, S.B. (1967). *el-Memâlik el-Furûsiyye fî 'Asr el-Selâtîn el-Memâlik*. Beyrut: Dâr en-Nahda el-'Arabiyye

el-Makrîzî, T. A. (1995). *Kitâb es-Sulûk li-Ma'rifeti Duvel el-Mulûk*. III/I, thk. Sa'îd Abd el-Fettâh A'sûr. Kahire: Dâr el-Kutub.

_____ (Basım Yılı Belirtilmemiş). *Kitâb el-Mevâ'iz vel-İ'tibâr bi-Zikr el-Hitat vel-Asâr*, I-II. Basım Yeri Belirtilmemiş: Yayınevi Belirtilmemiş.

Gani, B.E. (2012). *Memlûk Deniz Kuvvetleri*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.

Hallâk, H.-Sabbâg, 'A. (1999). *el-Mu'cem el-Câmî fil-Mustalahât el-Eyyûbîyye vel-Memlûkiyye vel-Osmâniyye*. Beyrut: Dâr el-'ilm lil-Melâyîn.

Hinz, W. (1990). *İslâm'da Ölçü Sistemleri*. (çev. Acar Sevim). İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

İbn Dokmâk, İ.M. (Basım Yılı Belirtilmemiş). *el-Cevher es-Semîn fî Siyer el-Hulefâ ve el-Mulûk ve es-Selâtin*. thk. Sa'îd Abd el-Fettâh A'sûr. Basım Yeri Belirtilmemiş: Yayınevi Belirtilmemiş.

İbn Habîb, H. 'U. (1986). *Tezkiret en, Nebîh fî Eyyâm el-Mansûr ve Benîh*. thk. M. Muhammed Emin-Sa'îd Abd el-Fettâh A'şûr. Kahire: el-Hey'et el-Mısriyye el-'Âmme lil-Kitâb.

İbn Hacer, 'A. (1997). *ed-Durer el-Kâmine, fî A'yân el-Mi'e el-Sâmine*. II-IV. thk. 'Abd el-Varîs Muhammed 'Ali. Beyrut: Dâr el-Kutub el-İlmiyye.

_____ (1969). *İnbâ el-Gumr bi-Ebnâ el-'Umr*. I. thk. Hasan Habeşi, Kahire: Yayinevi Belirtilmemiş.

İbn İyâs, M. A. (1983). *Bedâi ez-Zuhûr fî Vakâi ed-Duhûr*. I/II. thk. Muhammed Mustafa, Kahire: el-Hey'et el-Mısriyye el-'Âmme lil-Kitâb.

İbn Kâdî Şuhbe, T. E. (1994). *Târih İbn Kâdî Şuhbe*. II. thk. Adnan Derviş. Basım Yeri Belirtilmemiş: Yayinevi Belirtilmemiş.

İbn Şâhin, Z. 'A. (2002). *Neyl el-Emel fî Zeyl ed-Duvel*. I/I. thk. 'Umar Abd es-Sellâm Tedmurî. Sayda-Beyrut: el-Mektebe el-'Asriyye.

İbn Tağribirdî, E.M. (1992). *en-Nucûm ez-Zâhire fî Mulûk Mısır vel-Kahire*. XI. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn. Beyrut: Dâr el-Kutub vel-İlmiyye.

'İmâd ed-Dîn Ebû'l Fidâ, İ. K. (1998). *el-Bidâye ven-Nihâye*. XVIII. thk. 'Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turkî. Kahire: Hicr lil-Tibâ'a ven-Neşr vet-Tevzî' vel-İ'lân.

Kallek, C. (2008). Rıtl. *DİA*, 35. 102-103.

Kanat, C. (2003). *Memlûk Devleti'nde Evlilik Törenleri*. ed. Semih Yalçın. Ankara.

_____ (2008). *Memlûk Devleti'nde İktidar Değişikliği Bahrî Memlûklar'dan Burcî Memlûklar'a*. haz. Abdülkerim Özaydın vd. İstanbul: Dünya.

_____ (2010). *Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*. Küre: İstanbul.

Keleş, B. (2002). *Memlûkler Döneminde İdarî Yapı*. *Türkler Ansiklopedisi*, 5, 309-318.

Kortantamer, S. (1993). *Bahrî Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki ilişkiler*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

_____ (1984). *Memlûklarda Devlet Yönetimi ve Bürokrasi*. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, II, 27-45.

Popper, W. (1874-1963). *Egypt and Syria Under the Circassian Sultans*. Berkeley: University of California Press.

Steenbergen, J. V. (2011). *On The Brink of New Era? Yalbuğhâ el-Khâssakî (d. 1366) and The Yalbuğhâwiyah*. *Mamlûk Studies Review*, XV, 117-152.

_____ (2011). The Amir Yalbuğhâ el-Khâsskî, the Qalâwûnîd Sultanate and the Culturel Matrix of Mamlûk Society: A Reassessment of Mamlûk Politics in the 1360's. *Journal of the Americcan Oriental Society*, 131/1, s. 123-137.

Yâkût el-Hamavî, Ş. (1965). *Kitâb Mû'cem el-Buldân*. II,III,IV. thk. H. Ferdinand Wüstenfeld. Tahran: Mektebe el-Esedî.

UNUTULAN GAZETE: MARKO PAŞA

Emre AYDIN¹

Özet

Marko Paşa, yayınlandığı 1946-1950 tarihleri arasında halkın konuşmaktan dahi çekindiği konuları, kendi anlatımıyla ele alış şekline dolayısıyla büyük bir beğeni kazanmıştır. Gazete yayınlandığı dönemde sürekli baskılara uğramış ve kapatılma cezası almıştır fakat her seferinde yeni bir isim kullanarak yeniden basın hayatında yer bulmuştur. Marko Paşa yalnızca 4 yıl yayınlanmasına rağmen yine de kayda değer bir başarı göstermiş ancak bu durum gazetenin sonraki yıllarda tanınırlık popülaritesi adına herhangi bir destek sağlamamıştır. Bu durum birçok eleştirmenin de kabul ettiği gibi yalnızca dönem yayını olduğunu, halkın o zaman diliminde böyle bir yeniliğe aç bulunduğunu, sonraki yıllarda yayınlanması durumunda beklenen ilgiye mazhar olamayacağından söz edilir. Bu gazetede çalışan Sabahattin Ali, Rifat Ilgaz ve Aziz Nesin gibi yazarlar ise zaten Türk basın hayatında derin izler bırakan şahsiyetler olarak tarihte önemli bir yer tutmuştur.

Anahtar Kelimeler: Aziz Nesin, Marko Paşa, Rifat Ilgaz, Sabahattin Ali

FORGOTTEN NEWSPAPER: MARKO PAŞA

Abstract

Marko Paşa gained great appreciation due to its narrative handling the issues that the public did not even talk about between 1946-1950. At the time of its publication, the newspaper was constantly pressured and fined for closure, but each time it found a place in the life of the press again, using a new name. Although Marko Paşa was printed only for 4 years, it achieved a remarkable success, which failed to provide any further steps for the sake of its popularity in the following years. As many critics agree, this is only a periodical publication, the public is hungry for such innovation in that time period, and if it is published in subsequent years, it cannot receive the expected attention. Writers such as Sabahattin Ali, Rifat Ilgaz and Aziz Nesin, who worked in this newspaper, have already taken a significant place in history as personalities who have left deep traces in Turkish press life.

Keywords: Aziz Nesin, Marko Paşa, Rifat Ilgaz, Sabahattin Ali

Giriş

Marko Paşa bugün insanlar tarafından çok bilinen bir gazete olmasa da yayınlandığı kısa dönemde en çok basılan ve en çok satılan gazete olduğu gibi halk kitlelerini kendi yanına çekebilecek kadar da güçlü bir gazeteydi. Marko Paşa, Sabahattin Ali başta olmak üzere Aziz Nesin ve Rifat Ilgaz tarafından ortaya konulan bir siyasi mizah gazetesidir. Yazarların ülke gündemine dair görüşlerinin oluşumunda, tek parti rejiminin II. Dünya Savaşı'nda takip ettiği siyaset ve savaş sonrasında kurulmaya çalışılan çok partili hayata geçiş denemeleri belirleyici olmuştur. İlk başta Türkiye Sosyalist Partisi'nin (TSP)

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı. emreaydincontact@gmail.com

yayın organı olarak düşünölen gazete partinin kapanması sonrasında bağımsız olarak yayın hayatını sürdürmüştür. O zamana kadar yayınlanan gazeteler arasında ortalama satış rakamları 30.000'i geçmezken² Marko Paşa 5. sayısından itibaren 60.000 satış rakamına ulaşmıştır. Gazete 1946 ile 1950 yılları arasında yayınlanmıştır. Marko Paşa'nın tek parti rejimine yönelik eleştirileri birçok defa toplatılmasına ve kapatılmasına yol açmış bu nedenle adı geçen gazete yayın hayatına Marko Paşa, Merhum Paşa, Malûm Paşa, Alibaba, Hür Marko Paşa, Yedi-Sekiz Paşa, Hür Marko Paşa (yeni seri) ve Medet gibi isimlerle devam ederek Türk basın hayatındaki mümtaz yerini almıştır.

1.Marko Paşa Gazetesinin Dönemleri

Marko Paşa'nın yayınlandığı dönem içinde yaşadığı sıkıntılar ve bu sıkıntılardan kurtulma adına sık sık isim değişikliğine gitmesi bu gazetenin yayın serüveninin anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Bu nedenden dolayıdır ki yayın politikasının öğrenilmesini kolaylaştırma adına gazetenin yayın süreci üç döneme ayrılarak incelenmektedir. Birinci dönem Sabahattin Ali'nin içinde bulunduğu yayın dönemini kapsamaktadır. Bu dönemde yayınlanan gazete Marko Paşa, Merhum Paşa, Malûm Paşa ve Alibaba isimleriyle basın hayatında yer bulmuştur. Bu gazetenin birinci döneminde sahipliğini Sabahattin Ali'den sonra Mücap Ofluoğlu ve Mustafa Uykusuz devralmıştır. Merhum Paşa'nın 4 sayısında Sabahattin Ali, Malûm Paşa'nın 5 sayısında Orhan Erkip, Alibaba'nın 3 sayısında Nedim Ofluoğlu, son sayısında ise Rifat Ilgaz gazetenin sahibi olarak gözükmektedir. Bu dönemde Emek, Tan, Berksoy, Stad, Büyük doğu ve Gutenberg matbaalarında gazete çıkarmaya çalışmışlardır. Alibaba'nın kapanması ile birlikte Sabahattin Ali yurtdışına gitmek istemiş, pasaport vizesi alamamasından dolayı bu durum illegal yoldan gerçekleştirilmeye çalışılmış ancak Sabahattin Ali sınırı geçmeye çalışırken kendisine refakatçi olan Ali Ertekin tarafından öldürölmüştür. Sabahattin Ali'nin öldürölmesiyle Marko Paşa'nın birinci dönemi son bulmuştur.

Marko Paşa'nın 2. dönemi 10 aylık bir beklemeden sonra Cerrahpaşa'da verem hastalığı nedeniyle tedavi gören Rifat Ilgaz'ın, Aziz Nesin'den bir mektup almasıyla başlamıştır³. Aziz Nesin mektupta Marko Paşa'nın imtiyaz hakkını elinde bulunduran Orhan Erkip'le konuştuğunu, gazetenin sahibinin Rifat Ilgaz olması konusunda anlaşmışını belirtmiştir. 29 Ekim 1948 tarihinde Marko Paşa aynı isimle 2. dönemine başlamıştır. İlk yayınlanan Marko Paşa ile karıştırılmaması için gazete başlığının alt tarafına“(35)” ibaresi konulmuştur. Bu ibare Marko Paşa'nın bundan önceki yayınlanan 35 sayısına istinaden yapılmıştır. Gerçekte bu “35” rakamı yanlıştır çünkü birinci dönemde Marko

² 1946 seçimlerinde Vatan gazetesinin 50.000 satması gibi bazı istisnalar vardır.

³ Rifat Ilgaz, *Sarı Yazma*, Çınar Yayınları, 1990, İstanbul, s.339.

Paşa "36" sayı yayınlanmıştır. Bu durum yazarlar tarafından fark edilmiş ve 11. sayıda yer alan "(36)" ibaresiyle düzeltilmiştir. Marko Paşa'nın ikinci dönemi, 14 Şubat 1949 tarihinde yayınlanan 16. sayısı ile nihayet bulmuştur. Marko Paşa'nın kapanmasının sebebi, yazarların yabancı devlet yöneticileri ile ilgili yazdıkları haberler yüzünden açılmış davalardır. Bu davalar yazarların aleyhine sonuçlanınca kaçak hayatı yaşamak zorunda kalmışlardır. Marko Paşa'nın ikinci dönemindeki sayıları yalnızca Osmanbey matbaasında basılmıştır. 2. dönemde Marko Paşa'nın 11. sayısı ile birlikte kapanmaya karşı ek olarak Hür Marko Paşa adlı gazete çıkarılmış fakat yalnızca bir sayı yayınlanabilmiştir.

Marko Paşa'nın 3. dönemi aynı adla çıktığı tek sayısı ile 1 Nisan 1949 tarihinde başlamaktadır. Bu dönemde gazetenin sahibi olarak Mahmut Kayman gözükmektedir. Bu sayının toplatılması ile birlikte "Yedi-Sekiz Paşa" yayınlanmaya başlanmıştır. Bu dönemde ise gazetenin sahibi olarak Orhan Müstecaplıoğlu ismi geçmektedir. Gazetenin düşük satış gerçekleştirilmesinden dolayı 4. sayısında kapatılması kararı alınmış, karar sonrasında yazarlar farklı gazetelerde çalışmaya başlamışlardır. Rıfat Ilgaz 2. dönemde tek sayı yayınlanan Hür Marko Paşa'yı Orhan Erkip müdürlüğü altında yeniden çıkarmaya başlamış, Hür Marko Paşa'nın 6. sayısı ile birlikte Orhan Erkip, gazeteyi Rıfat Ilgaz'a devrederek işten ayrılmıştır. Hür Marko Paşa 12 Eylül 1949 tarihinde yayınladığı 19. sayısı ile kapanmıştır. Kapanma nedeni 2. dönemde yayınlanan "Al Sözü'nü geriye" adlı yazı sebebiyle açılan davanın Rıfat Ilgaz'ın aleyhinde sonuçlanmış olmasıdır. Yargılama sonucunda Rıfat Ilgaz 1 sene hapis cezasına çarptırılmıştır.

Hür Marko Paşa'nın kadrosunda yer almayan Aziz Nesin 23 Nisan 1950 tarihinde "Medet" adlı gazeteyi çıkarmıştır. Gazetenin sahibi olarak Mefkûr Demiray gözükmektedir. Gazete toplam 25 sayı çıkmıştır. Gazetenin kapanma nedeni 14 Mayıs 1950 tarihli Demokrat Parti'nin (DP) hükümet programında yer alan 3. maddesinde "*mizah veya siyasi tenkit kisvesi altında ayakta tutulmak istenen ve hakikatte düpedüz aşırı sol cereyanların*"⁴ kapatılacağı yönündeki açıklamadır. İktidarın değişmesi Marko Paşa'yı rahatlatacak bir durum gibi gözükmese de rağmen yeni kurulan hükümetin kendisini tenkit edici herhangi bir yayın istememesi aşikârdır. Medet, 27 Mayıs 1950 tarihinde yayınladığı 25. sayısı ile birlikte son bulmuştur.

Rıfat Ilgaz'ın sağlık nedenleriyle hapis hanesinden erken çıkması onun yeniden bir gazete çıkarma kararı almasına vesile olmuştur. Bu karar sonrasında Rıfat Ilgaz'ın arkadaşı olan Raci Hakkı Dinçer'in sahipliği altında Hür Marko Paşa çıkarılmaya başlanmıştır. Diğerinden farklı olabilmesi için

⁴ TBMM Tutanak Dergisi, 29 Mayıs 1950, 9. Dönem, Cilt. 1, s.30.

başlığın hemen alt tarafına “Yeni Seri” ibaresi eklenmiştir. İlk sayısını 27 Mart 1950’de çıkaran gazete, 15. ve son sayısını ise 10 Temmuz 1950 tarihinde basmıştır. Gazetenin 11. sayısıyla beraber Rifat Ilgaz’ın sağlık durumu kötüleşmiş ve hastaneye yatırılmıştır. 4 sayı daha devam eden gazetenin kapanma nedeni Medet ile aynıdır. Her iki gazetenin kapanması bakımından herhangi bir dava açılmamışsa da yazarların kötü durumda bulunmaları ve iktidarın değişmesi için verdikleri çabanın başarılı olması, kendilerini daha fazla zorlamamaları için bir neden olmuştur.

2.Marko Paşa’nın Önemi

Marko Paşa’nın yayınlandığı dönem Türkiye Cumhuriyet’inde birçok yeniliğin ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu yeniliklerin en başında çok partili hayata geçiş yer almaktadır. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içinden kopan bir grup, DP adı altında yeni bir parti oluşturmuştur. Marko Paşa yayınlandığı ilk dönemde genel hatlarıyla iktidarda bulunan CHP’ye karşı o zamana kadar görülmemiş sertlikte muhalefet yapmaya çalışmıştır. Bu durum DP adına oldukça iyi gelişmeler sağlayacaktır.

Marko Paşa ve soyundan gelen gazetelerde “*Halk için haftalık Siyasi Mizah Gazetesi*” ibaresi bulunmaktaydı. Yayınladıkları her sayı halk tarafından ilgi görüyor hatta bir mizah gazetesi olarak karaborsaya düşüyordu. 5. sayısıyla beraber 60.000 tiraja ulaşan gazete, bu başarıyı adeta standart haline getirdi ve bu durum Türk basın hayatında rekor olarak kabul edildi. Marko Paşa ilk sayısında “*Maksadımız, sadece gülmek için gülmek değildir. Gülerken düşünmek ve faydalı olmaktır*”⁵ sözüne yer vererek amacını halka açıklamıştır.

Marko Paşa bir siyasi mizah gazetesi olarak yazılarında başbakan, bakanlar, milletvekilleri, valiler ve devlet kademelerinde yer alan şahısları konu edindiği için bu yönüyle de halk nazarında dikkat çekici bir hale gelmiştir. Marko Paşa’nın, yazılarında yer alan insanlarla dalga geçiyormuş gibi konuşması⁶ ve halkın kullandığı dili tercih etmesi onun bir siyasi mizah gazetesinin gelebileceği en tepe noktaya ulaşmasına yol açmıştır.

Marko Paşa yazarlarının her biri dönemin zihinsel düşüncelerine oldukça hâkim olduklarından dolayı rahatça idareci-bürokrat konumuna gelebilecekken, bu yoldan gitmemeyi tercih etmişlerdir⁷. Marko Paşa

⁵ Marko Paşa, 25 Kasım 1946.

⁶ Marko Paşa, 9 Aralık 1946, 3. sayının manşetinde yer alan “R. Peker Markopaşayı ziyaret etti” bölümünde, dönemin başbakanı olan Recep Peker’in bir konuşma için gittiği yerde 2000 kişilik memur takımının sivil bir görüntü altında alkış göreviyle tutulduğu belirtilir. Bu konuşmadan sonra Recep Peker’in, Marko Paşa’ya ziyarette bulunduğu ve 7 Eylül kararlarının halka iyi geldiğine dair bir sohbete geçildiği ifade edilir.

⁷ Levent Cantek, *Markopaşa Bir Mizah ve Muhalefet Efsanesi*, İletişim Yayınları, 2015, İstanbul, s.7.

yazarlarının “toplumcu-gerçekçi” anlayışı benimsemesi, gazetede ki konuları ilginç hale getirmiştir. O zamana kadarki gazetelerde haber yapanlar, genellikle devletin lehine haber yapmışlardır. Bunun en önemli sebebi: “Bu yıllarda gazete sahiplerinin ve yazarlarının büyük çoğunluğu CHP milletvekili ya da bu partinin üyesidir. 1939 tarihli CHP Nizamnamesininin 160. maddesi bunlara parti çıkarlarına ve siyasetine uygun hükümetin uygulamalarını kamuoyuna benimsettirici yayın yapmak ve bu çizgide olmayan yazı ve haberleri yasaklamak yükümlülüğünü getirmiş...”⁸ olmasıdır. Marko Paşa ile birlikte bu durum halkın lehine olmuştur. Gazetede yer alan haberler yüzünden Marko Paşa yazarları birçok defa tutuklanmış ve mahkûm edilmiştir. Gazete sahiplerinin hapse girmesiyle Marko Paşa kapanmış fakat daha sonra yeni bir adla yayın hayatına devam etmiştir. Marko Paşa’da yer alan yazıların imzasız olması nedeniyle gazeteye açılan davalarda birçok defa başyazar olarak gözüken Sabahattin Ali yargılanmıştır.

Gazetede işlenen konular genel olarak yabancı sermaye düşmanlığı, devlet yönetiminin halkla olan ilişkisini koparması, Atatürk inkılaplarının son bulması sayılabilir. Marko Paşa yabancı sermaye düşmanlığı konusunu, zamanında Türkiye’nin kapitülasyonları kaldırmak için çok uğraştığını şimdi ise aynı duruma düşmenin eşiğinde bulunduğunu halka anlatmaya çalışmıştır⁹. Gazete, Kurtuluş Savaşı’nın yabancı sermayeyi Türkiye’den kovmak için gerçekleştiğini birçok defa kaleme almış, Türkiye’deki kötü yönetimin hâkim olmasını Atatürk’ün vefatıyla eş tutmuş,¹⁰ Atatürk’ten sonra gelen hükümetlerin yetersiz kaldığını çok açık bir şekilde vurgulamıştır. Atatürk’ten sonraki CHP yönetiminin halktan uzaklaştığını ve kendi ülkelerine yabancı kaldıkları, bunun sonucunda da halkın isteklerinin değil şahsi isteklerin ön plana çıktığı da gazetenin dile getirdiği fikirlerdendir¹¹.

Marko Paşa, döneminin istenmeyeni olmuştur. O dönemde yayınlanan gazeteler genel itibariyle iktidar partisinin yürüttüğü politikaların yanında yer almaktaydı. Bu nedenle muhalifliğe daha ilk sayısı ile giriş yapan Marko Paşa’ya karşı suçlamalar yöneltilmiş ve iftiralar atılmıştır. Yapılan suçlamalar genel olarak komünistlik boyutunda vuku bulmuştur. Marko Paşa’ya bu suçlamaları yönetenlerin tek taraflı olmadığı gözlemlenmektedir. Sabahattin Ali’nin 1944’ten beri Turancılarla iyi geçinememesi¹², gazetede yer alan yazılarda şeriatçılık fikriyle özdeşleşen Necip Fazıl’la alay ediyormuş gibi

⁸ Barış Yetkin, “1945-1950 Arası “Demokratikleşme” Sürecinde Basın”, 2012, Akdeniz Üniversitesi, İletişim Fakültesi, s.5.

⁹ Marko Paşa, 2 Aralık 1946, “Yabancı sermaye” – Hür Marko Paşa, 30 Ağustos 1949, “Geçmiş zaman olur ki hayali metelik etmez”.

¹⁰ Medet, 3 Haziran 1950, “Sabık cumhurbaşkanı İnönü”.

¹¹ Marko Paşa, 8 Şubat 1949, “Markopaşa dert dinliyor”.

¹² Merhum Paşa, 26 Mayıs 1947, “Mahkeme Koridorlarında”.

görünmesi¹³ ve CHP yönetimine ağır eleştirileri sonucu¹⁴, Marko Paşa ortak düşman konumundaydı.

Marko Paşa yüksek satış rakamlarına ulaşmasına rağmen bunu kolay bir şekilde gerçekleştirememiştir çünkü matbaa sahipleri muhalif bir gazete basmanın sorumluluğunu üstlenmek istemiyordu. Gerçekten de Marko Paşa'yı basan matbaa sahiplerine polisler gelerek gazeteyi basmanın sakıncalı olduğunu, ileride başlarına sorun yaratabileceğini söylemekteydiler. Yedi-Sekiz Paşa'nın 29 Nisan 1949 tarihli basımında polislerin herhangi bir evrak göstermeden 20.000 gazete toplatıldığı dile getirilmektedir¹⁵. Bu durum ekonomik açıdan da gazeteye maddi darbe vurmaktaydı çünkü matbaa sahipleri normal bir gazete baskısına oranla Marko Paşa'yı basmak için 3 kat daha fazla para istemektedirler¹⁶.

Türk basın ve siyasi alanında muhalifliğin artmasına, güçlenmesine Marko Paşa'nın oldukça büyük etkileri olmuştur. Yayınlandığı dönemde birçok örneğin ilkinin gerçekleştirmiştir. En çok basılan ve satılan gazete olmanın yanında birçok edebiyat eleştirmeninin kabul etmesiyle¹⁷ CHP'nin tek parti yönetimine, ilk karşı duran oluşum olarak yer almıştır. Marko Paşa aynı zamanda cumhuriyet tarihinde siyasi mizah türünde çıkan ilk gazete olma unvanına sahiptir¹⁸.

3.Marko Paşa'nın Türk Halkına Anlattıkları

Marko Paşa'nın yayınlandığı dönem içinde en çok vurgu yaptığı konu Amerikan yardımları olmuştur. Amerikalıların, Türkiye'ye sattığı malzemelerin iş göremeyecek kadar kötü ve eski olduğunu, I. Dünya Savaşı'ndan kalma bozuk aletler bulunduğu belirtilir¹⁹. Bu duruma ek olarak Türkiye'ye verilen malların yalnızca Amerika'nın onaracağı, bakım yapacağı ve eksik malzemelerin Amerika'dan satın alınacağı konusunu gündeme taşımıştır.

Marko Paşa, iktidar yanlısı gazeteleri gerçekleri çarpıttığı gerekçesiyle suçlamıştır. Türkiye'nin zor şartlar altında bulunduğu zamanlarda sanki her şeyin tozpembe gibi gösterilmesi karşısında Marko Paşa sessiz kalmamış, bu

¹³ Marko Paşa, 2 Aralık 1946, "Mekke emirine havale".

¹⁴ Marko Paşa, 24 Şubat 1947, "Gazete ve gazeteciler".

¹⁵ Yedi-Sekiz Paşa, 29 Nisan 1949, "İki kamçı bir kuyruk herkes başına uyruk".

¹⁶ Marko Paşa, 10 Şubat 1947, "İslaha çalışırken" – Malûm Paşa, 8 Eylül 1947, "Bir gazete çıktı".

¹⁷ Asım Bezirci, **Rıfat Ilgaz**, Çınar Yayınları, 1992. İstanbul, S.9.

¹⁸ Mehmet Saydur, *Markopaşa Gerçeği, Çınar Yayınları*, 2013, İstanbul, s.26. – Kitapta bahsi geçen cümle şöyledir: "Zekeriya Sertel'in de belirttiği gibi, Markopaşa siyasal mizah türünde çıkan ilk gazetedir".

¹⁹ Malûm Paşa, a.g.e., "Şehir ve yurt haberleri" – Bu bölümde Amerika'nın Türkiye'ye "yardım" için vereceği 10 gemi adına 7 milyon 400 bin, tamir için de 6 milyon lira verileceği vurgulanır.

haberleri yapan gazetelerle mücadele işine girmekten korkmamıştır²⁰. Aziz Nesin “Krallar İşi Azıttılar” adlı yazısı için şunları söylemiştir: “İngiltere, İran ve Mısır devlet başkanlarının Türkiye’deki büyükelçilikleri aracılığıyla aleyhime dava açmalarına ve İran Şahı ile Mısır Kralı’na hakaret sayılarak üçer aydan altı ay hapis yatmama neden olan bu yazıyı yazmamın amacı, Türk halkının büyük ekonomik sıkıntılar içinde bulunduğu o günlerde basınımız sürekli olarak bu üç devlet başkanının evlenmeleri, boşanmaları, çocuk yapmalarıyla uğraşarak kamuyu boş yere oyalamalarını eleştirmektir”²¹.

Marko Paşa’nın en çok eleştirdiği konulardan birisi de 7 Eylül kararlarıdır. 7 Eylül kararları cumhuriyet tarihinin ilk devalüasyon hareketidir²². 7 Eylül 1946 tarihinde açıklanan bu kararlar beraber piyasada bulunan ürünler geri çekildiği için karaborsaya düşmüştür. Piyasada kalan ürünlerin fiyatları ise oldukça pahalılaşmıştır. Hükümet, bu vahim durum karşısında vergileri yükseltmeyi çözüm olarak görmüşse de bu durum halkı çok daha zor bir hale getirmekten öteye gidememiştir. Alibaba’da yayınlanan “Bizi sevmiyorlar”²³ adlı yazıda hükümetin 7 Eylül kararlarını kendi çıkarları için aldığı, halkın perişan duruma düşmesinin umurlarında olmadıkları belirtilmiştir.

Gazetenin popüler hale gelmesinden sonra en önemli sorunu hükümet kararıyla toplatılmış olmasıdır. Türk halkının Marko Paşa’yı sevmesi esasen iktidar partisi CHP’nin hoşuna gitmiyordu. Hükümetin bu gazeteye olan teveccühe bulunduğu çare ise gazetenin daha yayınlandığı gün toplattırılması şeklinde olmuyordu. Marko Paşa bir mizah gazetesi olarak yasaklamasına yine bir mizah gazetesi sınırları içerisinde kalarak mizahi bir yorum yapmaktan geri kalmıyor, gazetenin başlığının altında yer bulan: “Ne gün fırsat bulursa o gün çıkar. Çıktığı gün 8 ile 9 arası satılır. 9 da toplanmaya başlarlar” yazısıyla akıllardan silinmeyecek olan cevabı veriyordu. Ayrıca “Toplatılmadığı zamanlarda çıkar”, “Fırsat bulabildiği zamanlarda çıkar”, “Ankara ve Samsundan başka dünyanın her yerinde satılır” gibi sözler de bu mizah anlayışı içinde ifade edilmiştir.

Marko Paşa’nın üstünde hassasiyetle durduğu konulardan bir tanesi de hastalık meselesidir. Türkiye’de yaşayan insanların büyük çoğunluğunda verem, trahom, frengi, sıtma gibi hastalıkların bulunduğunu, bu durumun

²⁰ Marko Paşa, 9 Aralık 1946, “İşte bütün mallar meydanda” – Bu bölümde Marko Paşa, Malatya’da yayınlanan yerel gazetelerin yalan haber olduğunu okuyucu mektuplarıyla açıklamıştır. Malatya Valisi ile tekzip vasıtasıyla diyaloga girerek, kötü durumu halka göstermeye çalışmış, Malatya Valisi ise durumun tam tersi olduğunu Marko Paşa’ya aktarmıştır.

²¹ Aziz Nesin, *Geriye Kalan*, Nesin Yayınevi, 2019, İstanbul, s.71.

²² Sema Kahraman Vurucu, *Türkiye’nin Değişim Yıllarında Siyasi Mizahla Muhalefet Örneği: Marko Paşa Gazetesi*, İstanbul, 2013, s.29.

²³ Alibaba, 9 Aralık 1947, “Bizi sevmiyorlar”.

bilindiği halde hastalıkla mücadele kapsamında yeterli adımların atılmadığını anlatmaktadır. Sağlık personeli bakımından da oldukça yetersiz kalındığı, birkaç kasabaya ancak bir doktor düştüğü bilgisi de bu paylaşımlar arasında sıklıkla yer bulmuştur²⁴.

Marko Paşa yayımlandığı dönem itibariyle eleştirilerini daha çok iktidar partisi üzerinde toplamıştır. CHP'nin yönetiminde yer alan insanların, Türkiye'ye karşı sorumluluklarını yerine getirmedikleri gibi sadece kendilerini düşünen bir kurum haline dönüştüğünü anlatan cümleler gazetenin haberleri arasında yer almıştır²⁵. Marko Paşa'nın bu muhalif kişiliği sadece CHP'ye yönelik değildir. DP'nin sürekli olarak piyango, çekiliş, kokteyli eğlence, ziyafetler vererek olumlu imaj çizmediğini²⁶ ifade etmekten de geri kalmamıştır. Marko Paşa, DP ve CHP dışındaki az ilgi gören partilere çok fazla değinmesi bile bu partiler hakkında da zaman zaman haberlere yer vermiş ve demokrasiye adım atmaları yönünde düşünceler sarf etmiştir.

Marko Paşa'nın Türk halkına anlatmak istediği bir konu da af meselesidir. Fransa, Yunanistan, İtalya, İran ve İspanya'da birçok defa af yasasının kabul edildiğini fakat Türkiye'nin 1933 senesinden beri bu durumu gerçekleştirmediği vurgulanmıştır. Türk halkının af konusunu dört gözle hükümetten beklediği gazetede sık sık tekrarlanmıştır. Bu af konusunun gazetede sık sık tekrarlanmasının bir başka nedeni de Aziz Nesin ve Rifat Ilgaz'a ait temyiz edilmiş davaların bulunmasıydı. Bu sebeple denilebilir ki yazarlar kendilerini de düşünerek af haberlerine yoğun ilgi göstermişlerdir.

Marko Paşa'nın af konusu gibi üstünde sıklıkla durduğu bir diğer olay ise Nazım Hikmet'in tutukluluk halidir. Bu konu hakkında çok fazla durulmasının ve yazılar kaleme alınmasının en büyük gerekçesi, Nazım Hikmet'e anayasada yer alan herhangi bir maddeye dayanmaksızın cezai işlem uygulanmasıdır²⁷. Bu olay Marko Paşa'nın 3. döneminde neredeyse her sayısında el alınan bir konu olmuştur.

4.Marko Paşa Yazarlarının Suç Unsuru Sayılan Yazıları

4 Aralık 1946 tarihinde Cemil Sait Barlas'ın TBMM'de yaptığı konuşmasının bir bölümü aşağıda aynen verildiği gibidir:

“Gazeteler çeşit çeşit müdahalelerde bulundular, İstanbul'da değil şu ve bu partiye mensup gazeteler hatta kökü dışarda olan Markopaşa bile çıkıyor. Ve bu gazete çıktığı zaman Sıkuyönetim kumandanı haklı olarak dış

²⁴ Hür Marko Paşa (Yeni Seri), 15 Mayıs 1950, “O kadar uzun boylu değil”.

²⁵ Marko Paşa, 17 Şubat 1947, “Halil İbrahim bereketi”.

²⁶ Malûm Paşa, a.g.e., “Allah afiyet versin”.

²⁷ Hür Marko Paşa (Yeni Seri), 8 Mayıs 1950, “Büyük şair Nazım Hikmet'in hayatı tehlikede” – Hür Marko Paşa (Yeni Seri), 15 Mayıs 1950, “Günah olan nedir?”.

tehlke için ilân edilmiş olan Sıkıyönetimi hüsnü idare ederek bunun için tatbik edilecek muameleyi Cumhuriyet Savcılığına bırakıyor. Bu da ayrıca şayanı şükrandır. Şu halde dış tehlike için ilân edilmiş olan ve ancak bazı yerlerde seysefer hürriyetini, bazı şartlar altında ve sırf memleketin müdafaası bakımından tatbik etmektedir. Sayın Köprülü arkadaşımın, arzettiğim gibi kökü dışarıda olan ideolojiler için, nasıl bizimle beraber iseler, Sıkıyönetimin ilânında da Partisinin bizimle beraber olduğunu bu kürsüden söylesinler. Bunu yapmadı. Bu bakımdan arkadaşlar, sırf dış tehlike için ve hudutlarımızı yalazlıyan tehlike ve ihtilâl hareketleri için ve mevzuubahsolan isyanlar için ve mevzuubahis notanın mevzuu olan muntakalar için ilân edilmiş Sıkıyönetimin şimdiye kadar olduğu tarzda ve iç işlerde Cumhuriyet normal kanuni arına bırakarak temdidini rica ediyorum”²⁸.

Cemil Sait Barlas’ın bu konuşması üzerine Marko Paşa’nın ilk defa şikâyet edilmesine de vesile olacak olan 4. sayısında “Topunuzun Köküne Kibrit Suyu” başlıklı bir yazıya yer verilir. Bu yazı şöyledir:

“Milletvekili Cemil Barlasa pulsuz mektup

Sayın demeye dilim varmıyor sana. Yabancı ideoloji diye bir garibe icat eylediniz. Bütün dünya size pabuçları ile güldü. Bugün sayenizde maskaraya dönen demokrasiyi, acaba bey pederiniz mi icat etmişti?

Yabancı sermayeye, kapıları ardına kadar açarak kul köle oldunuz. Fikre ve ilme gümrük duvarları çektiniz. Bu marifetiniz yetişmiyormuş gibi, şimdi de bir kök tutturmuşsunuz: kökü dışarda, kökü içerde, kökü havada ve sizin kökü suda. Çok muzip adamsın vesselam. Nereden de bulursun bu acaiplikleri?

Şu kalemi tutan ellerim dünya yüzeyinde hiç bir şey yapamamış bile olsa, seçimde sana rey pusulası atmadığı için, en mukaddes vazifesini yapmış sayılır.

Neden bizim kökümüz dışarda? Biz hürriyetin yüzüne çul mu örttük? Biz cebimizde firar pasaportları ve sahte nüfus kağıtları mı taşıyoruz? Cüzdanlarımızda yabancı bankaların hesap defterleri mi var?

Ellerim mesuttur, Cemil Barlas sana rey vermediler.

Neden bizim kökümüz dışarda? Tapuları karılarımızın üzerine yapılmış apartmanlarımız mı var? Biz bu millete uşaklarımızla, bendeganımızla, dalkavuklarımızla, metreslerimizle mi bağlıyız? Biz bu vatana apartmanlarımızın oturduğu toprak parçası ile mi bağlıyız?

²⁸ TBMM Tutanak Dergisi, 4 Aralık 1946, 8. Dönem, Cilt:8, s.18.

Ellerim bahtiyar Cemil Barlas sana rey vermediler.

Biz misalini dahi gördüğümüz ve her gün kulağımıza bir haberi uçurulan dayak, yağma, talan, ölüm, zindan ve sürgün pahasına da olsa milletin menfaatine olan hakikatleri söyleyeceğiz. Bunun için mi kökümüz dışarda?

Ellerim huzur içinde Cemil Barlas, sana rey vermediler.

Sizden her zaman daha kolay elde edebileceğimiz refahı teptiğimiz için, lütfedilen sandalyeleri kafalarında parçalayacağımız, tavsiye edilen menfaat ve rütbeleri suratlarına fırlatacağımız için mi kökümüz dışarda?

Teşrii masuniyetin arkasına gizlenip, size taş atmadığımız halde üzerimize sıçratmak istediğiniz iftiralарınız beyhudedir. Millet verdiğiniz afyonlara da muafiyet kesbetti, yutmuyor artık.

Bizim ne teşrii, hatta sayenizde ne de gayri teşrii masuniyetimiz var.

Bütün gayretlerinize rağmen millet, kökü kurtlu olanları da, çürük olanları da, köksüz olanları da biliyor.

Ellerim rahattır Cemil Barlas, sana oy vermediler.

Bir şeycikler demem vatan, millet, namus gibi mukaddes kelimelerin, manalarıyla değil, yalnız lafızlarıyla milleti en hassa yerinden avlamak arzusu ile keselerini ve menfaatlerini köle yapmak isteyen ve bize kökü dışarda diyenlerin kökleri kurusun, topunuzun köküne kibrit suyu!

Ellerim bahtiyar

Ellerim ve sen Cemil Barlas!"²⁹

Bu yazı sonrasında Cemil Sait Barlas'a hakaret gerekçesiyle gazeteye dava açılır. Yazıyı Aziz Nesin yazmasına rağmen gazetede ki haberlerin imzasız olması dolayısıyla mahkemeye çıkan şahıs Sabahattin Ali olmuştur. Sabahattin Ali, dava sonucunda 4 ay hapis ile 66 lira 60 kuruş para cezasına çarptırılmıştır. Bu yargılama sonucunda gazetenin kurucusu olan Sabahattin Ali hapse atılan ilk yazar olmuştur.

Yaşanan bu olaydan sonra 9. sayıda yayınlanan "Alibaba ve Kırk Haramiler" başlığı ikinci suç unsuru oluşturan yazı olmuştur. Bu başlık altında yazılan metin tamamen kara mizahtır ve halkı güldürmeye yönelik bir amaç taşımaktadır. Sabahattin Ali'ye matbuat kanununun 30. maddesine³⁰ dayanarak dava açılmış, yargılama sonunda Sabahattin Ali suçsuz bulunmuştur.

²⁹ Marko Paşa, 16 Aralık 1946.

³⁰ T.C. Resmi gazete, 8 Ağustos 1931, 30. Madde: Türk ceza kanununun 156'ncı maddesi sarahati haricinde kendilerine mevdu vazifenin ifasından dolayı Büyük Millet Meclisi

Marko Paşa'ya atfedilen diğer suç unsuru, 14. sayıda yayınlanan "Markopaşa Ansiklopedisi" başlıklı yazıdır. Bu yazı maddeler halindedir. Yazının tamamı şöyledir:

"Biliyor musunuz?"

- *Necip Fazıl³¹ CHP'nin piyes müsabakasını kazandığı halde, partinin oyun bozanlık ettiğini biliyor musunuz?*
- *Karikatürist Ramiz Gökçe'nin³² on beş senedir kırk yaşında olduğunu biliyor musunuz?*
- *Mutad şımarıklık, sırnaşıklık ve sululukta devam ederse, Doğan Nadi'nin³³ iki seneye varmadan, mayi haline geleceğini biliyor musunuz?*
- *Falih Rıfki'nin³⁴ apartmanlardan aldığı hava parasile ve zaruret içinde geçindiğini biliyor musunuz?*
- *İngiltere, açız diye bağırdığı halde Şalcı Nihat Erim'in³⁵, ille toksunuz diye ayak dirediğini biliyor musunuz?*
- *Markopaşa'nın 13 sayıda 24 matbaa değiştirdiğini biliyor musunuz?*
- *Büyük Müslüman ve İslam âlimi, Ömer Rıza Doğrul'un³⁶ şaribülleyli vennehar³⁷ olduğunu biliyor musunuz?*
- *Millet mecmuasında din propagandası yapan Cemal Kutay'ın³⁸ bir başkasının arkasına gizlenerek, "Çapkın" adlı çirılçiplak ve anadan doğma mecmua çıkardığını biliyor musunuz?"³⁹*

Âzasından, icra Vekilleri Heyetinden ve resmî heyetlerle Devlet memurlarından biri veya bir kaçı halikında isim ve madde gösterilmeyerek müphem ve suizannı davet edecek mahiyette mütecevazine yazı ve resimlerle Büyük Millet Meclisinin ve İcra Vekilleri Heyetinin ve resmî heyetlerle Devlet memurlarının veya bir kısmının şeref ve haysiyeti ihlâl olunursa üç aydan altı aya kadar hapis ve yüz liradan eksik olmamak üzere ağır para cezası hükmolunur.

³¹ Şair, romancı, oyun yazarı, gazeteci. 8 Eylül ile 16 Aralık 1947 arası kendisine ait olan Büyük doğu matbaasında Marko Paşa gazetesini basmıştır.

³² Karikatürist. Birçok gazetede resimleri yer almıştır. 1947'de "Salon" adında bir dergi çıkarmıştır.

³³ Gazeteci. Gazeteci olan babası Yunus Nadi'nin yanında Cumhuriyet ve Tasvir gazetelerinde çalışmıştır.

³⁴ Gazeteci, milletvekili. Ulus gazetesinin başyazarı ve 1935-1950 arası CHP Ankara milletvekili.

³⁵ 1943-1950 arası CHP Kocaeli milletvekili, Bayındırlık Bakanlığı ve başbakan yardımcılığı görevlerini üstlenmiştir.

³⁶ Mısır doğumludur. Türkçe Çevirmenliği, muhabirlik, yazarlık ve öğretmenlik yapmıştır. 1947-1948 arası hem Cumhuriyet hem de "Selamet Mecmuası" adlı gazetelerde çalışmıştır.

³⁷ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, 2014, İstanbul s.763., şaribülleyli vennehar = gece gündüz içen, işrete müptela.

³⁸ Gazeteci. Anadolu Ajansında muhabirlik yaptıktan sonra Ulus gazetesinde çalışmaya başlamıştır. Sonraki yıllarda Millet ve "Hakka Doğru" gazetelerinde çalışmıştır.

³⁹ Marko Paşa, 10 Mart 1947.

Aslında yazıda birçok kişinin adı zikredilmesine rağmen sadece Falih Rifki Atay dava açmıştır ve bu konuyu şöyle dillendirmiştir: “Bir Türk vatandaşının apartman veya apartmanları olması ayıp değildir. Fakat benim hiçbir apartmanım, gelir getirici hiçbir mülküm yoktur”⁴⁰. Gazetenin sahibi olarak gözüken Sabahattin Ali mahkemede bulunmuş, yargılama sonucunda Sabahattin Ali, 3 ay hapis, 1000 lira tazminat ile 100 lira para cezasına çarptırılmıştır.

Marko Paşa'nın kapanmasına neden olan metin bir eleştiri yazısından değil, bir şiir yüzünden kaynaklanmıştır. 19. sayıda yayınlanan “Dediğin” adlı şiir “hükümetin manevi şahsiyetini tahkir” olarak değerlendirilmiştir. Dediğin adlı şiir şöyledir:

“Dediğin

Muallim Naci'ye⁴¹ nazire

Şunların dâmenine yüz mü sürer er dediğin

Öptürür dâmenini kavmi gazanfer dediğin

Senin ey milleti merhume değişmiş lügatin

Eyi teşhise çalış, kargadır önder dediğin

(İttihad) ında aşındırmış idin dâmenini

Ne atâ (!) etti, bilirsin (Enver) dediğin.

Aynı cinsten ve o maldan bu bakayayı züüf

Bir çakıl parçasıdır sehv ile cevher dediğin.

Kokladım –misk diye- yıllarca o kokmuş eteğini

Böyle murdar mı kokar hep, senin anber dediğin

Bak şu insan diye bildiklerinin yüzlerine

Ona nispetle asaletlidir ester dediğin

⁴⁰ Cumhuriyet, 13 Mart 1947.

⁴¹ Aruz veznini kullanan Tanzimat dönemi yazarlarından. “Lugat-i Nâci” adlı Osmanlıca sözlük eseri bulunmaktadır fakat bu eser kendisinin ölümünden sonra tamamlanmıştır.

*Öyle alûde ki: Çirkab ile esnamı zaman
Silemez bunları bir hamlede sünger dediğin*

*Düşme bir parça zamanın nazarından hazer et
En büyük düşman olur dünkü birader dediğin*

*Markopaşa bunu öğrendi, fakat bade harap...
Yol kesen çıkmadadır hasıl rehber dediğin.*

Lügat:

Dâmen-etek, atâ-vermek, sehv-yanlışlık, alüde-bulaşık, esnamı zaman-zamanın put diye tapınanları, hazer et-kork, bade harap-iş işten geçtikten sonra.”⁴²

Sabahattin Ali, başındaki davalar yüzünden gazeteyi Mücap Ofluoğlu'na devretmiştir. Marko Paşa'nın 15, 16 ve 17. sayılarında sahip olarak gözüken Mücap Ofluoğlu, bu üç sayıdan sonra Marko Paşa'yı karikatürist Mustafa Uykusuz'a emanet etmiştir. Mustafa Uykusuz'un sahipliği altında 19. sayıda yayınlanan şiir dolayısıyla hakkında dava açılmış, şiiri kimin yazdığı mahkeme tarafından belirlenen süre içinde söylenmediğinden 22. sayı ile beraber Marko Paşa kapatılmıştır.

Marko Paşa 22. sayısını yayınladıktan hemen 1 hafta sonra tıpkı aynı gazete çıkıyormuşçasına, Sabahattin Ali sahipliğinde “Merhumpaşa” adlı gazete yayınlanmaya başlanmıştır. Merhum Paşa'nın ilk sayısında yayınlanan “Mahkeme Koridorlarında”, “İrkçı Dalaşması” ve “Genç Arkadaş” gibi yazılar yüzünden yeni davalar açılmıştır. İsmet Rasin Tümtürk “Mahkeme Koridorlarında” adlı yazıya dava açarken, Nihal Atsız hem aynı yazıya hem de diğer iki yazıya karşı mahkemeye başvurmuştur. Bu başlıklardan “Mahkeme Koridorlarında” adlı yazının tamamı şöyledir:

“Hasan Âli-Kenan Döner Komedi

Hasan Âli-Kenan Döner komedisinin dünkü temsilinde, Hitlerin acemi çıraqları gülünçlü nutuklarına devam etmişlerdir. Nihal Atsız gezici kumpanyasını seyre gelenler salonu tika basa doldurmuşlardı.

⁴² Marko Paşa, 28 Nisan 1947.

Evvelâ Kenan Döner kantoya çıktı:

“Oğlan döne, kız döne. Geldim ben döne döne” şarkısını döne döne söylerken, evvelâ gözü döndü, sonra başı döndü, nihayet nevre dönüp, ihtiyar dansör, kumpanya aktörlerinin alkışları arasında yere yuvarlandı.

İkinci perdede yine Kenan Döner çıktı. Göbek boşluğuna Nihal Atsız yerleşmiş bulunuyordu. İhtiyar Döner ağzını açar açmaz ağızından adsız Nihalin kafası fırlamış ve “Hayl Hitler!” diye üç defa horladığından sonra; Hasan Âlinin Milli Eğitim Bakanlığında Staline, Molotofa iş verdiğine dair tiradına başlamıştır. Nutkun sonunda “Hasan Âli bir komünisttir demiş”, sebebi sorulunca:

- Çünkü faşist değildir, diye cevap vermiştir.

Bundan sonra Arnavut oğlu Arnavut olup, kendisi Türk oğlu Türk, büyük ırkçı ve Türkçü İsmet Rasin de Hasan Âlinin komünistliğine şahit etmiş ve ispat için de, halis kan soyunun, yarım kan ırkının üstüne yemin billâh edince akar sular durmuştur.

Tanık, sanık ve diğer faşist artıklarının numaraları başka güne kalmıştır.”⁴³

İsmet Rasin Tümtürk tarafından açılan dava sonucu Sabahattin Ali 3 ay hapis cezasına çarptırılacak, böylece yeni açılan Merhum Paşa ilk sayısı ile sahipsiz kalacak ve gazete geçici süreliğine kapatılacaktır. Nihal Atsız'ın dava ettiği diğer kaleme alınan “İrkçı dalaşması” başlıklı yazı ise şöyledir:

[İrkçıların kâhküllü führeri, âdeti olduğu üzere mühim adam tavırları takınıp ortaya bir balgam daha atmış: “komünistlerin asıl şeflerinin kim olduğunu biliyoruz, ama iki seneden önce söyleyemeyiz!” demiş. Başka bir ırkçı derginin başyazarı bir bayan da soruyor: “Bu asıl şefler kimlerdir? Bunların isimlerini saklamak, komünistleri himaye etmek demektir!”

Gördünüz mü, bu zavallıların silâhları ne kadar çabuk kendilerine çevriliyor? Bir Fransız atasözünü değiştirerek şöyle diyebiliriz:

“Bir faşist, her zaman kendisine komünist diyecek daha azılı bir faşist bulabilir.”⁴⁴

Merhum Paşa'da hakkında dava açılan üçüncü yazı “Genç Arkadaş” adlı metindir. Bu metnin içeriği şöyledir:

⁴³ Merhum Paşa, 26 Mayıs 1947.

⁴⁴ Merhum Paşa, a.g.e.

“Yurdunu, milletini her şeyin üstünde tut. Bütün varlığını bu toprakları şenlendirmek bu topraklar üzerinde yaşayan insanların yüzünü güldürmek yolunda harca.

Birbirini boğazlamadan yaşamak isteyen bütün insanlara dostluk göster; kendi menfaatleri için dünyayı kana bulamak isteyenlere inanma. Bunları insanlığın, yurdunun ve milletinin düşmanı say.

Yurduna açık veya gizli yollardan girmek ve yerleşmek isteyen yabancılara yüz verme. Seni sömürmek ve köle etmek isteyen böyle düşmanlara karşı kafanla, kaleminle, gerekirse kanınla mücadele et.

Bu millete dayanmadıkları için, her halde yabancı bir devlete dayanmak lâzım olduğunu seni inandırmak isteyenlerin sözüne kanma.

Müdafaa edilecek fikirleri olmadığı için her türlü fikre düşmanlık edenleri ve etraflarına sadece kabiliyetsiz, cahil sürüler toplamak isteyenleri arana sokma.

Seni maceralara sürüklemek isteyen gafilere yüz verme. Bu milletin bin bir yarasına merhem olmayı bir yana bırakıp dipsiz maceralar peşinde, yabancı ülkeleri zaptetmek hülyalarile halkı kırdırmak, bu arada külâh kapmak isteyen vicdansızların parlak sözlerine kulak asma. Çünkü sen, büyüklük delisi zevzeklerin, Hitler kâhküllü kaçıkların oyuncağı olamayacak kadar ağır başlısın.

Ve hele her şeyin başında, seni aldatarak alçakça işlere oyuncak etmek isteyen düşmanınla, sana hakikati söyleyen dostunu birbirinden ayırması bil! Bunu senin zekândan ve namusundan bekleriz.”⁴⁵

Nihal Atsız tarafından açılan bu davalar sonucu Merhum Paşa'nın sahibi Sabahattin Ali herhangi bir ceza almamış lakin İsmet Rasin Tümtürk tarafından açılan dava sonucunda Merhum Paşa'nın 1. sayısıyla beraber geçici olmak üzere kapanmasına neden olmuştur.

Merhum Paşa'nın başından geçen bu olay neticesinde yaklaşık 4 ay boyunca gazete çıkarılamamış, Eylül 1947'de “Malûmpaşa” adıyla yayınlanmaya başlanmıştır. Malûm Paşa'nın 15 Eylül'de yayınladığı 2. sayısında “Mahkeme Koridorlarında” başlıklı yazı, “adalete tahkir” gerekçesiyle gazete hakkında dava açılmasına sebep olmuştur. Davaya neden olan yazı şöyledir:

“Gün Uğursuzun

Sakin duruyor, suçlu o değilmiş gibi:

⁴⁵ Merhum Paşa, a.g.e.

- Suçun ne? diye sordular.

Göğsünü kabartıp, bir matah yapmış gibi:

- Siyasi! dedi.

Bu kendi halinde siyasi suçludan lâf almak ta zordu. Sonra nasılsa çenesi açıldı, bülbül gibi anlatıverdi:

O "gece işi" yaparmış, yani gece hırsızı. Ara sıra üzüntülü bir hal aldığı oluyordu. Sorulardan bir hisse çıkarmış olacak ki, birden:

- Benim teselliye ihtiyacım yok, dedi. Siyasi suçu olan, öyle bir adamdır ki, bugün kışına tekme vurup rezil edileni yarın salla sırt edilip, omuzlarda, sırtlarda taşınır. Bugün misallerini görüyorsunuz. Dün dut yemiş bülbül gibi susanlar, bugün luca bülbülü gibi ötmüyorlar mı? Hayat bu, efendim. Benim kadrime bilmediler, siyasi suçtan dolayı beni huzura çıkarmadılar. Amma, yarı görürsünüz. Halkın sırtına binip, alkışlar arasında nutuk vereceğim

Kendinden o kadar emin konuşuyordu ki, benim de, herkes gibi onun sahiden siyasi suçlu olacağına inanacağı geldi. Acaba hırsızlığı, sırtta nutuk vermeği ve siyaseti birbirine mi karıştırıyordu? Biraz daha zorlanınca, alçak sesle ve bir sır söyler gibi:

- Efendim, Tophane güllerini cebime doldurdum darıdır diye. Sultanahmet minarelerini belime soktum borudur diye, tutmasınlar mı beni delidir diye! Bereket versin Hacı Canbaza: bana bir beygir verdi dorudur diye, beygiri ahıra bağladım karıdır diye, beygir bana çifte atmasın mı geri dur diye!

Zavallı adam. Hepimiz acıdık. Aklını oynatmış bu zavallı bana sonsuz bir üzüntü verdi. Bununla beraber kendisine hak verdim. Halkın sırtına binmek için bütün şartları tekmillemiş. Bununla beraber siyasi hayat bu, belli olmaz. Yarımından ümmitle olduğum için, bu adamı alkışlamak, sırtında taşımak arzusu içimden geldi: sırtıma binsin, nutuklar versin, sitajını yapsın. Bir baltaya sap olacağım yok! Bari, bu gece kuşu, zirdeli siyasi suçluyu, bel bağlayayım.

*Malûm ya, gün uğursuzun."*⁴⁶

Davada hapisten yeni çıkan Sabahattin Ali hazır bulunmuştur. Sabahattin Ali mahkemede tutuksuz olarak yargılanmıştır. Bu dava Marko Paşa'nın 1. dönemi olarak ifade edilen zaman aralığında açılan son dava olmuştur. 1. dönemin sonunda Sabahattin Ali gazete sahipliği görevini

⁴⁶ Malûm Paşa, 15 Eylül 1947.

bırakmıştır. İkinci döneminde Rıfat Ilgaz artık gazetenin sahibi konumunda olacaktır.

Tekrar Marko Paşa adıyla yayınlanan 2. dönemde, yargılanmaya yol açan 5. sayıda yer alan “Pamuk Prenses Elizabet doğurdu” ve “Dünya kralları işi azıttılar” başlıklı yazılardır. “Pamuk Prenses Elizabet doğurdu” yazısı şöyledir:

“(Ankara radyosunun hırıltı, dırıltı ve gürültüsü arasından güçbela duyulmuştur)- Üstünde güneş batmayan, fakat müstemleke insanları batan şahane İngiltere imparatorluğunun nazenin pamuk Prensesi Elizabet, Eminönü meydan saati ayarile dün gece saat üçü on bir buçuk dakika, dört saniye geçe doğmuştur.

Krali yumuryacağıın haşmetli valdesinden hurucu esnasında, İngilterenin İçişleri Bakanı dünya kapısında, Dışişleri Bakanı da dış kapıda nöbetler tutuyorlardı.

Doğum münasebetile, yol gitmez, kuş uçmaz, kervan geçmez, doktor bilmez, Bakan uğramaz köylerimizde davullar, zurnalar çalınacak, ricali umur ve ehli kuburun da etekleri zil çalacaktır. Şahane kral kurusuna şimdiden dalkavukluk için {okunamadı- muhtemelen icap olabilir} edenlere emir verilmiştir.

Prensesle prensin ilk randevularından tam dokuz ay, dokuz gün, dokuz saat, dokuz dakika, dokuz saniye sonra dünyaya gelmesi de İngilizlerin ne kadar sözünün eri olduklarını bir kere daha ispat etmiştir.

Yaşasın kral kurusu!”⁴⁷

Aynı sayıda yayınlanan “Dünya kralları işi azıttılar” yazısı ise aynen şöyledir:

“Son günlerde dikkat ettiniz mi, Krallara ve Kraliçelere bir azgınlık arız oldu. Kimi evleniyor, kimi boşanıyor, kimi doğuruyor... biz de dünyaya demokrasi gelecek diye, ha babam avucumuzu yalıyoruz

Bir zamanlar İran Şahu evlenecek oldu. Sanki el malile gerdeğe biz girecekmişiz gibi düğün bayram ettik. Zavallı Türk halkı, bir Pazar olsun seyrana gidemezken İran Şahının düğününe giranbaha hediyeler gönderdik, gazeteciler, muharrirler, bölük bölük askerler gönderdik. Sözüm ona biz Cumhuriyetiz de, hani İran da Krallık.

Ne oldu, ne bitti bilmeyiz, İran Şahının karısı, Mısır Kralının da kardeşi güzel Fevziyecik, Şahın burnunu mu beğenmedi, her ne oldu ise, kocasına Dıran Dedenin düdüğü gibi, Şahlık âsası elinde sipsivri Tahran

⁴⁷ Marko Paşa, 26 Kasım 1948.

sarayında bırakıp, ağabeyisi Mısır Kralının yanına kaçtı. Şimdi öğrendik ki boşanmışlar. Biz Cumhuriyetiz, bize ne değil mi? Yooo... Bizimkilerde bir ahi figan, gazetelerimiz, radyomuz iki gözü iki çeşme kan ağlıyor.

Derken arkadan Kral Faruk da, galiba İran Şahını kıskanmış, o da karısı Prenses Ferideyi boşanmışmış. Resimlerine bakılırsa, hani Feride de Feride...

Nasıl kıydı bilmem? Sebep olarak ta Feride'nin hep kız doğurduğunu, oğlan doğuramadığını ileri sürüyormuş. Bu da gösteriyor ki Kralların gözünde kadın, hala kuluçka makinasından başka bir mal değildir. Bizim köyde erkek evlâdı da, kız evlâdı da yapan erkektir.

Kral Faruk geniş bir araziyi, paha biçilmez mücevheratı, muazzam malları hep Prenses Ferideye başışlamış. Başışlar a... Bu malı mülkü kazma sallayıp, kafa patlatıp kazanmadı ya. Bu yeni zevce erkek doğurursa ne âlâ, doğurmazsa yallah... Ona beş on çiftlik, haydi yenisi. Amasyanın bardağı, bir olmazsa bir daha... Mısırdaki arazi mi yok, mücevher mi yok, çiftlik mi yok, yoksa karı mı yok... Zavallı Mısır fellahının da Nil bataklıkları içinde iki hurma çekirdeğine anası ağlasın dursun. Bir yandan haşmetli Mısır Kralını, bir yandan daha haşmetli İngiliz imparatorunu beslesin.

Biz Cumhuriyetiz, Mısır Kralından bize ne değil mi? Yooo... baksanıza gazetelerimiz, radyomuz, ajansımız iki gözü iki çeşme ağlıyorlar. Mısır Kralı, İran Şahını kıskanıp karıyı boşadı. Şimdi ister misiniz, Türkiye Cumhuriyeti Krallığının da prensleri öbür krallara özenip te karılarını dehlesinler. Sen o zaman gör curcunayı, mahkemeler boşanma dâvasından adam almaz. Çünkü Mısırdaki, İranda kral bir tane, halbuki bizde şahlar, şahbazlar, krallardan geçilmiyor. Şefler, şeflerin kuyruğu, kuyruğunun kuyruğu, şeker kralları, pirinç kralları, zeytinyağ kralları, hepsi de küçük dağları ben, büyüklerini de o yarattı diyor.

Vallahi bu günlerde krallar azdı, başlarına galiba bir gelecek var."⁴⁸

"Pamuk Prenses Elizabet doğurdu" ve "Dünya kralları işi azıttılar" yazılarından dolayı İngiltere, İran ve Mısır devletleri Türk dışişleri yetkililerine başvurarak şikayette bulunmuşlardır. Bu davalar daha yeni görülmeye başlanmıştı ki Marko Paşa 6. sayısında yayınladığı haberler içerisinde "Bir kadın aranıyor" başlıklı yazı yayınlanmıştır. Yazının tam içeriği şöyledir:

"Tahtıma vâris olacak bir erkek çocuk doğuramadığından karım Ferideciği talâkı selâse ile boşadım. Şimdi bir erkek çocuk doğuracak müceddet bir kadın ve yedek parçaları satın alınacaktır.

⁴⁸ Marko Paşa, a.g.e.

Aranan şartlar:

- 1- *Evvelce bu işte çalıştıklarına dair bonservis*
- 2- *Muvaffakiyetlerini gösterir belge*
- 3- *Eski işlerine dair iyi hal kâğıdı*

Bu şartları haiz olanların dört cepheden çekilmiş anadan doğma resimleri, vücut ölçüleri, sağlık raporu ve diğer vesikaları ile sarayına müracaatları.

Kral Faruk''⁴⁹

“Bir kadın aranıyor” adlı başlık, diğer iki yazının görüldüğü davanın içine eklenerek yargılama devam etmiştir. Mahkemenin verdiği karar neticesinde Rifat Ilgaz ile Aziz Nesin’e 7’şer ay hapis cezası verilmiştir⁵⁰. Bu olay neticesinde Marko Paşa 16. sayısıyla kapanma mecburiyeti yaşamış, böylece 2. Dönemi de son bulmuştur.

Mahkemeye götürülen bir diğer başlık ise Marko Paşa’nın yine 2. döneminde, 10. sayıda yer alan “Markopaşanın Noel münasebetile haşmetlû bir zata gönderdiği mesaj” adlı yazıdır. Yazının tamamı şöyledir:

“Şevketlû efendimizin, cehennemekân Abdülrezil hanın koltuklarında, vücudü âdilerinin bu memlekete bahşayışi rezalet olmakla devamlarına niyaz eyleriz.

Bu devri rezalette, Sayei şahanede memleketin şeş cihetinde, bahusus şehri güzinde mahsulü irfanlarından olan turfanda hıyar, milli şalgam ve bayır turpu yetiştirilmesine germi verilmiştir.

Velinimeti b’minnetimiz şeker, pirinç, et, kömür ve sair krallarımızın Allah belâlarını verdiği günleri görmekle kullarınız bahtiyar olacaktır.

Bir kere şöyle bir varakpâre çıkarmağa cesaretle kellei bidevletimizi tekrar koltuğumuzun altına almış bulunuyoruz. Olbapta emri ferman zâtı rezilânelerinin olmakla, boynumuz açlıktan kıldan incedir şevketlû efendim.

Markopaşa''⁵¹

Bu yazı neticesinde Marko Paşa’nın sahibi olarak gözüken Rifat Ilgaz mahkeme huzuruna çıkmış: “Cumhurbaşkanın giyaplarında şahıslarına hakaret ve tecavüz”⁵² suçunu işlemekten 3 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.

⁴⁹ Marko Paşa, 3 Aralık 1948.

⁵⁰ Hür Marko Paşa, 16 Mayıs 1949, “3 yazı kaç mal oldu”.

⁵¹ Marko Paşa, 31 Aralık 1948.

⁵² Vatan, 14 Mayıs 1949.

Marko Paşa'nın 2. döneminde 11. sayısına ek olarak "Hür Marko Paşa" adlı yeni bir gazetenin ilk sayısı çıkarılmıştır. Bu yeni çıkarılan gazetenin ilk sayısının içeriği Marko Paşa'yla birebirdir. Aralarındaki tek fark Marko Paşa'nın sahibi olarak başından beri Rifat Ilgaz gözüdürken Hür Marko Paşa'nın sahipliğinde Orhan Erkip isminin yer almasıdır. Her iki gazetede yer alan "Al sözünü geriye" adlı kara mizah bölümü hem Rifat Ilgaz'ı hem de Orhan Erkip'i tekrar mahkeme yollarına düşürmüştür.

Oldukça uzun süren mahkemede Rifat Ilgaz ve Orhan Erkip "Büyük Millet Meclisi'ni tahkir ve tezyif" suçundan yargılanmışlardır. İlk başta temyiz kararı çıksa da sonradan bu karar bozulmuş ve dava yeniden görülmeye başlanmıştır. Mahkemenin verdiği karar neticesinde Rifat Ilgaz'a ve Orhan Erkip'e "cumhurbaşkanına hakaret" sebebiyle 1 yıllık hapis cezası verilmiştir. Bu dava yüzünden Rifat Ilgaz'ın sahipliği altında yayınlanan Hür Marko Paşa kapatılmıştır.

Sonuç

Marko Paşa yayınlandığı dönemde halk tarafından inanılmaz ilgi görmüştür. 10 kuruşluk gazetenin karaborsada 1 liraya satılır hale gelmesinin en büyük nedeni hükümete karşı oluşan halk memnuniyetsizliğinin en açık şekilde dışavurumunun bu gazetede dile getirilmiş olmasıdır. Halkın ne istediğini çok iyi bilen ve bizzat halkın içinden gelen yazarlar, o günün şartlarını incelemiş ve kendi düşünce süzgeçlerinden geçirerek gazeteye aktarmışlardır. Haberlerin yazımında kullanılan halk ağzı ve devlet makamlarında çalışan kişilerle sanki mahalle arkadaşları gibi sohbet ediyormuşçasına oluşturulan atmosfer Türk halkına samimi gelmiş ve bunun sonucunda da baskı ve satış rekorları kırılmıştır. İlk başta bu derece başarılı olan gazeteyi, hükümet kendi aleyhinde propaganda oluşturulmasını istemediğinden baskı yapmaya başlamıştır. Mecliste geçen konuşmalar, yazarların sürekli olarak mahkeme veya hapis yollarında bulunmaları, bir türlü çözülemeyen matbaa sorunları, tehditler, sağlık sorunları ve zamansız ölüm Marko Paşa için sıradanlaşmış kavramlardır. Gazetenin her yazarının başına muhakkak bir olay gelmiştir. Sabahattin Ali, Aziz Nesin ve Rifat Ilgaz toplamda 8 yıl cezaevinde bulunmuşlardır. Sabahattin Ali bu yolda canını vermiş, Aziz Nesin ve Rifat Ilgaz eşlerinden boşanarak aile hayatlarını noktalamışlardır.

Marko Paşa, ilk olarak Başbakan Recep Peker'in sonra sırasıyla Hasan Saka'nın ve Şemsettin Günaltay'ın hükümetten gitmelerini kendi zaferi olarak gazetelerinde ifade etmiştir. O zamana kadar cumhurbaşkanlarının karikatürünün yapılması sakıncalı olarak gözüdürken CHP'nin iktidardan ayrılması sonucu ilk kez İsmet İnönü'nün karikatürleri bütün bir sayfayı dolduracak şekilde Marko Paşa'nın ilk sayfalarında yayınlanmıştır. İktidarın değişmesiyle gazeteye yönelik baskıların biteceği beklenirken, DP'nin Marko

Paşa aleyhinde yorumlanan hükümet programı, Medet ve Yeni Seri Hür Marko Paşa'nın kapanmalarına yol açmıştır. Büyük başarılarla imza atan Marko Paşa, 4 sene gibi kısa bir sürede Türk basın hayatında büyük ses getirmiş ve adeta yorgun bir demokrasi savaşçısı olarak devrini tamamlamıştır.

Kaynakça

Yararlanılan Gazeteler

Alibaba: 9 Aralık 1947

Cumhuriyet, 13 Mart 1947.

Marko Paşa: 25 Kasım, 2, 9, 16 Aralık 1946, 10, 17, 24 Şubat, 10 Mart, 7, 28 Nisan 1947, 26 Kasım, 3, 31 Aralık 1948, 8 Şubat 1949.

Malûm Paşa: 8, 15 Eylül 1947.

Merhum Paşa: 26 Mayıs 1947.

Medet: 3 Haziran 1950.

Hür Marko Paşa: 16 Mayıs, 30 Ağustos 1949.

Hür Marko Paşa (Yeni Seri): 8, 15 Mayıs 1950.

T.C. Resmi gazete: 8 Ağustos 1931.

Vatan: 14 Mayıs 1949.

Yedi-Sekiz Paşa: 29 Nisan 1949.

Kitaplar

Bezirci, Asım; **Rıfat Ilgaz**, Çınar Yayınları, İstanbul, 1992.

Cantek, Levent; **Markopaşa Bir Mizah ve Muhalefet Efsanesi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Ilgaz, Rıfat; **Sarı Yazma**, Çınar Yayınları, İstanbul, 1990.

Nesin, Aziz; **Geriye Kalan**, Nesin Yayınevi, İstanbul, 2019.

Sami, Şemseddin; **Kâmûs-ı Türki**, Çağrı Yayınları, 2014, İstanbul.

Saydur, Mehmet; **Markopaşa Gerçeği**, Çınar Yayınları, İstanbul, 2013.

Makaleler

Yetkin, Barış; **1945-1950 Arası "Demokratikleşme" Sürecinde Basın**, 2012, Akdeniz Üniversitesi, İletişim Fakültesi.

Tezler

Kahraman Vurucu, Sema; **Türkiye'nin Değişim Yıllarında Siyasi Mizahla Muhalefet Örneği: Marko Paşa Gazetesi**, Yüksek Lisans Tezi,

Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Anabilim Dalı,
Genel Gazetecilik Bilim Dalı, İstanbul, 2013.

Zabıt Cerideleri

TBMM Tutanak Dergisi, 4 Aralık 1946, 8. Dönem, Cilt:8.

TBMM Tutanak Dergisi, 29 Mayıs 1950, 9. Dönem, Cilt: 1.

ŞARLMAN'IN ENDÜLÜS EMEVİ DEVLETİ'NE KARŞI DİPLOMATİK SAVAŞI: MARCA HISPANICA OPERASYONU

Atakan ÇİÇEK*

Özet

Emevi ordusunun, Charles Martel liderliğindeki Franklara 732 yılında yenilmesi araştırmacılar tarafından İslam dininin yayılışının Hristiyanlarca durdurulması olarak değerlendirilmiştir. Bu savaşı takiben Karolenj ve Endülüs Emevi Devletlerinin çekişmesi, Müslüman-Hristiyan çatışmasının batıdaki temelini oluşturmuştur. Fakat Karolenj ve Endülüs Emevi Devletleri arasındaki rekabet, İslam-Hristiyanlık çatışmasının önceki yıllarının aksine daha sakin ve savaştan uzak bir yapıya bürünmüştür. Bu süreçte 778 yılında Şarlman'ın Endülüs Seferi ve 801 yılında Barcelona'nın ele geçirilmesi kırılma noktaları olmuştur. Bu iki sefer Endülüs'e yapılan iki askeri hareket olarak değerlendirilmesine rağmen aralarında siyasi ve diplomatik bir plan bağı bulunmaktadır. 790'lı yıllarda iç karışıklıklar ile boğuşan İber yarımadasına Şarlman'ın bu durumdan avantaj sağlama amacıyla askeri temelli *Marca Hispanica* Operasyonu'nu başlattığı genel bir görüldür. Ancak Endülüs seferinden itibaren Endülüs Emevi Devleti'nin iç sorunlar yaşaması için Şarlman'ın hamleler yaptığı düşünüldüğünde, *Marca Hispanica* Operasyonu'nu Endülüs Emevi Devleti'ni iç karışıklığa sürükleyerek bundan Karolenj Devleti adına çıkar sağlamayı amaçlayan bir "Diplomatik Savaş" olarak ele almak daha doğrudur. Bu operasyon genel kanının aksine 790'lı yıllarda değil 778 yılından sonra Şarlman tarafından izlenmiş bir politikadır. Bu sayede Şarlman, *Marca Hispanica* Operasyonu ile Karolenj Devleti'nin Müslümanlar ile ilişkilerini farklı bir boyuta taşımıştır. Çünkü iki dinin mensupları arasında, savaştan daha çok diplomasiye dayalı pasif bir mücadele doğmuştur.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, *Marca Hispanica*, Şarlman

CHARLEMAGNE'S DIPLOMATIC WAR AGAINST CALIPHATE OF CORDOBA: OPERATION MARCA HISPANICA

Abstract

Researchers evaluates that the defeat of the Umayyad Caliphate by Franks led by Charles Martel in 732 was a halt to Islamic expansion. Following the battle of Tours, Carolingians conflict with the Caliphate of Cordoba formed a basis for the clash between Islam and Christianity. Yet rivalry between Muslim and Christians, unlike the earlier years, turned into a calmer and peaceful status. Carolingians and the Caliphate of Cordoba developed a relationship that was calmer and away from war. In this period, Charlemagne's Andalus campaign in the year 778 and Capture of Barcelona of Barcelona in the year 801 were turning points. Despite these two campaigns evaluated as military operations, no political and diplomatic relation existed in between them. There was an internal disturbance in the 790s in the Iberian Peninsula. It is widely accepted that Charlemagne initiated military campaign *Marca Hispanica* of 790 to Iber peninsula, which struggled with internal conflicts, in order to take advantage of this situation. It is widely accepted that Military campaign *Marca Hispanica* of 790 to Iber peninsula which struggled with internal conflicts was initiated by Charlemagne in order to take advantage of this situation. Contrary to popular belief, this operation was a policy

* Doktorant, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, atakancicek094@gmail.com, Orcid: 0000-0002-6085-1355

pursued by Charlemagne right after 778 not 790's. With Marca Hispanica, relation between Carolingians and the Muslims moved to another level. Because a passive struggle based on diplomacy rather than battle between the two religions appeared.

Key Words: Andalus, Charlemagne, Marca Hispanica

Giriş

Marca Hispanica, tarih çalışmalarında birkaç farklı anlam kazanmıştır. Örneğin Johannes Fried, Barton Sholod gibi isimler Barcelona ve çevresini kapsayan coğrafi bir yer ismi olarak kullanmıştır.¹ Cullen J. Chandler ise Marca Hispanica terimini yer adı olmasının yanı sıra 801 yılında Barcelona'nın ele geçirmesi ile başlayan ve 1050 yılına kadar giden bir süreç olarak kabul etmiştir.² Pierre Riche, Roger Collins gibi isimler ise 801 yılında Barcelona'nın ele geçirilmesi ile tamamlanan bir askeri harekât ve yine bölgenin ismi olarak Marca Hispanica'ya anlam kazandırmışlardır.³ Bu çalışmalarda bazı ortak noktalar göze çarpmaktadır. İlki Barcelona ve çevresinin Marca Hispanica olarak adlandırılmasıdır. İkinci ortak nokta ise 778 Endülüs seferinin ve 801 Barcelona'nın ele geçirilmesinin askeri sefer olarak ele alınmasıdır. İki sefer arasında yalnızca askeri bağlantı kurulmaktadır. Çalışmamızda bu bağlantının yalnızca askeri olmadığı üzerinde durulacak hem bir geçmişinin hem de diplomatik bir temelini olduğu açıklanmaya çalışılacaktır.

Hristiyan dünyası 7. yüzyılda Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından beri süregelen parçalanmış yapıyı sürdürmekteydi. Doğu Avrupa'da Doğu Roman İmparatorluğu ve Batı Avrupa'da Hristiyanlığı benimsemiş eskinin istilacı kavimleri bulunmaktaydı. Gotlar ve Franklar bu kavimlerin en güçlüleriydi.⁴ İslamiyet ise Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden beri ortaya çıkan en etkili hem siyasi hem de fikrîsel etkileri olan bir hareketti. İslamiyet, 7. yüzyılda Arabistan yarımadasında doğduktan sonra hızlı bir gelişim süreci

¹ Johannes Fried, *Charlemagne*, Çev. Peter Lewis, (Harvard University Press, 2016), 481. Barton Sholod, *Charlemagne in Spain: The Cultural Legacy of Roncesvalles*, (Cenevre: Libraire Droz, 1966), 45.

² Cullen J. Chandler, "Carolingian Catalonia: The Spanish March and the Franks, c.750–c.1050", *History Compass* 11/9 (2013): 739–740. Kronolojik olarak temellerinin 778 yılındaki sefere dayandığını başka bir çalışmada vurgulamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bakınız; Cullen J. Chandler, "Between Court and Counts: Carolingian Catalonia and The Aprisio Grant, 778–897", *Early Medieval Europe 2002 II (1)*, (Oxford: Blackwell Publishers, 2002), 19–44.

³ Pierre Riché, *The Carolingians The Family Who Forged Europe*, Çev. Michael Idomir Allen, (Philadelphia: University Of Pennsylvania Press, 1993), 116. Roger Collins, *Charlemagne*, (Macmillan Press, 1998), 172. Marios Costambeys & Matthew Innes & Sean Mclean, *The Carolingian World*, (Cambridge University Press, 2011), 154.

⁴ Frank L. Kidner & Maria Bucur & Ralph Mathisen & Sally McKee & Theodore R. Weeks, *Making Europe: People, Politics, and Culture*, (Boston & New York: Houghton Mifflin, 2009), 238–242.

yaşadı ve 7. yüzyılın sonunda Arabistan'ın dışına taşmıştı. Tüm Ortadoğu, Asya'nın batı kesimleri ve Afrika'nın kuzey kıyıları İslamiyet'i yaymayı amaç haline getirmiş Emevi Halifeliği tarafından kontrol edilmekteydi.⁵ Sınırların genişlemesi sonucu Müslüman nüfus hızla artmaktaydı. 8.yüzyılda sınırlarını genişletmiş ve nüfuslarını arttırmış olmanın getirdiği ekonomik ve askeri güç neticesinde Emevi Devleti, İber yarımadasını ele geçirmek için bir sefere girişti. 711 yılında Tarık bin Ziyad kontrolündeki Emevi ordusu, Kral Roderik⁶ komutasındaki Vizigot ordusunu mağlup ederek İber yarımadasını ele geçirdi.⁷

İber yarımadasının ele geçirilmesini takiben Avrupa'da ilerleyişini sürdürme ve İslamiyet'i daha geniş kitlelere yayma niyetinde olan Emevi Devleti, 732⁸ yılında Merovenj Krallığı ile bir savaşa girişti. Saray Nazırı Charles yönetiminde Emevi ordusuna direnen Franklar "Puvatya Savaşı" olarak bilinen bu muharebede İslamiyet'in Avrupa'da yayılışını durdurdu. Ancak Puvatya savaşının tek sonucu bu olmadı. Merovenj Krallığı'nın yönetilmesi hususunda Saray Nazırları 7.yüzyıldan beri büyük bir güç kazanmıştı. Öyle ki Merovenj Kralları yönetimdeki kontrolün çoğunu saray nazırlarına bırakmıştı. Puvatya Savaşı öncesinde Pepin ailesinin⁹ reisi ve Merovenj Krallığı'nın saray nazırı olmasına rağmen ciddi iç sorunlar ile mücadele eden Charles, savaştaki başarısı sayesinde soylular arasındaki desteğini ve yönetimdeki gücünü arttırdı. IV. Teoderik'in ölümünün (737) ardından Puvatya Savaşı'nı izleyen süreçte Saray Nazırı Charles yönetimindeki Merovenj Devleti, güney ve kuzey Frankia'daki hâkimiyetini pekiştirdi.¹⁰ Charles'ın ardından oğlu Pepin babasının bıraktığı

⁵ Emevi Devleti hakkında ayrıntılı bilgi için G.R. Hawting, *The First Dynasty of Islam The Umayyad Caliphate AD 661-750*, (Londra & New York: Routledge 2000).

⁶ Dil farklılıklarından kaynaklı olarak Rodrigo veya Rodrik olarak da geçer.

⁷ W. Montgomery Watt, *İslam'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, (Ankara: Bilgesu Yayınevi, 2013), 11-14. Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, (Ankara: İmge Kitabevi, 2011), 283-284.

⁸ Puvatya Savaşı olarak bilinen ve genel olarak 732 yılında yaşandığı belirtilen Merovenj Devleti-Emevi Devleti Savaşı'nın 733-734 yıllarında yaşandığına dair iddialar da bulunmaktadır. Bu iddia için bkz. "The Chronicle Of 754", *Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain*, Edt. Kenneth Baxter Wolf, Çev. Kenneth Baxter Wolf, (Liverpool: Liverpool University Press, 1990), 117.

⁹ Kaynaklarda Pippinii ya da Akusativus hali olan Pippinios şeklinde geçmektedir. İngilizce'de Pippinids ya da Arnulfings kullanımı yaygındır. Bu çalışmada aile ismi "Pepin Ailesi" şeklinde çevrilerek kullanılacaktır. Ayrıntılı bilgi için, *The Oxford Dictionary of the Middle Ages 2*, Edt. Robert E. Bjork, (Oxford: Oxford University Press, 2010), 653. *The New Cambridge Medieval History, Vol. 1 c. 500-700*, Edt. Paul Fouracre, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 391.

¹⁰ Jackson J. Spielvogel, *Western Civilization*, (Thomson Wadsworth, 7.Edisyon, 2009), 208-209. Puvatya Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için Bernard S.Bachrach & David S.Bachrach, *Warfare in Medieval Europe 400-1453*, (Londra & New York: Routledge 2017), 50-51. *The New Cambridge*

yerden Saray Nazırlığı görevini devraldı. 751 yılında son Merovenj Kralı olan III. Childeric'i tahttan indirdi. Bu sayede Karolenj Devleti kurulmuş oldu.¹¹ Kuruluşa giden bu süreçte yeni bir Avrupa siyaseti doğdu. Bu durumu yararına kullanan Pepin ailesi yeni Frank toplumunun yeni hükümdarları oldular.¹²

Şarlman Öncesinde Endülüs Emevileri ile Karolenj Devleti İlişkileri

İber Yarımadası'nın büyük bir kısmına hakim olan Endülüs Emevi Devleti ile Karolenj Devleti'nin ilişkileri iyi değildi. Çünkü farklı dinlere sahip bu iki topluluk birbirlerini birer tehdit olarak görmekteydiler. İlaveten 7.yüzyılın başında bölgede büyük bir din değiştirme hareketi neden olmasa da Müslümanlar tarafından ele geçirilmiş İber Yarımadası'nda halen yoğun miktarda Hristiyan nüfus bulunmaktaydı.¹³ Gregoryen bir Hristiyanlaştırma¹⁴ anlayışına sahip olan Karolenj Devleti'nin Hristiyan toplulukların Müslüman bir devlet tarafından yönetilmesini hoş karşılaması beklenemezdi.¹⁵ Elbette bunlar madalyonun dini tarafıdır. Normalde Frankların eskiden Ariuşçu Hristiyanlığa bağlı oldukları için cezalandırıldıklarını düşündükleri Vizigotları önemsedikleri söylenemez. Ancak tehdit olarak gördükleri Müslümanlara karşı Hristiyan dünyasının desteğini almak ve dini savunma algısını yaratmak için bu iddiaları kullanmak etkili bir stratejidir.

Franklar ile Endülüs Emevi Devleti arasındaki çatışmalar I. Pepin döneminde de yaşanmaktaydı. Karolenj Devleti, Müslümanlara karşı adeta bir duvar görevi görmekte ve İslamiyet'in Avrupa'ya yayılmasını engellemekteydi.¹⁶ Bu çatışmalar Şarlman'ın tahta geçişine kadar aralıklı olarak devam etti. Her ne kadar 732 yılındaki Puvatya savaşında Müslümanlar, Frank ordusu tarafından durdurulsa dahi Frankların gücü İber Yarımadası'nda güçlü bir hâkimiyet sağlayan Endülüs Emevi Devleti'ni kesin bir şekilde Avrupa'dan atmaya yetmemekteydi. İslamiyet kontrol edilemez bir şekilde etki alanını

Medieval History Volume 2 c.700–c.900, Edt. Rosamund McKitterick, (Cambridge University Press 2008), 88-89.

¹¹ *Ortaçağ Cilt 1*, Edt. Umberto Eco, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, (İstanbul: Alfa Yayınevi, 2012), 122-123. Heinrich Fichtenau, *The Carolingian Empire The Age of Charlemagne*, Çev. Peter Munz (New York & Evanston: Harper & Row, 1964), 18.

¹² Abbasi hanedanının Emevi Devleti'nin yönetimini ele geçirmesi ile kaçan son Emevi hanedanı üyesi tarafından kurulan Endülüs Emevi Devleti ve ayrıca Abbasi Devleti, Karolenj Devleti'nin ilişki içinde olduğu Müslüman devletlerdi. Hawting, *The First Dynasty*, 117-118. *Volume 2 c.700–c.900*, Edt. McKitterick, 259.

¹³ Charles L. Tieszen, *Christian Identity amid Islam in Medieval Spain*, (Leiden & Boston: Brill, 2013), 24-25.

¹⁴ Papa I. Gregorius (ö.604)

¹⁵ Bernard S. Bachrach, *Charlemagne's Early Campaigns (768–777)*, (Leiden & Boston: Brill, 2013), 113.

¹⁶ Karolenj Devleti'nin bu kimliğinin, 800 yılında Şarlman'ın Papa III. Leo tarafından İmparator ilan edilmesinde önemli bir katkı sağladığı söylenebilir.

genişletmekteydi. İslam yalnızca İber yarımadasında varlığını sürdüren bir din değildi. Arkasında Fas'tan Orta Asya steplerine uzanan bir güç barındırıyordu.¹⁷ Batı Avrupa'nın parçalanmış siyasi konjonktüründe daha yeni kurulmuş olan Karolenj Devleti'nin bu nedenle adımlarını dikkatli atması gerekiyordu. Çünkü I. Pepin döneminde İber Yarımadası'nı ele geçirecek bir güce sahip değildi. Bundan dolayı Franklar sınır bölgelerinde savunmaya dayalı bir taktik izliyorlardı. Bu süreçte Endülüs Emevi Devleti ile Karolenj Devleti'nin çatışmaları iki devlet arasındaki sınır bölgesini oluşturan Katalonya, Aragon ve Navarra bölgelerinde gerçekleşiyordu.¹⁸ Pepin hükümdarlığının ilk yıllarından itibaren Endülüs Emevi Devleti'ni hem Hristiyanlık hem de Karolenj Devleti için bir tehdit olarak görmekte ve onlara karşı mücadele etmekteydi. Bu mücadele de Papalık ile olan yakın ilişkilerin etkisi de büyüktü.¹⁹ Pepin'in bu yönetim anlayışı oğlu Şarlman'a da yansiyarak onun İspanya yönünde genişleme amacı gütmesine neden oldu.

Şarlman'ın Askeri Hedefleri ve 778 Endülüs Seferi

Şarlman, 771 yılında kardeşi Carloman'ın vefatı üzerine tüm Karolenj topraklarında yönetim hakkında sahip oldu. 771 yılını takip eden süreçte başta Saksonya olmak üzere komşu ülkelere yapılan seferler ile Karolenj Devleti bulunduğu bölgede hâkim güç olmak için çabalıyordu. Özellikle Karolenj Devleti sınırlarında çok sayıda pagan kavmin yaşaması gerçekleştirilen seferlerin karakterine etki etmekteydi. Şarlman tüm Avrupa'yı Hristiyan yapma niyetiyle Hristiyanlığı tehdit eden topluluklar ve devletler üzerine sefer düzenleme anlayışıyla hareket etmekteydi. Nitekim bu noktada rakip iki dini

¹⁷ İslam'ın genişlemesinin önemini Henri Pirenne şu sözlerle açıklamaktadır: “*Aynı anda hem Avrupa hem de Asya üzerine yönelen Arap fütuhâtı, öncelsiz bir harekettir. Bu başarılı fütuhâtın hızı, olsa olsa, bir Attila, bir Cengiz Han veya daha sonra bir Timur'un hızlarıyla karşılaştırılabilir. Ancak, bütün bu kıyas unsurları geçici fetihler olmuşlar iken, İslam fütuhâtı kalıcı olmuştur. Bu dinin müminleri, bugün de ilk halifeler döneminde fethedilen ülkelerde yoğun bir biçimde yaşamaktadırlar. Hristiyanlığın yayılmasıyla karşılaştırıldığında, İslamiyetin şimşek hızıyla ilerleyişi gerçek bir mucize meydana getirmektedir.*” Henri Pirenne, *Hiz.Muhammed ve Şarlman*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, (Ankara: İmge Yayınevi, 2006), 172.

¹⁸ Archibald Ross Lewis, *The Development of Southern French and Catalan Society 718-1050*, (Austin: The University of Texas Press, 1965), 20-26. Cullen J. Chandler, *Carolingian Catalonia: Politics, Culture, and Identity in an Imperial Province, 778-987*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 47-48.

¹⁹ Merovenj Devleti'nin kuruluşundan bu yana Franklar ile Papalık arasında sıkı ilişkiler bulunmaktaydı. Bu durum Şarlman'ın selefleri içinde geçerliydi. Özellikle Şarlman'ın babası ve ilk Karolenj hükümdarı olan “Kısa” lakaplı I. Pepin, Papalık için Lombard Krallığı ile savaşmıştı. Bu savaş sonucu Papalık, Lombard Kralı'nın kendisinden aldığı bölgelere kavuşmuştur. 756 yılında gerçekleşen bu olaya “Pepin Bağışı” adı verilmiştir ve Papalığın tarih boyunca Roma ve çevresinde hak iddia etmesinde dayanaklardan biri olmuştur. Ayrıntılı bilgi için; Thomas F. X. Noble, *The Republic of St. Peter: The Birth of the Papal State, 680-825*, (Philadelphia: The University of Pennsylvania Press, 1984),93-94.

anlayışa rağmen Frankların odak noktası biriydi. İslamiyetin hızlı, etkili ve korkutucu ilerleyişine rağmen Frankların asıl hedefi paganlardı.²⁰ Bunun nedeni muhtemelen pagan topluluklar ile Hristiyanların coğrafi, sosyal ve tarihsel temele dayalı ortak geçmişi idi. İlâveten İslam'ın korkutuculuğu ve bilinmezliği²¹ de Frankları paganlara karşı ilerlemeye teşvik etmekteydi. Ancak bir diğer yanda İslam'a kıyasla birbirlerinden bağımsız ufak pagan gruplarını kontrol altında tutmak ve hatta zorla Hristiyan yapmak Şarlman'ın sahip olduğu bir kolaylıktı. Paganların büyük askeri güçleri yokken Müslümanların vardı. Bu açıdan bakıldığında paganlar Frankia toprakları için en büyük tehdit değildi.²² Ama başarıya ulaşması daha yüksek hedefti. Bu durum Frankia'ya komşu Müslümanları, Şarlman'a karşı en büyük tehdidi oluşturan grup konumuna getirmekteydi. Topyekun bir mücadele sürdürmek tehlikeli ise askeri kaynaklar harcanmadan mücadele edilmeliydi. Bu noktada Frankların Müslümanlara karşı en büyük avantajı Abbasi Devleti ile Endülüs Emevi Devleti arasındaki ayrılıktı.

Şarlman 773-774 yıllarında Papa I. Hadrianus'un çağrısı üzerine Lombardiya seferine çıkmıştır. Papalık üzerindeki baskıyı azaltmak için Frankların yardımına başvurmuştur. Nitekim bu Franklar için de ciddi bir atılımdır. Uzun yıllardır ufak kavimler ya da iç savaş dışında ciddi bir mücadelede kendilerini test etme fırsatı bulmuşlardır. Lombardiya seferi Şarlman için büyük bir başarı ile sonuçlanmıştır. Hatta kaynaklara göre çok basit ve zorlanmadan tamamlanmıştır. *Frank Kraliyet Yıllığı*'na göre Lombard Kralı Desiderius (ö.786), Şarlman'ın karşısına çıkmaya cesaret dahi edememiştir. Notker, *Gesta Karoli*'de savaş hazırlığı yapan Desiderius'a karşı ordusunu hazırlayarak Alpleri geçtiğini ve Şarlman ile ordusundan korkan Desiderius'un savaşmaya bile cesaret edemediğini yazmıştır. Frank ordusunun rakibinin kendisine karşı askeri hazırlık yapmasından haberdar olduğu Notker'in aktardıklarında görülmüştür. Zira Bernard S. Bachrach da Pepin ailesinin askeri alanda istihbarata ve gözcülere verdiği önem verdiğini ve askeri teşkilat içerisinde buna yönelik görevleri olan kişiler olduğunu

²⁰ Einhard, *Charlemagne*, 27-40. Bachrach, *Campaigns*, 81.

²¹ 11.yüzyılda İskandinavya'yı halen bir ada sananlar bulunuyordu. Bu durum yakın bir coğrafya hakkında dahi bilgi eksikliği yaşayan Avrupa'nın İslam dinini ne kadar bildiği konusunda şüphe uyandırmaktadır. Adam Of Bremen, *History Of The Archbishops Of Hamburg Bremen*, Çev. Francis J. Tschan, (New York: Columbia University Press, 1959) 204-210.

²² 782 yılındaki Verden Katliamı Şarlman'ın Karolenj Devleti'nin hâkimiyeti altına aldığı pagan gruplara yaptığı baskının bir örneğidir. Hristiyan olmayı reddeden Saksonlara gözdağı vermek için 4500 Sakson'un idamı, Şarlman'ın emri ile infaz edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için; Ingrid Rembold, *Conquest and Christianization*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 50-53. "Royal Frankish Annals" *Carolingian Chronicles: Royal Frankish Annals and Nithard's History*, Çev. Bernhard W. Scholz, (University of Michigan Press 1999). 59-61.

vurgulamaktadır.²³ İstihbarat sayesinde Lombardların amacını öğrenen Şarlman çok daha hızlı hareket ederek tahminlere göre Lombard ordusunda dört katı büyüklüğünde bir ordu oluşturmuştur. Lombardların sayı dezavantajı, Einhard'ın anlattığı gibi, Desiderius'u geri çekilmeye ve Pavia'da şehir savunması yapmaya zorlamıştır. Kısacası Şarlman saat gibi işleyen istihbarat ve ordusu sayesinde zorlanmadan zafere ulaşmıştır. Fakat en çok dikkat çekilmesi gereken nokta Şarlman'ın bir yönetici olarak bu zaferde oynadığı roldür. Çünkü bir komutan olarak askeri dehasını göstermeye gerek olacak faaliyet ortamı doğmamıştır. Şarlman'ın siyasi hayatındaki ilk ciddi askeri seferini askeri zekaya başvurmadan kazanması onun anlatılanın aksine olağanüstü bir komutan olmadığı ama tarihte eşine sık rastlanmayan bir yöneticilik yeteneğine sahip olduğunu göstermiştir. Askeri anlamda çok ileri olmamasına rağmen elde ettiği başarı ise Sun Tzu'nun "En büyük başarı savaşmadan kazanmaktır"²⁴ sözünün uygulaması gibi durmaktadır.²⁵

Desiderius'un Pavia'daki şehir savunması Şarlman'a karşı başarılı olmamıştır. Şarlman, Kralı ele geçirerek sürgüne yollamış ve lidersiz kalan İtalya'yı kolaylıkla ele geçirmiştir. Devamında 774 yılında Lombard Kralı olarak taç giymiştir. Bu sefer Şarlman'ın kendi adına ciddi bir itibar kazanmasına neden olmuştur. Papalığın da desteği sonuna kadar arkasındadır ve Lombard tehlikesi ortadan kalkmıştır. Paganlara karşı elde ettiği zaferler ve Lombard Krallığı'nın ele geçirilmesi Şarlman'ı daha radikal adımlar atması konusunda teşvik etmiştir. Bunun bir sonucu olarak 778 yılında Endülüs Emevi Devleti üzerine çok büyük bir sefer düzenlemiştir. Nitekim bu sefer tarihte ciddi izler bırakmış ve hatta efsanelerde yer etmiştir. *Chanson de Roland (Roland Destanı)*²⁶ olarak bilinen eser bu sefer esnasında yaşanan olayları temel almıştır. Eserde Şarlman'ın bu seferi sonucunda büyük başarılar kazandığı ve tüm diyarı ele geçirdiği anlatılmıştır. Ancak anlatılanların aksine *Frank Kralliyet Yıllığı*'na göre bu sadece bir yağma seferidir. Şarlman, iki büyük orduyu Zaragoza'da toplayıp Pamplona, Navarra ve Bask bölgelerine saldırıp yağmalar düzenlemiştir. Harcanan zaman ve efor açısından bakıldığında Şarlman'ın seferi hayal kırıklığı olmuştur. Öyle ki Roland Destanı'nda anlatılan Roland'ın

²³ Bernard S. Bachrach, *Early Carolingian Warfare: Prelude to Empire*, (University of Pennsylvania Press, 2001), 202-203.

²⁴ Sun-Tzu, *Savaş Sanatı*, Çev. Adil Demir, (İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2008), 120.

²⁵ "Notker the Stammerer, Monk of Saint Gall: Charlemagne" *Einhard and Notker the Stammerer: Two Lives of Charlemagne*, Çev. Lewis Thorpe, (Penguin Books, 1969), 162-166. "Royal Frankish Annals" *Carolingian Chronicles*, 56-57. Einhard, *Charlemagne*, 29-33.

²⁶ 11.Yüzyılda yazılmış olmasına ve ciddi hatalar barındırmasına rağmen sefer ile ilgili başlıca kaynaklardan biridir. *La Chanson de Roland*, Edt. Frederick Whitehead, Çev. Frederick Whitehead, (Oxford: Basil Blackwell, 1956). Edebi olarak tahlili için bakınız; Süheyla Bayrav, *Chanson De Roland Edebiyat Ve Üslup Tahlili*, (İstanbul: Multilingual Yayınları, 2001).

hikâyesi Roncesvalles Savaşı'na dayanmaktadır. Ama hikayede anlatılanın aksine bu savaş Frank ordusunu pusuya düşüren Basklara karşı tapılmıştır. Nitekim Şarlman'ın asıl hedefi Müslümanlar değil isyancı Basklardır. Büyük orduları ile Bask ve Müslüman bölgelerinde yağma yapan Frank ordusu ganimet elde ettikten ve gövde gösterisi yaptıktan sonra eve dönüş yoluna koyulmuşlardır. Frank ordusunun arka kolu Pirenne dağlarında Roncesvalles geçidinde Basklar tarafından pusuya düşürülmüştür. Bu pusu sonucu birçok asker hayatını kaybederken ganimetleri taşıyan vagonlar da kaybedilmiştir.²⁷ Bu sefer büyük bir başarısızlık ile sonuçlanırken ufak gruplar ile savaşan ve Frank ordusunun dengi olmayan Baskların verdiği ciddi hasar Karolenj hanedanı ve Şarlman için küçük düşürücü olmuştur. Hatta Şarlman bu seferin ardından bir daha ordunun başında bizzat sefere çıkmamıştır. Roncesvalles Savaşı'nın etkisi bu derece büyüktür.²⁸ Ancak yaşanan olayların sadece Basklar açısından önemli olduğunu düşünmek bir hatadır. İber yarımadasında bir Müslüman hakimiyeti vardır ve Şarlman'ın bu seferi hem Basklar'a hem de Müslümanlara karşı bir gövde gösterisi amacına da sahip gibi gözükmektedir.

Şarlman'ın seferi öncesinde Endülüs Emevi Devleti'nin en çok başını ağrıtan konu ülke içindeki isyanlardır. Frank tarihçileri tarafından hiç bahsedilmeyen bir iddia İber yarımadasındaki isyanların, seferin yapılmasına neden olduğunu söylemektedir. Bu iddia Şarlman'ın, bir Endülüs valisi olan ve Endülüs Emevi hükümdarı I. Abdurrahman (ö.788)'a karşı isyana girişmiş olan Süleyman Al-Arabi (ö.780) tarafından çağrıldığıdır.²⁹ Bu ihtimaller bir araya geldiğinde Şarlman'ın İber Yarımadası'nın içinde bulunduğu siyasi durumu fırsata çevirmek ve Frankia'ya yapılan Müslüman saldırılarına bir set çekmek amacıyla sefere giriştiği söylenebilir. Karolenj kayıtları bu sefer konusunda ayrıntı vermemektedir. Einhard, İber Yarımadası'na yapılan seferi "*Pireneleri aşıp geçtikten sonra yaklaştığı her kasabayı ve kaleyi teslim aldı. Bizzat Pirenelerin zirvesinde geri dönerken, bir anlık Wascon ihaneti deneyiminin başına gelmesi hariç orduyla sağ salim geri döndü.*"³⁰ sözleriyle anlatmaktadır. *Frank Kralliyet Yıllığı* da

²⁷ Lewis, *Catalan Society 718-1050*, 28-29. "Royal Frankish Annals" *Carolingian Chronicles*, 50-57. Einhard, *Charlemagne*, 29-33. Watt, *İslam'ın*, 27. Abdurrahman A. El-Hajji, "Andalusian Diplomatic Relations with the Franks During The Umayyad Period", *Islamic Studies*, Vol. 6, No. 1 (Islamic Research Institute, International Islamic University, Islamabad, Mart 1967), 21-46. Von Jörg W. Busch, *Die Herrschaften Der Karolinger 714-911*, (Münih: Oldenbourg Verlag, 2011), 22-23.

²⁸ Samuel Ottewill-Soulsby, "Those Same Cursed Saracens' Charlemagne's Campaigns in The Iberian Peninsula as Religious Warfare, *Journal of Medieval History Volume 42*, (2016), 3. "Royal Frankish Annals" *Carolingian Chronicles*, 58-99.

²⁹ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, 6.Cilt, Çev. Abdullah Köşe, (Bahar Yayınları, 1991), 62-63. Matthias Becher *Karl Der Grosse*, (Berlin: Verlag C.H.Beck, 1987), 59-60.

³⁰ Einhard, *Life of Charlemagne*, Çev. Sidney Painter, (Ann Arbor Paperbacks-University Of Michigan Press, 1966), 33.

yine aynı sadelik ile kayıt tutmuştur: “Kral (Şarlman), İbn’ül Arabi³¹ ve Ebu Tahir ile birçok Sarazen’i esir aldı. Pamplona’yı yıktı, İspanyol Basklarını ve Navarra halkını kontrol altına aldıktan sonra Frankia’ya döndü.”³² Yıllık kaydına göre, İbnü’l-Esir’in belirttiği bölge valilerinin, Şarlman’ı çağırması istenildiği gibi sonuçlanmamıştır. Durumdan hoşnut kalmayan bu valiler Şarlman tarafından esir alınmıştır.³³ Sonucunda sefer bir yağma akınından öteye gitmemiş ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Hatta Roncesvalles Savaşı nedeniyle bir fiyaskoya dönüşmüştür.³⁴ 778 yılında henüz on yıllık bir hükümdar olmasına rağmen Şarlman’ın büyük savaşlar ve seferler konusunda yeterince tecrübesi yoktur. Ayrıca Lombard zaferinin verdiği özgüven de şartları iyi tahlil edememesine neden olmuştur. Bu durumlar altında fevriyetle seferden sefer koşan Şarlman güçsüz rakipleri karşısında Karolenj Devleti’nin İber Yarımadası’nda kesin bir zafer elde edeceği yanılına kapılmıştır.

778 yılındaki mağlubiyet Şarlman için ciddi bir etki kaybına neden olmuştu. Çünkü yaşanan mağlubiyet Widukind liderliğindeki Saksonları yeniden isyan etmeleri konusunda cesaretlendirmişti.³⁵ *Frank Kraliyet Yıllığı*’ndaki “Saksonlar Kral Charles’ın ve Franklar’ın çok uzaklarda İspanya’da olduğunu duyunca iğrenç geleneklerini devam ettirerek Widukind ve yoldaşlarının liderliğinde yine isyan ettiler.”³⁶ şeklindeki kayıt 778 yılındaki mağlubiyetin etkisinin geniş bir alana yayıldığını göstermektedir. Başarısızlık, Karolenj Devleti’nin sanılan aksine hiç de kuvvetli bir askeri güç olmadığını ve doğru taktik ile kötü durumlara sokulabileceğinin rakipler ve özellikle Şarlman tarafından anlaşılmasına neden olmuştur.

Şarlman’ın bu seferde iki amacı vardır. İlki yağmalar ile ganimet elde etmek ikincisi ise iki devletin sınırında avantajlı bir konuma sahip olmak. Ancak Endülüs Emevi Devleti isyanlar ile uğraşırken dahi Şarlman askeri güç kullanarak Müslümanlara karşı üstünlük sağlayamamıştır. Kaynaklar bu konuda sessiz olmasına rağmen açık olan nokta Şarlman’ın iki amacına da

³¹ Süleyman Al-Arabi

³² *Carolingian Chronicles*, 56.

³³ Al-Arabi ve bazı önemli kişilere karşı Şarlman tarafından güven sorunu hissedilmesi ve hain olduğu düşünülmesi onların Şarlman tarafından esir alınmasına neden olmuştur. Sholod, *Roncesvalles*, 40-42. İbnü’l-Esir, *El-Kâmil Fi’t-Tarih*, 62-63.

³⁴ Ahmed İbn Muhammad Al-Makkari, *The History Of The Mohammedan Dynasties In Spain*, Çev. Pascual De Gayangos, (New York: Johnson Reprint Corporation, 1964), 85-86. “Royal Frankish Annals” *Carolingian Chronicles*, 56. Ortaçağ, Edt. Eco, 174-175. Jo Ann Hoepfner Moran Cruz, “Popular Attitudes Toward Islam in Medieval Europe”, *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe Perception of Other*, Edt. David R. Blanks & Michael Frassetto, (New York: Saint Martin Press, 1999), 56.

³⁵ Busch, *Karolinger 714–911*, 23. Becher *Karl Der Grosse*, 60-61.

³⁶ “Royal Frankish Annals” *Carolingian Chronicles*, 56.

ulaşamadığıdır.³⁷ Müslümanların İber Yarımadası'ndan çıkartılmasının zorluğu gerçekleştirilen sefer sayesinde Şarlman tarafından anlaşılmıştır. İlk kez mağlup olması belki de Şarlman'ın her zaman kazanan taraf olmayacağını anlamasını sağlamıştır. Müslümanlar İber Yarımadası'nda ciddi bir hâkimiyet kurmuşlardır ve Karolenj Devleti onları Avrupa'dan tamamen kovacak askeri güçten yoksundur. Asıl problem Frank ordusunun aslında hiç de baskın bir güç olmamasıdır. Müslümanlar, sayıca Franklardan kat ve kat az olan pagan kavimler ile savaşmak gibi değildir. Lombard zaferi ise askeri olmaktan çok uzaktır. Johannes Fried, Şarlman'ın ve Karolenj Devleti'nin sefer sonrasındaki durumunu *"778 yılındaki İspanya seferinin başarısızlığı bu yabancı ülke hakkındaki istihbarat yoksunluğunu ortaya koymuştur. İmparatorluk, sınırlarının ötesindeki durum ile alakalı bir hayli önemli olan yabancıların kanunları, etik kuralları, dinleri, savaş teknikleri ve diğer toplulukların sadakatini ve müttefikliğini kazanmak hususunda anahtar bir rol oynayacak birçok faktör hakkında bilgi eksikliğine sahiptir."*³⁸ sözleriyle açıklamaktadır. Şarlman yeterince bilgi sahibi olmadan, fevri bir karar ile sefere çıkmış ve başarısız olmuştur. Nitekim Lombard zaferinin kazanılmasını sağlayan en önemli faktörün istihbarat olduğu düşünüldüğünde ortadan açık bir tezatlık vardır. Bunun Nedeni kolayca anlaşılabilir: Papalık'ın da bulunduğu Hristiyan İtalya'ya kıyasla Müslüman hâkimiyetindeki İber yarımadası bilinmeyen bir diyardır. Bu nedenle yeterli istihbarat sağlanamamaktadır. Bu durum Müslümanlar konusunda endişeyi arttırmıştır. Gerekli altyapı ve istihbarat olmadan tekrar sefere çıkmanın içerdiği büyük bir risk nedeniyle Şarlman, Müslümanlar ile olan sınırları kuvvetlendirmeye gitmiştir. Bununla ilgili en önemli hamle 781 yılında Şarlman'ın, oğlu Louis'i Akitanya Kralı yapması olmuştur. İleride tahta çıkacak olan Louis, 814 yılına kadar³⁹ babasına bağlı olarak Akitanya sınırında Müslümanlar ile çatışmıştır. Şarlman, Louis'i Endülüs Emevi Devleti ile mücadele ile görevlendirirken yanında bulunan birçok soylu, Şarlman'a Endülüs topraklarında neler olduğunu aktarmışlardır. Elde ettiği bilgiler neticesinde Şarlman, Endülüs Emevi Devleti ile büyük savaşlara girmek yerine statükoyu korumayı tercih etmenin daha mantıklı olacağına karar vermiştir. Bu karar, kısa ve sonuca giden bir anlayışa sahip değildir. Aksine uzun ama sonuca yönelik risksiz bir planlamadır. Çünkü Karolenj Devleti'nin asıl hedefi pagan topluluklardır. Askeri gücün çoğunluğu sınırlarda pagan topluluklara karşı kullanılmaktadır. Bu süreçte isyanlar ile uğraşan Endülüs Emevi hükümdarları da aynı şekilde bir askeri anlayış benimsemiş gözükmektedir. Çünkü kayıtlarda Frankia topraklarına yapılan birçok ufak saldırıdan bahsedilirken büyük bir sefer kaydı yoktur. İki devletin askeri politikası zaman içerisinde Pirenelerin, Karolenj

³⁷ Yağma yapsa da elde edilenlerin çoğunu Roncevalles Savaşı'nda kaptırmıştır.

³⁸ Fried, *Charlemagne*, 134.

³⁹ Şarlman'ın oğlu I. Louis'in Karolenj tahtına çıktığı tarih.

Devleti ile Endülüs Emevi Devleti arasında sınır haline gelmesine neden olmuştur.⁴⁰

778 Endülüs Seferi'nin ardından Şarlman, güney sınırlarının korunmasını ve uzun süreçte çıkar sağlamasını sağlayacak bir politika izlemeye karar vermiştir.⁴¹ Görünüşe göre Şarlman iki şeyin farkına varmıştır. İlki her zaman kazanamayacağıdır. Tanrı'nın onların yanında olması kazanmak için gerekli olan tek şey değildir. İkincisi, galibiyetin yalnızca savaş meydanında elde edilmeyeceğidir. "Marca Hispanica" işte bu diplomasi politikasıdır. Şarlman, izlediği politika ile Karolenj Devleti'nin Endülüs Emevi Devleti'ne üstünlük sağlamasını değil, Endülüs Emevi Devleti'nin kendi kendini kazanamayacak duruma sokmasını amaçlamıştır. Bunu yapmanın yolu ise diplomasıdır.

778 Endülüs Seferi Sonrası Şarlman'ın İslam Dünyasına Bakışı

Wallace-Hadrill, 778 yılındaki Endülüs seferi başarısızlığının ardından Şarlman'ın siyasi kariyerindeki en parlak dönemlerinden birine girdiğini belirtmektedir. 791 yılına kadar sürdüğünü belirttiği bu süreçte Şarlman, Karolenj Devleti'nin ciddi oranda genişleterek Avrupa'da hakim güç haline gelmesini sağlamıştır. Bu süreç içinde İber Yarımadası'nda *Marca Hispanica* adı verilen bir operasyon başlatmıştır. Bu operasyon askeri olarak Barcelona ve çevresini (Septimanya Bölgesi) ele geçirmeyi ve burada bir tampon bölge oluşturarak Müslümanların Avrupa'nın içlerine girmesini önlemeyi hedeflemiştir. Her ne kadar operasyon olarak nitelendirilse dahi yaklaşık yirmi yıla yayılacak olan çarpışmaları kapsayan hareket Şarlman'ın kafasında en risksiz şekilde İber Yarımadası'nda kontrol sağlama yoluydu. Şarlman bunu diplomasiyi kullanarak yapmayı amaçlıyordu. Bunun nedeni ise Şarlman'ın savaş alanındaki liderliği ile değil yöneticilik vasfı ile fark yaratan bir hükümdar olmasıydı.⁴² Bu sayede Şarlman'ın sadece Karolenj Kralı olarak yönlendirdiği operasyon, Vizigot kökenli bölge soyluları ve Akitanya Kralı Louis'in liderliğinde uzun süreçte ufak ama etkin başarılarla ulaştı. Girona ve Urgell şehirlerinin kontrolü 780'lerde ele geçirilirken, 790'larda Barcelona

⁴⁰ "Royal Frankish Annals" *Carolingian Chronicles*, 59. André Clot, *Müslüman İspanya 8-15.Yüzyıllar*, Çev. Güllü Yıldız, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 42. William Ernest Watson, *The hammer and the crescent: Contacts between Andalusi Muslims, Franks, and their successors in three waves of Muslim expansion into Francia*, Doktora Tezi, (University of Pennsylvania, 1990), 61-64. The Oxford Dictionary of the Middle Ages 4, Edt. Robert E. Bjork, (Oxford: Oxford University Press, 2010), 1388-1389. Chris Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400-800*, (New York: Oxford University Press, 2005), 39-40.

⁴¹ Bachrach, *Early Carolingian Warfare*, 3.

⁴² Lawrence S. Cunningham & John J. Reich, *Culture and Values: A Survey of the Humanities*, (Wadsworth: Wadsworth Publishing, 2009), 185-186.

şehrinin lordu bir süreliğine Karolenj Devleti adına şehri yönetti.⁴³ Fakat Karolenj hâkimiyeti hiçbir zaman Septimanya'nın ötesine geçemedi. 788 yılında Endülüs Emevi hükümdarı I. Abdurrahman'ın vefatı ile tahta geçen I. Hişam (ö.796)'ın etkisi bunun yaşamasında temel etkiye sahipti. Karolenj baskısını kırmak için Septimanya'ya seferler düzenleyen Hişam bölgede tekrar hâkimiyet sağladı.⁴⁴

778 ile 801 yılları arasındaki yirmi üç yıllık süreçte *Marca Hispanica* operasyonu ufak başarılarından öteye gitmemiştir. Hatta Frank yıllıklarının kaydetmediği ve İbnü'l-Esir tarafından aktarılan bilgiler zaman zaman Karolenj topraklarına ciddi saldırılar yaşandığını da göstermiştir: “*Bu yıl Endülüs emîri Hişâm, Abdülmelik b. Abdülvâhid b. Muğîs komutasında büyük bir ordu seoketti. Bu ordu, düşman ülkesine girdi, hatta Ürbûne (Narbonne) ve Cerende'ye kadar ilerledi. Frenklerin koruyucu geri birlikleri Cerende'de bulunduğu için Abdülmelik önce Cerende'ye girdi ve orada bulunan askerleri öldürdü, ayrıca Cerende'nin sur ve burçlarını yıktı ve burayı fethetti. Cerende'den Ürbûne'ye geçen Abdülmelik burada da aynı hareketleri yaptı. Frenk ülkesinde dolaşan Abdülmelik, Şertâni'ye topraklarını çiğneyip geçtiği gibi, burada bulunan halkın ırz ve namusunu mübah saydı ve cengâverlerini de öldürdü. Abdülmelik Frenk ülkesini aylarca dolaştı.*”⁴⁵ Bu tip kayıtlar İbnü'l-Esir'in eserine yayılmıştır. Franklar ile Müslümanlar arasında ufak gruplara bağlı bir şekilde çatışmalar sürmüştür. I. Hişam hükümdarlığı süresince iki ya da üç yılda bir Frankia'ya yolladığı küçük çaplı ordular ile ganimet elde etmiştir. Aynı zamanda Karolenj topraklarına da büyük zararlar vermiştir. Bu saldırılar *Marca Hispanica* olarak adlandırılan bölgeye yoğunlaşmıştır. Louis'in buradaki çabaları Müslüman saldırılarının Frankia'nın içlerine ulaşmasına engellemiştir. Buna rağmen kalıcı bir hale gelmek için bir üsse ihtiyaç olduğu açıkça fark edilmiştir. Bu nedenle hedef olarak Barcelona'yı ele geçirmek ve kalıcı tampon bölgenin Barcelona merkezinde oluşturulması kabul edilmiştir.⁴⁶

⁴³ Chandler, “Carolingian Catalonia” *Compass*, 739-750. John Michelle Wallace-Hadrill, *The Barbarian West A.D. 400-1000 The Early Middle Ages*, (New York & Evanston: Harper & Row Publishers, 1962), 99-101. Royal Frankish Annals” *Carolingian Chronicles*, 56-82. Lewis, *Catalan Society 718-1050*, 40-42. Rosamond McKitterick, *Charlemagne The Formation of a European Identity*, (Cambridge: Cambridge University Press,) 2008, 134.

⁴⁴ D.M. Dunlop “Hisham I”, *The Encyclopaedia of Islam Vol.III*, ed. B. Lewis & V.L. Menage & Ch. Pellat & J. Schacht, (Leiden: E.J. Brill, 1986), 495. İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, 122. Mehmet Özdemir, “Hişam I”, *TDV İslam Ansiklopedisi 18.Cilt*, (Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1998), 145-146.

⁴⁵ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, 124.

⁴⁶ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, 122-125. Samuel Ottewill-Soulsby, “Carolingian Diplomacy”, *The Encyclopedia of Diplomacy*, (John Wiley & Sons, 2018), 3-4.

Karolenj Devleti askeri kazanımlar için ufak ama emin adımlar ile ilerlememiştir. Bu süreçte diğer ülkeler ile dostluk ilişkileri kurmak gibi bir strateji de benimsenmiştir. Bu amaç doğrultusunda Şarlman öncelikle Abbasi Devleti ile yakın ilişkiler kurmuştur. İki devletin ilk temasları Pepin(ö.768) döneminde olmasına rağmen Şarlman döneminde ilişkiler ilerletilmiştir. İki lider arasında karşılıklı elçiler ve hediyeler gönderilmiştir. Özellikle Harun El-Reşid'in Şarlman'a hediye ettiği fil bunun en bilineni olmuştur. Gönderilen elçilerin içinde Abbasi emirleri de yer almıştır. Bu görüşmelerin içeriği açıkça bilinmese de amacın Abbasi Devleti ile Endülüs Emevi Devleti'nin yaklaşmasını önlemek olduğu söylenebilir. Nitekim Abbasi Devleti'nin güç kazanan Şarlman hükümdarlığı esnasında İber yarımadasını geri kazanmak gibi bir niyeti yoktur.⁴⁷ Zira Karolenj Devleti'nin de böyle bir amacı olduğu da düşünülemez. Çünkü Abbasi Devleti yönetiminde İslam dünyasının yeniden birleşmesi sadece Karolenj Devleti için değil tüm Avrupa için negatif bir gelişmedir. Bu mantıkla Karolenj Devleti'nin, Abbasi Devleti ile kurduğu dostluk ilişkileri sayesinde İslam dünyasının parçalı yapısını devam ettirme amacı güttüğü söylenebilir.

Abbasi Devleti'nin hükümdarı Harun El-Reşid'in yanısıra Şarlman, Asturias Krallığı'nın hükümdarı Kral Alfonso ile de iletişimini sürdürmüştür.⁴⁸ Asturias krallığı, İber yarımadasında Müslümanlar tarafından ele geçirilmeyen tek Hristiyan bölgesi olması nedeniyle önemli bir yere sahipti. Einhard'ın *"Bununla birlikte bazı kral ve halklarla dostça ilişkiler kurarak krallığının ününü arttırdı. Asturias ve Galiçya Kralı Alfonso kendisine arkadaşlık yoluyla öyle bağladı ki, Alfonso, Charles'a mektuplar ve elçiler gönderdiğinde, onun nezdinde kendisini, kendine özel adamı olmasından başka şekilde adlandırmamasını emretti."*⁴⁹ Vita Karoli Magni'deki bu ifadeleri Şarlman'ın Endülüs Emevi Devleti'ne karşı bölgede bulunan diğer bir güçle koordineli olarak hareket ettiğini ortaya koymaktadır. II.Alfonso yönetimindeki Asturias Krallığı'nın Müslümanlara karşı direnişinde elde ettiği başarıları Franklar ile olan ilişkisi de etkilemiştir.⁵⁰

⁴⁷ "Notker" Charlemagne, 147-148. Einhard, Charlemagne, 42-43. The Encyclopaedia of Islam Vol.III, ed. B. Lewis & V.L. Menage & Ch. Pellat & J. Schacht, (Leiden: E.J. Brill, 1986), 495. The Encyclopaedia of Islam Vol.III, ed. B. Lewis & V.L. Menage & Ch. Pellat & J. Schacht, (Leiden: E.J. Brill, 1986), 495.

⁴⁸ İki devlet arasındaki ilişkilerin dini bir tarafı da vardır. Ancak çalışmanın odağı dışında kalmaktadır.

⁴⁹ Einhard, Charlemagne, 42. Einhard, burada abartılı bir anlatım izlemiştir. Asturias Kralı'nın kendini Şarlman'ın vassalı gibi gördüğüne dair hiçbir bulgu yoktur. Ancak iki hükümdarın yakın ilişkisini bu tip bir anlatımla aktararak Şarlman'a üstünlük kazandırmaya çalışmaktadır. Buna rağmen iki hükümdarın iletişimi Şarlman'ın diplomatik hareketlerine bir örnektir.

⁵⁰ Timothy Reuter, "Plunder and Tribute in the Carolingian Empire", Transactions of the Royal Historical Society , Vol. 35 (Cambridge University Press, 1985), 75-94. The Oxford Dictionary of the Middle Ages 4, Edt. Robert E. Bjork, (Oxford: Oxford University Press, 2010), 203-204. The

Ufak pagan kavimlere karşı her yıl başarılar kazandığı yıllıklara kaydedilen Şarlman ve Karolenj Devleti'nin oturmuş bir devlet yapısına sahip tek rakibine karşı⁵¹ askeri üstünlük sağlamakta başarısız olduğu İber yarımadasında görülmüştür. Endülüs Emevi Devleti'nin yaşadığı iç sorunlar, Karolenj Devleti'nin güney sınırlarında daha ciddi problemler yaşamamasında en etkin faktör olmuştur. Yukarıda da görüldüğü üzere *Marca Hispanica* Operasyonu'nun askeri bir tarafı olmasına rağmen temel noktası diplomatik ilişkilere dayanmıştır. Şarlman tarafından sadece çevredeki güçler değil Endülüs'te bulunan muhalif kişiler ile de bağlantı kurulmuştur. Barcelona kentinin Valisi Zatun ile anlaşma yaparak kentin yönetimini ele geçiren Şarlman aynı zamanda Endülüs'teki diğer valilerle görüşerek Halife ile aralarındaki ayrılıkları derinleştirmeye çalışmıştır. Bu görüşmeler Halife'ye karşıt olan valilerin isyan ederek iç karışıklık çıkarmasını sağlamıştır. Ayrıca Hişam'ın kardeşi Abdullah'ı sarayında ağırlayarak Endülüs Emevi tahtını ele geçirmesinde⁵² destelemiştir. Devamında Şarlman, oğlu Louis'i Veliiaht Abdullah'ın yanında Endülüs Emevi topraklarına yollamıştır.⁵³ Abdullah'a verilen destek büyük bir destek değildir ve herhangi bir başarı kazanmamıştır. Zira Veliiaht Abdullah'a verilen destek ile askeri bir başarı kazanması değil Halife'nin iç karışıklıklar ile uğraşması amaçlanmıştır.

Şarlman, 778 yılından itibaren Endülüs Emevi Devleti'nin iç karışıklık yaşaması için müdahaleler yapmıştır. Bu süreçte I. Hişam'ın hükümdarlığı Şarlman'a karşı Müslümanların en ciddi karşı atakları yaptığı dönemdi. Ancak bu ataklar sadece askeri alan ile sınırlıydı. Çünkü Şarlman, Karolenj topraklarında öyle kesin bir hâkimiyet sahibiydi ki Endülüs valilerinin aksine vassallarına bağlı bir iç sorun yaşamıyordu. Bu durum Endülüs Emevi Devleti'nin Şarlman'ın onlara uyguladığı diplomatik savaş taktiğini Karolenj Devleti'ne uygulayamamasına neden oluyordu. Müslümanların kendi aralarındaki ayrılıkları Şarlman'ın en büyük silahı olmuştur. Ayrıca iç politikadaki hakimiyeti sayesinde aynı taktik Şarlman'a karşı

Pilgrimage to Compostela in the Middle Ages, Edt. Maryjane Dunn & Linda Kay Davidson, (New York: Routledge, 2000), 13-14. *Building Legitimacy: Political Discourses and Forms of Legitimation in Medieval Societies*, Edt. Isabel Alfonso & Hugh Kennedy & Julio Escalona, (Leiden: Brill 2004), 227.

⁵¹ Lombard Krallığı çökmüştür. Diğer rakipleri ise ufak pagan kavimlerdir.

⁵² Abdullah'ın adı bir kez daha Frank Kralliyet Yıllığı'nda geçmemiştir. Ancak Hişam'a karşı ciddi bir mücadele meydana geldiği İslami kaynaklara yansımıştır. Bknz. Sena Kaplan, "Endülüs Emevî Emirlerinden Hişam B. Abdurrahman Dönemi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (CÜİFD)*, XIX, 2 (15 Aralık 2015), 273 – 292. *Royal Frankish Annals" Carolingian Chronicles*, 75. Jacob Isidor Mombert, *A History of Charles the Great (Charlemagne)*, (Londra: Kegan Paul, Trench & Company, 1888), 295-296.

⁵³ *Royal Frankish Annals" Carolingian Chronicles*, 74-75. El-Hajji, "Andalusian", *Islamic Studies*, 38. Ottewill-Soulsby, *Diplomacy*, 3-4.

kullanılamamıştır. Nitekim 796 yılında I. Hişam'ın hayatını kaybetmesi Şarlman'a Endülüs üzerindeki emellerini gerçekleştirebilmesi için yeni bir fırsat vermiştir. I. Abdurrahman'ın ardından I. Hişam tahta geçerken yaşananlara benzer şekilde yine taht mücadelesi yaşanmıştır. Yeni Halife Hâkim'in amcaları Süleyman ve Abdullah⁵⁴ yeğenleri Hakim Halife olduğu zaman başkaldırmışlardır. Bu durum 800 yılında Süleyman, Hâkim tarafından idam edilip, 802 yılında Hakim ile Abdullah arasında barış antlaşması imzalanıncaya kadar sürmüştür. 797 yılından itibaren yeni halife Hakim'in başa geçmesi ile paralel olarak Karolenj Devleti'nin İber politikası ani bir değişikliğe uğrayarak saldırgan bir karakter kazanmıştır. Endülüs Emevi Devleti içinde altı yıla yayılan taht mücadelesi esnasında Akitanya Kralı Louis liderliğinde Septimanya bölgesine birçok saldırıda bulunulmuştur. Öyle ki iç mücadeleler nedeniyle 799 yılında Louis tarafından başlatılan Barcelona kuşatması iki yıl boyunca kaldırılamamıştır. Bu sayede Marca Hispanica Operasyonu'nun en büyük askeri başarısı 801 yılında⁵⁵ ele geçirilen Barcelona şehri olmuştur.⁵⁶

Barcelona, Septimanya bölgesinin lider şehri olması, coğrafi konumu ve büyüklüğü nedeniyle ele geçirilmesi zor bir şehirdir. Barcelona'nın ele geçirilmesi Marca Hispanica operasyonunun başarıya ulaşması olarak değerlendirilebilir. Çünkü bu sayede 778 yılından itibaren Endülüs Emevi Devleti ile arasında bir tampon bölge oluşturmaya çalışan Şarlman, Barcelona'yı kalıcı olarak⁵⁷ ele geçirerek bu amacına ulaşmıştır. Şarlman ilerleyen yıllarda İber yarımadasına yapılan saldırılarda Barcelona şehrini bir üs olarak kullanmıştır.⁵⁸ Ayrıca Barcelona'nın Karolenj hâkimiyetine girmesi Endülüs Hristiyanları için de bir kaçış yolu olmuştur. Müslüman yönetiminde

⁵⁴ Eski Halife Hişam'ın isyankar kardeşleri

⁵⁵ Başka kaynaklarda 803 yılı olarak da geçmektedir. Ancak hangisinin kesin tarih olduğunu belirlemek zordur. Bu nedenle 801 olarak temel alınacaktır. Ama farklı tarihler belirtildiğini bilmekte fayda bulunmaktadır. Bakınız. "Chronicon Moissiacense", *Monumenta Germanica Historia SS 1*, Edt. Georg Heinrich Pertz, (Stuttgart, 1826)), 280-313. Bernard S. Bachrach, "Charlemagne's Cavalry: Myth and Reality", *Military Affairs*, Vol. 47, No. 4 (Society for Military History, Aralık 1983), 182.

⁵⁶ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, 137. Royal Frankish Annals" *Carolingian Chronicles*, 81-82. Chandler, "Carolingian Catalonia" *Compass*, 739-740. Cullen J. Chandler, "Heresy and Empire: The Role of the Adoptionist Controversy in Charlemagne's Conquest of the Spanish March ", *The International History Review*, 24:3, (2002), 516. Watt, *İslam'ın*, 13. Cambridge, Edt. McKitterick, 262-263,267. El-Hajji, "Andalusian", *Islamic Studies*, 37-38.

⁵⁷ Daha önce şehir üzerinde yönetim gücüne sahip olsa da bu Valiler ile yapılan kısa süreli siyasi antlaşmalardan kaynaklanmıştır.

⁵⁸ Collins, *Charlemagne*, 172.

yaşamak istemeyen birçok Hristiyan Barcelona'ya yani Karolenj Devleti'ne sığınma imkânı bulmuştur.⁵⁹

Marca Hispanica Operasyonu, Şarlman'ın askeri olarak üstünlük sağlayamadığı Endülüs Emevi Devleti'ni siyasi hamleler ile iç karışıklığa sürükleyerek mağlup ettiğinin bir kanıtı olarak gösterilebilir. Bu konuda İbnü'l-Esir şu cümleleri yazarak Müslümanlar arasındaki çatışmaların sonucunun Barcelona olduğunu belirtmiştir: “Bu yıl Frenkler Endülüs'te bulunan Berşelûne (Barselona) şehrini Müslümanlardan aldılar ve uç bölgelerde (suğur) bulunan muhafızlarını buraya aktardılar. Müslümanlar ise onların gerisinde kaldılar. Frenklerin Berşelûne şehrini ele geçirmelerine Endülüs emiri Hakem'in amcaları Abdullah ve Süleyman ile yaptığı savaşlar sebep olmuştur.”⁶⁰ İbnü'l-Esir de açıkça iç karışıklık nedeniyle Franklara karşı etkin bir mücadele verilemediğini yazmıştır. Bu sayede Barcelona ele geçirilmiştir. Ancak *Marca Hispanica* Operasyonu Şarlman tarafından uygulanmaya devam edilmiştir.

Halife Hakem, 802 yılında taht kavgalarını bitirmesine rağmen İber yarımadasındaki bazı şehirlerde halen problemler yaşamaya devam etmiştir. Birçok şehirde isyanlar çıkmıştır. Nitekim bunlar büyük ve İber yarımadasında kontrolün sağlanması için mühim şehirlerdir. Örneğin; Kurtuba(Cordoba)'da meydana gelen isyan 72 kişi idam edilerek zorla bastırılmıştır. Tuleytula(Toledo)'da şehir halkı Hakem karşı ayaklanırken İbnü'l-Esir'e göre 5000 kişi idam edilerek bu isyan sona erdirilmiştir. İlaveten Karolenj Devleti ile sınır bölgesinde bulunan Zaragoza ve Merida şehirleri de Halife Hakem yönetimine karşı bir tavır beslemekteydiler. Bu durum Endülüs Emevi Devleti'nin, Karolenj saldırılarına karşı yeterli önlemi alamamasına sebep olmaktadır.⁶¹ İbnü'l-Esir, Frenk saldırılarına karşılık verilememesine şöyle yakınıyordu: “Bu sırada Hakem, Mâride halkı ile meşgul olduğundan Frenklerle uğraşmağa fırsat bulamadı. Suğurda (uç bölge) bulunan Müslümanların büyük bir felâket içerisinde bulduklarını ve düşmanın yapmış olduğu işkencenin had safhaya ulaştığını öğrendi.”⁶² Barcelona'nın ele geçirilmesinin ardından da İber yarımadasındaki karışıkların artarak devam ettiği görülmektedir. Bu olaylar nedeniyle Frankia'ya büyük bir sefer yapılmasını sağlayacak iç huzur Endülüs Emevi Devleti topraklarında bir türlü sağlanamamaktadır.

⁵⁹ Ann Christys, *Christians in al-Andalus (711-1000)*, (New York: Routledge, 2002), 92. Richard Hitchcock, *Muslim Spain Reconsidered From 711 to 1502*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014), 50.

⁶⁰ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, 154.

⁶¹ A.Huici Miranda, “Hakam I”, *Encyclopaedia of Islam*, 73-74. İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, 209-210. Mehmet Özdemir, “Hakem I”, *TDV İslam Ansiklopedisi 15.Cilt*, (Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1997), 173-174.

⁶² İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, 209.

Şarlman, Endülüs topraklarında hâkimiyet sağlayacak veya güney sınırını koruyacak askeri güç yoksunluğunu Endülüs Emevi Devleti'nin iç huzurunu bozarak telafi etmeye çalışmıştır. Bu Şarlman'ın 778 yılından itibaren uyguladığı diplomatik savaştır. Bu süreçte Endülüs Emevi hükümdarları ciddi kazanım elde edebilecekleri bir ilerlemeyi deneyememektedirler. Çünkü kapsamlı bir sefer ciddi riskler barındırmaktadır. Aylar sürececek bir seferin Halife Hakem için karşılığı tahtını kaybetmesi ile sonuçlanabilirdi. Olası bir mağlubiyet tüm İber Yarımadası'nın Karolenj Devleti tarafından işgali sonucunu doğurabilirdi. Karolenj Devleti de bundan faydalanarak Barcelona'nın ardından Zaragoza ve Tortosa gibi şehirlerde kesin bir hâkimiyet kurmak istiyordu. Fakat şehirleri ele geçirmek amaca ulaşmak adına yeterli değildi. Bunun için hem nüfusun hem yöneticilerin üzerinde hâkim güç haline gelmeleri ve şehrin bulunduğu bölgeyi tamamen ele geçirmeleri gerekliydi. Barcelona'yı ele geçirmesinin getirdiği şansa rağmen Septimanya bölgesindeki tüm saldırıların başında halen Akitanya Kralı Louis vardı.⁶³ Fakat kayıtlar incelendiğinde Karolenj Devleti'nin başarılı olamadığı ve hatta yerinde saydığı görülmektedir. Buna neden olarak Frankların askeri yetersizliği olarak gösterilebilir. Ama bu sefer de "askeri yetersizlik söz konusu ise Barcelona nasıl ele geçirilebildi?" sorusu öne çıkmaktadır. Şu nokta unutulmamalıdır: Franklar Barcelona'yı iki yıldan uzun süre boyunca kuşatarak zorlukla zapt edebildi. Nitekim bu süreçte Endülüs Emevi Devleti iç savaş yaşıyordu. İber yarımadasının içlerine ilerlemek daha fazla Müslüman soylu ve kuvvetleri ile karşılaşmak anlamına gelmekteydi. Sınırdaki kalan Barcelona kuşatılırken Franklar arkasını kendi hâkimiyetinde olan topraklara verirken iç kesimlerde dört bir yandan Müslüman baskını yeme ihtimali oldukça yüksekti. Bu nedenle 801 yılını izleyen süreçte Franklar kayda değer bir ilerleme kaydedememiştir. Ayrıca Barcelona'nın alınmasının büyük bir başarı olmadığı ilerleyen yıllarda görülmüştür. Ancak bir gerileme de görülmemiştir. Bunu sağlayan da Şarlman'ın politikası olmuştur. Louis'in Tortosa ve Zaragoza'yı ele geçirme denemeleri başarısız olmuştur. Ele geçirilen şehirlerdeki hâkimiyet ise geçici olmuştur. ⁶⁴ Buna rağmen Franklar istediğini elde ederek Septimanya'da bir tampon bölge oluştururken doğuda paganlar üzerine düzenlenen seferlerden istenilen başarı elde edilmiştir.

801 Yılından Ardından Karolenj Devleti ile Endülüs Emevileri Arasında Oluşan Durum

⁶³ Joseph F. O'Callaghan, *A History Of Medieval Spain*, (İthaca & Londra: Cornell University Press, 1983), 103-104. İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, 179-180.

⁶⁴ Astronomer, *Son of Charlemagne; A Contemporary Life Of Louis The Pious*, Çev.Allen Cabaniss,(Syracuse University Press, 1961), 44-45.

801 yılını izleyen süreçte hem Müslümanların hem de Frankların saldırıları yerini yavaş yavaş yağma ve ganimet elde etme amacına bırakmıştır. Bu saldırılara en somut örnekler Akdeniz’de Mallorca, Sardinya ve Korsika adalarının yağmaları olmuştur. Louis ise askerleri ile İbnü’l-Esir’in de anlattığı gibi: “Frenkler, Müslümanların buldukları suğurlara (uç bölge) göz dikerek buralarda baskın, yağma, öldürme ve esir alma hareketlerine giriştiler.”⁶⁵ Ufak değişiklikler dışında sınır hattının aynı kaldığı görülmüştür. ⁶⁶ Frank Kralliyet Yıllığı Louis’in sonuçsuz kalan çabasını şu sözlerle açıklamaktadır: “Batı’da Lordumuz Kral Louis, ordusuyla İspanya’ya girerek Ebro nehrinin kıyısındaki Tortosa şehrini kuşattı. Kuşatmaya zaman harcadığını gördükten sonra şehri kısa sürede alamayacağını farketti ve pes edip ordusu ile zarar görmeden Akitanya’ya döndü.”⁶⁷ Louis’in denemelerine rağmen başarı elde edilememesi yalnızca yağma kazancına sahip seferlerin yapılmasını doğurmuştur. Endülüs Emevi Devleti yaşadığı iç sorunlara bağlı olarak Karolenj Devleti’nin topraklarını ele geçirme gibi bir niyet gütmemiştir. Ancak Roma İmparatorluğu’nu canlandırmak isteyen ve hatta 800 yılında Papa III. Leo tarafından İmparator ilan edilen Şarlman’ın Endülüs’e yönelik ciddi bir operasyondan halen kaçınması dikkat çekicidir. 812 yılına gelindiğinde Karolenj Devleti, Endülüs topraklarında 801 yılından beri neredeyse hiçbir fiziksel ilerleme kaydedememiştir.⁶⁸ Öyle ki bu durum Karolenj Devleti’ni 812 yılında Endülüs Emevi Devleti ile barış yapmaya itmiştir.⁶⁹

778-812 yılları arasındaki otuz dört yıllık dönemde Şarlman, uyguladığı diplomasi ile Endülüs Emevi Devleti’nin içte ve dışta birçok sorun yaşamasına neden olmuştur. Ancak aynı süreçte Barcelona ve çevresi dışında herhangi bir kazanım sağlanamamıştır. Bu nedenle Karolenj Devleti’ni askeri anlamda başarısız olarak değerlendirmek mümkündür. Peki bu başarısızlığın nedeni nedir? Karolenj Devleti’nin İber Yarımadasında ilerleyememesinin sebebi askeri olarak yetersizliğidir. Erken dönem Karolenj tarihçileri Şarlman dönemi Karolenj ordusunu 5000 civarı ya da 3000 atlı 6000-10.000 yaya şeklinde ya da 35.000 atlı 100.000 yaya şeklinde ifade etmektedir. Roland Destanı ise 350.000 kişilik bir ordu rakamı vermektedir.⁷⁰ Bernard S. Bachrach ise “Şarlman, İslam fetihleri ile küçüldüğü için Bizans Devleti’nden çok daha büyük bir alana hükmederken düzenlediği büyük seferler için 150.000’e yakın asker toplayabiliyordu. Bunların en az

⁶⁵ İbnü’l-Esir, *El-Kâmil Fi’t-Tarih*, 209.

⁶⁶ Bachrach, “Reality”, *Military*, 182. *Royal Frankish Annals” Carolingian Chronicles*, 86-93.

⁶⁷ *Royal Frankish Annals” Carolingian Chronicles*, 89.

⁶⁸ “*Royal Frankish Annals” Carolingian Chronicles*, 81-94.

⁶⁹ El-Hajji, “*Andalusian*”, *Islamic*, 27. “*Royal Frankish Annals” Carolingian Chronicles*, 95.

⁷⁰ John J. Butt, *Daily Life in the Age of Charlemagne*, (Londra: Greenwood Press, 2002) 40-41.

35.000'i ağır zırhlı atlılar idi."⁷¹ şeklinde rakamlar vermektedir. Fakat Franklar 7. ve 8. Yüzyıl boyunca böyle bir rakamı asla savaş alanına çıkaramamıştır. Bu nedenle 150.000 rakamının tüm soyluların katılması dâhilinde bütün Frankia'da bulunan maksimum asker rakamı olarak verilmesi daha mantıklı gözükmektedir. Diğer yandan bu ordu Şarlman'ın seferlere çıkmaması nedeniyle tüm Karolenj diyarına yayılmış durumdadır. Yine bundan dolayı İber yarımadasına Louis tarafından gerçekleştirilen seferlerde ordu sayısının 5.000-15.000 arasında değişiyor olması muhtemeldir. Nitekim bu verilen diğer rakamlar ile de uyuşmaktadır. Rakamlara göre Karolenj Devleti'nin, İber yarımadasının kuzey kesiminde başarı kazanmak için yeterli ordu büyüklüğüne sahip olduğu görülmektedir. Ama kalıcı bir hakimiyet oluşturulması hususunda askeri yetersizlik bir neden olarak öne çıkmaktadır.

Karolenj Devleti ve Şarlman'ın, Endülüs Emevi Devleti'ne karşı kesin bir zafer kazanamamasındaki asıl nedeni anlamak için yapılan askeri seferler incelenmelidir. Einhard, Şarlman'ın hayatı boyunca Slavlar, Turingyalılar, Saksonlar, Avarlar, Müslümanlar, Obodritler gibi çoğunluğu Hristiyan olmayan halklar üzerine sefer gerçekleştirdiğini eserinde vurgulamaktadır. Einhard sayesinde Şarlman'ın fetih anlayışının pagan öncelikli olduğu dikkat çekmektedir. Nitekim Şarlman yönetiminde Karolenj Devleti'nin sefer gerçekleştirdiği sadece iki pagan olmayan topluluk vardır. Bunların ilki 774 yılında Lombardlara ve ikincisi 778 yılında Müslümanlar üzerine yapılan seferlerdir. Şarlman'ın pagan toplulukların Hristiyanlaştırılmasına⁷² öncelik verdiği, yapılan seferler göz önüne alındığında fark edilmektedir.⁷³

Şarlman, Hristiyanlaştırma konusunda en büyük önemi Saksonlara göstermiştir. Yine bu durumda Endülüs Emevi Devleti ile ciddi bir savaş yapılmamasına neden olmuştur. Nitekim yıllık kayıtları incelendiğinde Saksonya'nın zorla Hristiyanlaştırılmaya 804 yılına kadar ciddi bir direniş gösterdiği görülmektedir. Eldeki bilgiler ışığında Şarlman, odağını paganlara verdiği için Müslümanlara karşı gerekli askeri mücadeleyi gösteremediği rahatlıkla söylenebilir.⁷⁴ Buna göre Marca Hispanica Operasyonu'nun temel amacının Şarlman tarafından İber Yarımadası'nın ele geçirilmesi değil de

⁷¹ *The Cambridge Illustrated History of Warfare: The Triumph of the West*, Edt. Geoffrey Parker, (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 72. Bachrach benzer bir ifadeyi yine başka bir eserinde kullanmaktadır. Şarlman dönemi ordusunun bir matematik hesabı ile 100.000 civarı olduğunu belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için; Bachrach, *Charlemagne's*, 76. Simon Coupland, "The Carolingian Army And The Struggle Against Vikings" *Viator Medieval And Renaissance Studies*, Volume 35 (2004), 56.

⁷² Şarlman'ın Pagan komşuları üzerinde uyguladığı politika için bakınız. Yitzhak Hen, "Charlemagne's Jihad", *Viator*, Volume 37, 33-51.

⁷³ Einhard, *Charlemagne*, 27-40.

⁷⁴ "Royal Frankish Annals" *Carolingian Chronicles*, 50-84.

Müslümanların Karolenj Devleti'ne sorun yaratamayacak durumda sokulmasının olduğu çıkarımını yapmak mantıksız değildir. Bu nedenle Marca Hispanica yalnızca bir isim değildir. Reconquista ile birleşecek bir süreç olmasının yanısıra Şarlman'ın diplomatik savaşıdır.⁷⁵

Sonuç

Şarlman, yaklaşık otuz dört yıllık savaşın ardından Septimanya olarak bilinen bölgenin bir kısmında *Marca Hispanica* Operasyonu sayesinde hâkim olmuş konumdaydı. Aynı dönemde Franklar tarafından Avrupa anakarasında gerçekleştirilen fetihler ile kıyaslandığında İber yarımadasındaki, ufak bir kazanımdı. Ancak Şarlman'ın karakterini komutan ve yönetici olarak ikiye ayırdığımızda Karolenj Devleti'nin İber diplomasisini anlamak mümkün olur.

Şarlman, 778 yılında Roncesvalles Savaşı ile vasatın üstünde bir komutan olmadığını fark etmiştir.⁷⁶ Bunu anladığı, 778 yılından itibaren bir daha ordunun başında sefere çıkmaması sayesinde anlaşılabilir. Roncesvalles mağlubiyeti Şarlman üzerinde ciddi olarak bir etki yapmıştır. Ordusunun gücünü de hesaba katınca Şarlman tarafından, Endülüs Emevi Devleti'ne karşı kesin bir zafer elde edilemeyeceği anlaşılmıştır. Karolenj Devleti'nin her ne kadar büyük bir ordusu olsa da Endülüs Emevi Devleti'nin oturmuş bir yönetimi ve ciddi bir ordu gücü Frankların baş edemeyeceği bir faktördü. Karolenj ordusunun daha önce ufak kavimler dışındaki tek başarısının Lombard ordusuna karşı olduğu düşünüldüğünde bu önemli bir dezavantajdı. Nitekim Lombard Krallığı ile de savaşılmamıştı. Kral Desiderius ordusu ile Pavia'ya çekilmişti ve devamında kuşatılınca teslim olmuştu. Yani iyi bir komutan olmayan Şarlman'ın, 778 yılında yaşadığı mağlubiyetin ardından büyük çaplı seferler yapmaya devam etmesi yarardan çok zarar getirecekti. Ayrıca pagan topluluklar, Müslümanlara kıyasla daha büyük bir sorun teşkil ediyordu. Buradan sonra Şarlman'ın bir komutandan daha çok bir yönetici gibi hareket ettiği vurgulanmalıdır. Seferlere artık çıkmamaya, devletin imarına, devletin işleyişine ve diplomatik ilişkilere daha fazla önem vermeye başlamıştır. Karolenj Devleti onun liderliğinde Endülüs Emevi Devleti'ne karşı bir diplomatik savaş izlemiştir.

Şarlman'ın Marca Hispanica Operasyonu ile iki hedefinin olduğu söylenebilir. İlki Endülüs Emevi Devleti'nin iç huzurunu bozarak odaklarını

⁷⁵ Şarlman'ın idareciliği ve yöneticiliği ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bakınız; Cunningham & Reich, *Culture*, 185-186. Steven Davis, *Leadership in Conflict- The Lessons of History*, (Hampshire: Macmillan Press, 1996), 40-43.

⁷⁶ Tarih çalışmalarında Şarlman'ın genişlettiği sınırlar nedeniyle çok başarılı bir komutan olduğu algısı hakimdir. Ancak Şarlman'ın başarılı bir komutan değil başarılı bir idareci olduğunu söylemek daha mantıklıdır. Çünkü kendini savaş alanında kanıtlamış bir hükümdar değildir.

Frankia'ya vermelerini engellemek. İkincisi ise Septimanya yani Barcelona ve çevresini ele geçirerek Karolenj topraklarının korunmasını sağlayacak tampon bölge oluşturmak. Bu hedefler doğrultusunda Şarlman tarafından iç huzura sahip olmayan Endülüs Emevi Devleti'nin Frankia'ya ciddi saldırılar düzenleyememesi planlanmıştır. Bu nedenle Halife ile problemleri olan valiler desteklenerek otorite sorunu yaratılmıştır. Taht varisleri askeri ve ekonomik olarak desteklenerek Halife'nin asıl odağının iç sorunlar olması sağlanmıştır. Yeri geldiğinde komşu devletler ile işbirliği yapılarak Endülüs Emevi Devleti yalnızlaştırılmıştır.⁷⁷ Bu esnada sınırda tampon bir bölge oluşturularak adına Marca Hispanica denmiştir. Ufak Müslüman gruplarının saldırıları bu tampon bölge sayesinde Frankia'nın içlerine ulaşmadan uzaklaştırılmıştır.

Şarlman askeri olarak yenildiği Endülüs Emevi Devleti'ni diplomatik olarak mağlup etmiştir. Bunu sağlayan, Şarlman'ın 778 yılında yaşadığı başarısızlığı iyi tahlil ederek şartlar dâhilinde Müslümanları Avrupa'dan temelli atmanın henüz mümkün olmadığını anlaması olmuştur. İzlediği Marca Hispanica Operasyonu sayesinde Karolenj Devleti Şarlman liderliğinde, topraklarını korumayı başarmıştır. Öyle ki bu sayede İmparator olmak ve paganları Hristiyan yapmak gibi daha önemli gördüğü emellerini yerine getirebilmiştir. Marca Hispanica Operasyonu, Şarlman'ın komutan niteliğinden ziyade yönetici kimliğiyle diplomatik ilişkileri kullanarak elde ettiği bir başarı olmuştur.

Kaynakça

Adam Of Bremen, *History Of The Archbishops Of Hamburg Bremen*, Çev. Francis J. Tschan, New York: Columbia University Press, 1959.

Al-Makkari, Ahmed İbn Muhammad, *The History Of The Mohammedan Dynasties In Spain*, Çev. Pascual De Gayangos, New York: Johnsonn Reprint Corporation, 1964.

Astronomer, *Son of Charlemagne; A Contemporary Life Of Louis The Pious*, Çev. Allen Cabaniss, Syracuse University Press, 1961.

Bachrach Bernard S., & Bachrach, David S., *Warfare in Medieval Europe 400-1453*, Londra & New York: Routledge 2017.

Bachrach, Bernard S., "Charlemagne's Cavalry: Myth and Reality", *Military Affairs*, Vol. 47, No. 4 (Society for Military History, Aralık 1983).

Bachrach, Bernard S., *Charlemagne's Early Campaigns (768-777)*, Leiden & Boston: Brill, 2013.

⁷⁷ Asturias Krallığı ve Abbasi Devleti.

Bachrach, Bernard S., *Early Carolingian Warfare: Prelude to Empire*, University of Pennsylvania Press, 2001.

Bayrav, Süheyla, *Chanson De Roland Edebiyat Ve Üslup Tahlili*, İstanbul: Multilingual Yayınları, 2001.

Becher, Matthias, *Karl Der Grosse*, Berlin: Verlag C.H.Beck, 1987.

Bjork, Robert E., Edt. *The Oxford Dictionary of the Middle Ages 1-2-3,4*, Oxford: Oxford University Press, 2010.

Blanks David R., & Frassetto, Michael, Edt., *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe Perception of Other*, New York: Saint Martin Press, 1999.

Busch, Von Jörg W., *Die Herrschaften Der Karolinger 714–911*, Münih: Oldenbourg Verlag, 2011.

Butt, John J., *Daily Life in the Age of Charlemagne*, Londra: Greenwood Press, 2002.

Carolingian Chronicles: Royal Frankish Annals and Nithard's History, Çev. Bernhard W. Scholz, University of Michigan Press 1999.

Chandler, Cullen J. "Carolingian Catalonia: The Spanish March and the Franks, c.750–c.1050", *History Compass* 11/9 (2013): 739–740.

Chandler, Cullen J., "Between Court and Counts: Carolingian Catalonia and The Aprisio Grant, 778–897", *Early Medieval Europe 2002 II (1)*, Oxford: Blackwell Publishers, 2002, 19-44.

Chandler, Cullen J., "Heresy and Empire: The Role of the Adoptionist Controversy in Charlemagne's Conquest of the Spanish March", *The International History Review*, 24:3, (2002).

Chandler, Cullen J., *Carolingian Catalonia: Politics, Culture, and Identity in an Imperial Province, 778–987*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

Christys, Ann *Christians in al-Andalus (711-1000)*, New York: Routledge, 2002.

Clot, André, *Müslüman İspanya 8-15.Yüzyıllar*, Çev. Güllü Yıldız, İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.

Collins, Roger, *Charlemagne*, Macmillan Press, 1998.

Costambeys Marios, & Innes Matthew, & Mclean, Sean, *The Carolingian World*, Cambridge University Press, 2011.

Coupland, Simon "The Carolingian Army and The Struggle Against Vikings" *Viator Medieval And Renaissance Studies*, Volume 35 (2004), 56.

Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, Ankara: İmge Kitabevi, 2011.

Davis, Steven, *Leadership in Conflict- The Lessons of History*, Hampshire: Macmillan Press, 1996.

Eco, Umberto, Edt., *Ortaçağ, Cilt 1*, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul: Alfa Yayınevi, 2012.

Einhard, *Life of Charlemagne*, Çev. Sidney Painter, Ann Arbor Paperbacks-University Of Michigan Press, 1967.

Einhard, *Vita Karoli Magni*, Çev. Özlem Genç, Gece Kitaplığı Yayınları Nisan 2016.

El-Hajji, Abdurrahman A., "Andalusian Diplomatic Relations with the Franks During The Umayyad Period", *Islamic Studies, Vol. 6, No. 1* Islamic Research Institute, International Islamic University, Islamabad, Mart 1967: 21-46.

Fichtenau, Heinrich, *The Carolingian Empire The Age of Charlemagne*, Çev. Peter Munz, New York & Evanston: Harper & Row, 1964.

Fried, Johannes, *Charlemagne*, Çev. Peter Lewis, Harvard University Press, 2016.

Hawting, Gerald R., *The First Dynasty of Islam The Umayyad Caliphate AD 661-750*, Londra & New York: Routledge, 2000.

Hen, Yitzhak, "Charlemagne's Jihad", *Viator*, Volume 37, Brespöl 2006: 33-51.

Hitchcock, Richard, *Muslim Spain Reconsidered From 711 to 1502*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014.

İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih 6.Cilt*, Çev. Abdullah Köşe, Bahar Yayınları, 1991.

Jackson J. Spielvogel, *Western Civilization*, Thomson Wadsworth, 7.Edisyon, 2009.

Kaplan, Sena, "Endülüs Emevî Emirlerinden Hişâm B. Abdurrahman Dönemi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (CÜİFD)*, XIX, 2 (15 Aralık 2015): 273-292.

Kidner Frank L., & Bucur Maria, & Mathisen, & McKee Sally, & Weeks, *Making Europe: People, Politics, and Culture*, Boston & New York: Houghton Mifflin, 2009.

Lewis, Archibald Ross, *The Development of Southern French and Catalan Society 718-1050*, Austin: The University of Texas Press, 1965.

Lewis, Bernard & Menage & Pellat & Schacht, Edt. *The Encyclopaedia of Islam Vol.III*, Leiden: E.J. Brill, 1986.

McKitterick, Rosamond, *Charlemagne The Formation of a European Identity*, Cambridge: Cambridge University Press.

McKitterick, Rosamond, Edt., *The New Cambridge Medieval History Volume 2 c.700–c.900*, Cambridge University Press 2008.

Mombert, Jacob Isidor, *A History of Charles the Great (Charlemagne)*, Londra: Kegan Paul, Trench & Company, 1888.

Noble, Thomas F. X., *The Republic of St. Peter: The Birth of the Papal State, 680-825*, Philadelphia: The University of Pennsylvania Press, 1984.

O'Callaghan, Joseph F., *A History Of Medieval Spain*, İthaca & Londra: Cornell University Press, 1983.

Ottewill-Soulsby, Samuel, "'Those Same Cursed Saracens' Charlemagne's Campaigns in The Iberian Peninsula as Religious Warfare", *Journal of Medieval History Volume 42*, 2016.

Ottewill-Soulsby, Samuel, "Carolingian Diplomacy", *The Encyclopedia of Diplomacy*, John Wiley & Sons, 2018.

Parker, Geoffrey Edt., *The Cambridge Illustrated History of Warfare: The Triumph of the West*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Pertz, Georg Heinrich, Edt., *Monumenta Germanica Historia SS 1*, Stuttgart, 1826.

Pirenne, Henri, *Hız Muhammed ve Şarlıman*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Yayınevi, 2006.

Rembold, Ingrid, *Conquest and Christianization*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Reuter, Timothy, "Plunder and Tribute in the Carolingian Empire", *Transactions of the Royal Historical Society*, Vol. 35, Cambridge University Press, 1985, 75-94.

Riché, Pierre, *The Carolingians The Family Who Forged Europe*, Çev. Michael Idomir Allen, Philadelphia: University Of Pennsylvania Press, 1993.

Sholod, Barton, *Charlemagne in Spain: The Cultural Legacy of Roncesvalles*, Cenevre: Libraire Droz, 1966.

Sun-Tzu, *Savaş Sanatı*, Çev. Adil Demir, İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2008.

Özdemir, Mehmet, "Hakem I", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 15.Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1997.

Özdemir, Mehmet, "Hişam I", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 18.Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1998.

Tieszen, Charles L., *Christian Identity amid Islam in Medieval Spain*, Leiden & Boston: Brill, 2013.

Wallace-Hadrill, John Michelle, *The Barbarian West A.D. 400-1000 The Early Middle Ages*, New York & Evanston: Harper & Row Publishers, 1962.

Watson, William Ernest, *The hammer and the crescent: Contacts between Andalusī Muslims, Franks, and their successors in three waves of Muslim expansion into Francia*, Doktora Tezi, University of Pennsylvania, 1990.

Watt, William Montgomery, *İslam'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara: Bilgesu Yayınevi, 2013.

Whitehead, Frederick, Edt., *La Chanson de Roland*, Çev. Frederick Whitehead, Oxford: Basil Blackwell, 1956.

Wickham, Chris, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400-800*, New York: Oxford University Press, 2005.

Wolf Kenneth Baxter, Edt., *Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain*, Çev. Kenneth Baxter Wolf, Liverpool: Liverpool University Press, 1990.

ÇAĞATAY HANLIĞI DÖNEMİNDE MOĞOLLAR ARASINDA İSLAMİYET

İsa ERYILMAZ*

Özet

Çingiz Han'ın 1227 yılında ölümünden sonra hayatta olan en yaşlı oğlu olarak Çağatay Han (1227-1241) tarafından kabaca Maverainnehr topraklarını ihtiva eden bölgede büyük bir devlet teşekkül ettirilmişti. Moğol kabile kanunları (Yasa)'nın korunması ve uygulanmasından sorumlu olan Çağatay Han, hayatı boyunca İslam ve akidelerine karşı olmuş ve Müslümanları dinî bakımdan son derece müşkül durumda bırakmıştı. Diğer taraftan İran'daki akrabaları İlhanlıların etkisinde kaldığını gördüğümüz Çağatay Hanlığı coğrafi konumu sebebiyle İslamiyet'in daha az etkisinde kalmıştır. Ona rağmen İslamiyet, Çağatay Moğolları arasında yayılma imkânı bulmuş ve özellikle devletin ilk Müslüman hânı olan Mübarek Şah'tan itibaren yepyeni bir devir açılmıştır. Nitekim sonraki hanlar döneminde İslamiyet'i kabul eden Çağatay hanları Müslüman unvanları kullanmaya hatta İslam dininin Moğol vilayetlerinde yayılması için tebliğde bulunmaya başlamışlardır. Bu gelişmelerin olumlu neticeleri ortaya çıkacak ki Çağatay ulusu büyük kitleler halinde hükümdarlarına uyararak İslamiyet'i kabul edecektir. Müslüman olduktan sonra Gazan Han Mahmud adını alan Çağatay hanı zamanında ise İslam dini uzun zaman sonra İran'da yeniden hâkim din olacaktır. Son nefesini verirken devlet ricaline yeni dinde sebat etmelerini ihtar eden Gazan Han İslam dininin yayılması için gayret sarf ederek dinî müesseselere ihtimam göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Ulusu, Gazan Han, İslamiyet, Maverainnehr, Moğol

ISLAM AMONG THE MONGOLS DURING THE CHAGATAI KHANATE

Abstract

After Genghis Khan's death in 1227, a large state was formed by Chagatai Khan (1227-1241), as the oldest surviving son, in the region roughly comprising the lands of Transoxiana. Chagatai Khan, who was responsible for the protection and enforcement of Mongolian tribal laws (Yasa), had been against Islam and its creeds throughout her life and left Muslims in a religious situation. On the other hand, the Chagatai Khanate, whose relatives in Iran were under the influence of the Ilkhanate, was less influenced by Islam due to its geographical location. Despite this, Islam had the opportunity to spread among the Chagatai Mongols and a new era opened up, especially from Mubarak Shah, the first Muslim Khan of the state. As a matter of fact, Chagatai Khans, who accepted Islam in the later Khans period, started to use Muslim titles and even began to preach for the spread of Islam in Mongolian provinces. The positive results of these developments will emerge that the Chagatai nation will accept Islam in large masses by following their rulers. In the time of Chagatai Khan, who took the name of Gazan Khan Mahmud after he became Muslim, Islam will be the dominant religion in Iran after a long time. While he was dying, Gazan Khan, who warned the dignitaries to persevere in the new religion, paid attention to religious institutions by making efforts to spread the religion of Islam.

Keywords: Chagatai Nation, Ghazan Khan, Islam, Mongol, Transoxiana

* Dr. Öğretim Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, isaeryilmaz@ahievran.edu.tr

Giriş

Çingiz Han'ın 1227 yılında ölümünden bir yıl sonra Keluren nehrinde bulunan Kode'u adasında büyük kurultay toplanmış¹ ve bu tarihten sonra Han'ın ikinci oğlu Çağatay Han (1227-1242) ve oğulları Mâverâünnehr'e yerleşerek Horasan'dan Moğolistan'a kadar uzanan topraklarda büyük bir devlet teşekkül etmişlerdi.² Diğer hanlıklara nazaran Çağatay Devleti, daha belirsiz biçimde sınırlanmış olup çok geniş bir ülkeyi ihtiva ederken,³ devletin merkezi İli (İle) Irmağı boyunda, harabesi şimdiki Kulca'nın batısında bulunan, Almalık şehri idi.⁴

Her ne kadar Reşidüddîn⁵ ve Vassâf⁶, Çağatay Hanlığı ve memleketlerinde cereyan eden olaylar hakkında çok az bilgiye sahip olsalar da Cüveynî, Çağatay'ın ilk haleflerine dair önemli bilgiler vermektedir.⁷ Cesur, atılgan ve sert mizaçlı bir kimse olarak temayüz eden Çağatay Han döneminde, Mâverâünnehr ve Türkistan ele geçirilince, hâkimiyeti altındaki saha Semerkant'tan Beşbalık'a kadar genişlemiş⁸ ve kendisi genelde

¹ Gizli Tarih'te bu büyük kurultay şöyle anlatılmaktadır: "Çingiz Han domuz yılında (1227) Tanrıya (semaya) yükseldi. Onun ölümünden sonra, Tungut halkından alman şeylerin çoğu Yesui hatuna verildi. Sıçan yılında (1228), Ça'adai ve Batu başlarında olduğu halde sağ cenahın prensleri, Otçigin-noyan, Yegu ve Yesung-ge başlarında olduğu halde sol cenahın prensleri, Tolui başlarında olduğu halde merkezin prensleri, prensesler, damatlar, Tümen komutanları ve Binbaşılar hepsi bir araya gelerek, Keluren nehrinde bulunan Kode'u adasında kurultay için toplandılar ve Çingiz Han'ın emri gereğince Ogadai Han'ı Han intihap ettiler. Ça'adai, küçük kardeşi Ogadai Han'ı kendisi tahta oturttu. Ça'adai ile Tolui, babaları Çingiz Han'ın altın hayatını muhafaza etmiş olan gece muhafızlarını, silahşorları, sekiz bin gündüz muhafızını, yani Cengiz Han'ın yanında vazife görmüş olan on bin emektar muhafızı Ogadai Han'ın emrine tahsis ettiler. Aynı şekilde devletin merkez kısmı da onun emrine verildi." Bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, (nşr. A. Temir), Ankara 1995, s. 190-191.

² Çağatay Han devletin kurucusu sayılır, çünkü hanlık onun ölümünden bir süre sonra kurulmuştur. Bkz. W. Barthold, *Tarihte Türk Dünyası*, (nşr. M. A. Yalman, T. Andaç, N. Uğurlu), İstanbul 2008, s. 24; R. Grousset, *Conqueror of the World*, New York 1966, s. 283-287.

³ J. Abbott, *History of Genghis Khan*, New York 1873, s. 334.

⁴ Bununla beraber ülkenin güney kısmındaki Karşı (eski Nesef) ve Amuderya sahilindeki Salı-Saray, keza ülkenin kuzey kısmındaki Beşbalık da bazen payitaht olmuşlardır. Bkz. A.Z.V. Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981, s. 63.

⁵ Bu hususta bkz., Reşidüddin Fazlulah, *Câmiu't-Tevarih (İlhanlılar Kısım)*, (nşr. İ. Aka-M. Ersan-A.H. Khelejanı), Ankara 2013, s.83, 85, 86; W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (nşr. H. D. Yıldız), Ankara 1990, s. 43.

⁶ Tarihçi Vassâf'ın, Tâhri-i Tarih-i Vassâf adlı eserinde Çağatay sülalesi hakkındaki kayıtları son derece mahdut bulunmaktadır. Bu hususta bkz. Abdül Muhammed Ayeti, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, Tahran (1346) 1927, s.332.

⁷ Bu konuda genel olarak bkz. Alâeddîn Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1998, s. 248.

⁸ Cüveynî, Çağatay Han ve dönemiyle ilgili ilginç bilgiler verir. Biz bu bilgilerden hanlığın hangi bölgeleri ihtiva ettiği ile ilgili bilgiler yanında Çağatay Han'ın ikâmet ettiği yerleri de

merkezde oturarak Buhara ve Semerkant gibi yüksek kültürlü şehirleri atadığı valilerle (özellikle Türk umumî vali Mahmut Yalvaç ve oğlu Mesud Yalvaç) yönetmişti.⁹ Vergilerin toplanmasında yeni bir sistem kuran ve daha sonraları Çin valiliğine tayin edilen Mahmut Yalvaç, Buhara şehrinde Moğollara karşı tamamen halka dayalı bir isyanın patlak vermesi¹⁰ ve olayların önünün uzun müddet alınamaması başta olmak üzere çeşitli sebeplerden ötürü Mâverâünnehr'den azledilecek ve burayı terk etmek zorunda kalacaktı.¹¹

Celâleddîn Harezşah'ı takip vazifesi verildiği için uzun müddet Hindistan hududunda kalan Çağatay Han,¹² son derece içkiye düşkün olan Büyük Kağan Ögedey'in 1241 yılında ölümünden birkaç ay sonra hayatını kaybedecek, kendisinin ve Çingiz Han'ın çok sevdiği ikinci oğlu Mu-Tekin (Mö'etüken)'i yerine halef bırakmasına rağmen,¹³ O'nun Bâmiyan

öğrenmekteyiz. Nitekim Cüveynî, Çağatay'ın ele geçirdiği yukarıda bahsedilen yerlere şahane konaklama yerleri yaptırdığını, Han'ın bahar ve yaz aylarını genellikle Moğolların göl dedikleri her zaman su kuşlarını kendisine çeken cennet bahçelerinden farksız olarak tasvir ettikleri Almalık ve Kuyas'ta, sonbahar ve kışı da İli'nin kıyısındaki Manavzik'te geçirdiğini ve Onun yazlık ve kışlık yerlere gidip geldiği yolların üzerinde bulunan konak yerlerine yiyecek ve içecek konan ambarların yapıldığını nakleder. Bkz. Cüveynî, s. 248.

⁹ Bkz. L. Rasonyi, *Tarihçe Türklük*, İstanbul 2008, s. 275.

¹⁰ Buhara'nın Tarab denilen köyünde Kalburcu Mahmud adında sahte bir peygamber, periler ve cinlerle ilişkisi olduğunu iddia ederek halkı kendisine inandırmış kısa zamanda epey bir kitleyi etrafında toplamıştı (A. Bausani, "Religion Under the Mongols", *The Cambridge History of Iran V*, (nşr. J. A. Boyle), Cambridge 1968, s. 548). Cüveynî'deki kayıtlara göre, Tarabî adıyla anılan bu kimse sözde kerametlerine halkı inandırmanın ötesinde emir ve yöneticilerin de ilgisini çekmeyi başarmıştır. Günden güne daha da şöhreti artan Tarabî kısa bir süre sonra Buhara sarayını basmış ve pek çok yöneticiyi öldürmüştür. Buhara'dan kaçabilen emirler ve şehrin ileri gelenleri Kermine'de toplanmışlar ve tehlikeli durumu Mahmud Yalvaç'a bildirmişlerdir. Mahmud Yalvaç şehirdeki isyanı bastırdıktan başka halkı toplu olarak öldürülmekten ve şehri yağmadan kurtarmıştır. Buhara'da Tarabî'nin ayaklanması hadisesi hakkında geniş bilgi için bkz. Cüveynî, s.138-143.

¹¹ Çağatay'ın saltanatının sonlarına doğru, önceleri Çağatay'ın Çinli hekiminin yanında vazifelendirilen ve onun ölümünden sonra da Moğol asilzadesi Kuşuk-Noyon'un yanında çoban olarak çalışan bir Çinli önemli bir mevki elde ettikten sonra nüfuz kazanmış ve onun zekâsını gören büyük Han Ögedey ona vezir unvanını vermiştir. Kısa boylu, gösterişsiz kıyafetli fakat cesareti, zekâsı ve belagatiyle temayüz eden bu Çinli bundan sonra Çağatay Han'a vezir olacaktır. Mahmut Yalvaç böylece müşavirlerin tesiri altında kalan Çağatay'ın gözünden düşecek ve Han, kardeşinin sağlığında bir yarlık çıkararak Ögedey'in Yalvaç'a vermiş olduğu Mâverâünnehr'in bir kısmını ondan alacaktı. Bu durumu büyük han Ögedey'e şikâyet etse de Yalvaç, Çağatay'ın nezdinde iyi kabul görmeyerek büyük hanın yanına gidecektir. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 505-506.

¹² M. Kafalı, "Çağatay Hanlığı", *Türkler*, VIII., Ankara 2002, s. 588.

¹³ Çingiz Han sevdiği torunu Mu-Tekin'in Bâmiyan'da ölümü üzerine gazaba gelmiş ve burasını tamamıyla tahrip ederek halkının tamamını öldürmüştü. Hatta oraya yerleşimi bile yasaklayarak tamamen tarihten silinmesini istemişti. Bkz., Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 508.

muhasarasında ölmesi üzerine tahta Mu-Tekin'in oğlu Kara Hülagü (1242-1246) geçecekti.¹⁴ Ancak bu sırada Çingizli tahtında değişiklik olacak ve tahta Güyük/Kiyük Han geçecektir.¹⁵ Saltanatı döneminde etrafındaki yöneticilerin de tesiriyle Hristiyanlara olan yakınlığı sebebiyle hükümeti Hristiyan hükümeti olarak nitelenen Moğolların büyük kağanı Güyük,¹⁶ Çağatay'ın öz oğlu Yesü (1246-1252) ile olan dostluğu yüzünden onun öz oğul ve Çağatay tahtının en meşru varisi olduğunu ileri sürerek Yesü'yü Çağatay'ın yerine geçirdi ve yönetimi onun ellerine bıraktı.¹⁷ Ancak bu hususta Reşidüddîn, Yesü'nün tahta çıkmasında onun eşi Naişî'nin son derece etkisinin olduğunu ifade etmektedir.¹⁸ Yesü'nün tahtta kaldığı 1252'den 1261 yılına kadarki on yıllık devrede ise Kara Hülagü'nün eşi Oragina (Orkine) Hatun'un hükümet sürdüğünü görmekteyiz.¹⁹ Ancak Oragina Hatun'un küçük yaşta olan oğlu

¹⁴ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, (nşr. M. Öztürk), Ankara 2018, s. 475.

¹⁵ Güyük Han esasen Şamanist olsa dâhi özünde hakiki bir Hristiyan'dı ve Hristiyanlara karşı ilgisi vardı (Boyle, s. 540). O'nun devrinde Hazret-i Mesih'e tâbi olanların şânı yükselmiş, Han'ın karargâhı mukaddes adamlar, papazlar ve rahiplerle dolmuştu. Bu hususta bkz. Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi II*, (nşr. Ernest A. W. Budge- Ö. R. Doğrul), Ankara 1987, s.546.

¹⁶ Güyük Han'ın atabeyi Kudak adlı bir büyük bey vardı ki bu kişi vaftiz edilmiş bir Hristiyan'dı. Çinkay/Çinbikay adlı bir bey daha vardı ki bunlar elbirliği ederek Güyük Han'a, anasına ve bütün ailesine Hristiyanları ve Hristiyanlığı sevdirmiş, papazlar, piskoposlar ve matranlara karşı bunların gönüllerini ve sevgilerini çelmiş olduklarından bu hükümet Güyük Han zamanında adeta bir Hristiyan hükümet halini almıştı. O sebeple Güyük Han devrinde Moğolların hâkim olduğu memleketlerde Frenkler, Ruslar, Süryaniler ve Ermenilerden olan Hristiyanlar gün yüzüne çıkmıştı. Bu bilgiler için bkz. Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasari'd- Düvel*, (nşr. Ş. Yaltkaya), Ankara 2011, s. 22-23.

¹⁷ Cüveynî, s. 80; Kazvinî, s.475.

¹⁸ Esasen burada son derece içkiye düşkün olan Yesü Mönğke'nin tahta geçmesinde eşi Naişî'nin çok büyük etkisi olmuştu. Zira bu konu hakkında Reşidüddîn şu bilgileri vermektedir: "Son derece içkiye düşkün olan Yesü Mönğke'nin Naişî adında bir eşi vardı ve kocasının sarhoşluğundan olsa gerek her zaman ihtiyatlı, düzenli, etkili ve tahakküm etmesini bilen bir kişi idi. Güyük Han ile iyi derecede ittifakta olduğundan Çağataylı tahtına Kara Hülagü'nün atanmasına rağmen, Güyük, Yesü'nün daha önce Mönğke Kağan'a karşı çıkışını da göz önüne alarak O'nu Çağatay ulusunun yöneticisi yaptı. Zira Mönğke Kağan, hakan olduktan sonra, Kara Hülagü'yü Çağatay ulusu için yönetici tayin etmiş ve Yesü Mönğke'yi öldürmek için bazı adımlar atmıştı." Bkz. Reşidüddîn Fazlullah, *Jam'u't-Tewarikh (Dünya Tarihi) II*, (nşr. W.M. Tachston), (nşr. Ş. Tekin-Gönül A. Tekin), Harvard 1999, s. 372.

¹⁹ Oldukça akıllı ve istikrarı ile temayüz ettiğini gördüğümüz Oragina Hatun, on yıldan fazla bir süre zarfında saltanat sürecek ve hükümrانlığının ilk yıllarında Yesü'nün kendisine yönelttiği kışkırtma hareketlerini bertaraf edecektir. Güzellik, zarafet ve saygınlık gibi Moğollarda ressamların bir araya getirmek istedikleri üç önemli erdem herhalde Oragina Hatun'da bulunmuş olsa gerek ki, Vassaf, ondan bu üç erdem de sahibi gibi bahseder. Dinlere karşı gayet ılımlı politikalar izleyen Oragina, eğer bir Müslüman dönmesi olmasaydı, İslâmiyet'in öğretilerine meyil gösterir ve pek çok fırsatta Müslümanlara karşı hoşnutluk sergilerdi. Sadece Hülagü'nün eşi ya da on yıl bağımsız bir saltanat sürdüğü için değil, aynı zamanda güzellik kadar inceliğe de sahip olan Oragina Hatun, sonradan Algu Han'ın eşi

Mübarek Şah²⁰ adına İli vadisinde Çağatay ulusuna nâiplik vazifesiyle atandığı unutulmamalıdır.²¹

Türkistan'da yer alan düşman devlet ve savaş yanlısı boylar tarafından çevrelenmeyen Çağatay Ulusu, buna rağmen istikrarsız bir çizgide yürüyecek ve özellikle 1300'lü yıllardan itibaren yetmiş sene boyunca hanlıkta yaklaşık yirmi han değişikliği yaşanacaktır.²² Ancak bu zor dönemlerde Türkistan'daki İslâm uygarlığı, Cengiz Han'ın şehirlerin ve vergilerin yönetimini devrettiği Müslüman Mahmud Yalvaç'ın, sonra da oğlu Mesud Yalvaç'ın (ö. 1289) sayesinde XIV. yüzyılın başlarına kadar parlak günler yaşamıştır.²³ 1266-1271 yıllarında Barak,²⁴ 1282-1306 yıllarında yeniden yapılanmaya enerji ve

olacak ve devletti en etkili kişilerden birisi haline gelecektir. Bkz. E.E. Oliver, "The Chaghatai Mughals", *JRAS*, V/XX, New Series, London 1888, s. 92.

²⁰ Mübarek Şah, Kubilay'ın ilk saltanat yıllarında atanmış, Oragina Hatun tarafından korunan ve kullanılan Kara Hülagü'nün oğluydu. Her şeyden önemlisi de bir Müslümandı. Oldukça yumuşak huylu ve adil bir prens olarak temayüz ettiğini görmekteyiz. 1264 yılı itibariyle Büyük Kağan'ın ona çok fazla güvenmediği görülmektedir. Onu tahtından alacağı eden ise Barak olacaktı. Bkz. Oliver, s. 94.

²¹ Çünkü bu sırada Yesü hayatını kaybetmişti. Bkz. Cüveynî, s. 250; Barthold, *Tarihte Türk Dünyası*, s.412.

²² Bu taht değişikliklerinde oluk oluk kan aktığı söylenir. Bkz. L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*, (nşr. A. Batur), İstanbul 2003, s. 279; Jean P. Roux, *Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl)*, (nşr. A. Kazancıgil-Lale Arslan-Özcan), İstanbul 2004, s. 305.

²³ Prof. Zeki Velidî Togan'a göre Moğol hâkimiyeti İran ve Anadolu'nun iktisaden yükselmesine ve zenginleşmesine sebep olmuştur. Moğollardan evvel İran ve Anadolu'da iktisadî anarşi hâkim olup her yerine ayrı parası, ayrı vergi sistemleri vardı. Moğollar devrinde gittikçe güçlenen malî buhran ortadan kaldırılmış, belli bir para sistemi ve vergi usulü, her yerde aynı ticaret kanunları ve malî sistem hâkim olmuştur. Bu hususta geniş bilgi için bkz. Ahmet Zeki Velidî, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. 1, (1931), İstanbul 1931, s.15; ayrıca Güyük'ün Han ilan edilmesinden sonra Mahmud Yalvaç'ın Hitay/Hata ve Mesud Yalvaç'ın da Mâverâünnehr ve Türkistan'a gönderilmesi hususunda bkz. Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, s. 22.

²⁴ Mübarek Şah'ı tahtından eden Barak, aynı başarıyı, kendisiyle aynı derecede başarı kazanan Kaydu'ya karşı etkili önlemler alma konusunda gösteremedi. Kısa süre sonra Kaydu ve Mengü Timur arasında savaş patlak vermesine rağmen, Mavi Orda'nın dördüncü kağanı olarak Barak, savaşı kaybetmeye hiç niyetinin olmadığını düşünerek, iyi hazırlanmak istemiş ve ordularını geri çekerek, yeni bir saldırı için hazırlık yapmaya başlamıştı. Tehlikeyi sezen Kaydu, aynı derecede bir hızla hemen Mavi Orda ile bir uzlaşma yolu aradı. Daha sonra Türkistan vilayetlerini (Semerkant ve Buhara gibi) terk etmek zorunda kalacağı sadakatsiz bir müttefik oldu. Kendi birlikleri Barak'a söz verilen yağmayı vermemiş ve yerleşiklere de şehirleri terk etme emrini vermişlerdi. Bu arada daha fazla silah ve zırh üretme emri verildi. Kısa zamanda Barak savaş alanındaki yerini aldı. Fakat Kaydu bu aşamada, barış için endişeliydi ve Barak'ın yakın arkadaşı, kuzeni Kıpçak Oğul'u bazı tekliflerle ona gönderdi. İki prens 1269'un baharında Sihûn'un kuzeyine açılan büyük alanda karşılaştı. Burada barış sağlandı ve karşılıklı vaziyette altın kaplı bardaklar havaya kaldırılarak yemin edildi. Burada bir de kurultay yapıldı ve kurultayda alınan karara göre, Mâverâünnehr'in üçte ikisi ki bu Mengü Timur ve Kaydu'ya eşit olarak ait olan kısımdı, Barak'a ait olmalıydı. Barak yapılan anlaşma ile hiç de memnun olmadığı ima etti. Gerekçe olarak da Çingiz topraklarının en

kurnazlığıyla bulunduğu katkıya rağmen bundan fazla uzun süre yararlanamayan Duva ve 1318-1326 yıllarında ise bütün Çağatay-Moğol geleneklerine bağlı kalan ama yerleşik düzene ve şehirlere karşı derin bir nefret besleyen Kebek Han Çağataylıların sonraki hanlarından olup bunların zamanında sükûnet sağlanamadığı gibi Çingiz İmparatorluğu adeta parmaklarının arasından kaymaya devam etti.²⁵

Kebek Han ülkeyi düzene sokmayı denedi. O sebeple başkenti bozkırdan güneye taşıyarak, orada kendisine yurt değil, bir saray kurdu ve yerleşik halk lehine bir yönetim reformuna gitti. Fakat Kebek Han, Hindistan'a bir yağma seferi gerçekleştiren kardeşi Tarmaşirin tarafından öldürüldü. Ne var ki Tarmaşirin, Hindistan seferi sırasında Moğolları Pencap boylarına kadar iten Dehli sultanı Muhammed Tuğluk'un kendisine sunduğu kıymetli taşlar ve değerli mücevherlerden oluşan yüklü hediyeleri kabul ettikten sonra rıza gösterip Dehli üzerine yürümekten vazgeçecektir.²⁶

1. Çağatay Han ve Müslümanlara Bakışı

Hayatı boyunca Çingiz yasaları ile Moğol töre ve adetlerine,²⁷ özellikle Müslümanların akarsuda abdest almaları, kasaplık hayvanları şeriatın icaplarına göre kesmeleri gibi, daha pek çok yasakları uygulamada en katı

kötüsünün kendisine bırakıldığını, yapacağı akınlar için kendisine geniş otlakların gerektiğini belirtti ancak bu isteği reddedilerek bu eksikliğini Horasan'ı ele geçirerek telafi etmesi gerektiği kararlaştırıldı. Ayrıca üç prens de Mâverâünnehr'e yönelik yıkıcı tahribatlardan uzak duracaklar ve tarım topraklarından uzak yerlerde otlak bulacak ve kullanacaklardı. Bkz. Oliver, s. 95.

²⁵ Jean P. Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (nşr. A. Kazancıgil-A. Bereket), İstanbul 2001, s. 418-420.

²⁶ 1327 yılında Sultan Muhammed Tuğluk Şah'ın saltanatının henüz ilk yıllarında hükümet tesisinden hemen önce ünü her tarafa yayılan büyük Moğol generali ve Çağatay ulusunun başı Tarmaşirin Han büyük bir orduyla Hindistan'ı zapt etmek için harekete geçmiş, kuzeydeki vilayetlerden Lumghan ve Multan gibi önemli şehirleri ele geçirdikten sonra başkent Dehli'ye doğru ilerlemişti. Bu sıralarda Düab'da başlayan kıtlığın sebep olduğu kargaşa ve isyanlarla uğraşmak zorunda kalan Muhammed Tuğluk, kalabalık Moğol ordusuna karşı başarılı olamayacağını anlamış, başkentin de düşme tehlikesini göz önüne alarak barış teklifinde bulunmuştu. Sonunda çok miktarda değerli taş ve altından oluşan hediyeleri kabul eden Tarmaşirin Han rıza gösterip Dehli'ye yürümekten vazgeçti ve geri döndü. Diğer taraftan Çağatay ordunun Hindistan'daki harekâtı ve geri dönüşüyle ilgili çok farklı görüşler bulunmaktadır. Bkz. Mahomed Kasım Ferishta, *History of the Rise of the Mahomedan Power in India I*, (nşr. J. Briggs), New Delhi 1829, s. 237; ayrıca Muhammed Tuğluk Şah'tan sonra 23 Mart 1351'de Dehli'de tahta çıkan Fîrûz Şah Tuğluk da Sind taraflarındaki mevcut durumdan istifade ile bir yağma harekâtı yapma ihtimali bulunan Moğollar üzerine başarılı tedip seferleri düzenlemiştir. Bu hususta bkz. Şems-i Sîrâc Afîf, *Tarih-i Firûz Şahî*, (nşr., M. V. Husain), Calcutta 1891, s. 48.

²⁷ Bu konular hakkında geniş bilgi için bkz. B.Y. Viladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilatı*, (nşr. A. İnan), Ankara 1944, S. 56-74.

davranışları sergilediğini gördüğümüz Çağatay Han,²⁸ Cüveynî'nin ifadesine göre, Müslümanları (Türkler) dinî bakımdan son derece müşkül durumlarda bırakmıştı.²⁹ Cüzcani de Çağatay Han'dan bahsederken, O'nu melun, acımasız, kan dökücü ve günahkâr olarak itham etmekte ve Moğol hükümdarları arasında Müslümanlara karşı düşmanlıkta ondan daha başka birisinin olmadığını ifade etmektedir.³⁰ 1253'te huzuruna gelen Wilhelm V. Rubruk'un Hristiyanlık hakkında aktardığı bilgileri dikkatle dinleyen fakat kendisine itibar etmeyen Çağatay Han'ın Hristiyanlığa ilgi ve temayülünün olmadığı da çok açıktır.³¹

Çağatay Han'ın, bu dönemde İslâm kültür ve medeniyetinin parlak bir merkezi olan Buhara, Semerkant hatta Kaşgar gibi büyük şehirlerinde ve yerli halkın artık çoktan Müslüman olduğu bu eski Karahanlı ve Selçuklu ülkelerinde, Çingiz yasa ve törelerine bağlı kalması ve bunları hem de çok sert bir şekilde uygulamaya kalkışması ne İslâm ve ne de Türklüğün hayrına olmuş, üstelik pek çok sosyal problemin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Zira başta akarsu ve hayvan meselesi olmak üzere pek çok meselenin Kur'an-ı Kerim ve İslâm'ın temel prensipleri ile uyuşması mümkün değildi.³² Diğer taraftan Çağatay'ın Müslüman veziri Habeş-Amîd³³ de dindarlığı ile tanınmış

²⁸ Z. Kitapçı, *Türk Boyları Arasında İslâm Hidâyet Fırtınası (Moğollar Arasında İslâmiyet)*, Konya 2000, s. 76; R. Grousset, *A History of Asia*, New York 1963, s. 83.

²⁹ Cüveynî'de Çağatay'ın hayatı hakkında bir bahis yer almaktadır. Buna göre Çağatay, cesur, atılgan ve sert mizaçlı bir kimse idi. Onun yönetimi sırasında şeriatın icaplarına göre hayvan kesilmesi, gündüz akar suya girilmesi konularındaki yasalar titiz bir şekilde uygulandı. Müslümanlar zor günler yaşadılar. Bu yasa yüzünden o sırada Horasan'da hiç kimse açıkta hayvan kesemez oldu. Onun iptal edilmesi konusunda Müslümanlar yaptıkları her başvuruya Çağatay *murdar et yiyin* diye geri çevirdi. Bkz. Cüveynî, s. 241-242.

³⁰ Hatta Cüzcani, Çağatay Han'ın, huzurunda Müslümanlardan bahsedilirken aşağılayıcı sıfatlar haricinde konuşanları sürekli uyardığı ve buna müsaade etmediğini anlatmaktadır. Ayrıca Cüveynî'de gördüğümüz, himayesi altındaki kabilelere Müslüman geleneklerine göre hayvan kurban etmeyi yasakladığını Cüzcani'de de görmekteyiz. Ama Cüzcani Cüveynî'den farklı olarak yeni bazı bilgiler de verir. Mesela Ona göre Çağatay Han, Müslümanlara yaşam hakkı tanınmaması ve onların tümünün katledilmesi için sürekli olarak Ögedey üzerine baskı yapmaktaydı. Bkz. Cüzcani-Raverty, *Tabakât-ı Nâsirî, A General History of Mohammadan Dynasties of Asia II*, (nşr. H.G. Raverty), Calcutta 1864, s. 1144-1146.

³¹ Wilhelm Rubruk'un, Çağatay Han'ın huzuruna çıkması ve Hristiyanlığı tebliği hakkında bkz. Wilhelm V. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (nşr. E. Ayan), İstanbul 2012, s. 45-46.

³² Kitapçı, s. 76.

³³ Otrar'lı bir Tacik olan Kutbeddin Habeş Amid (Jami'u't-Tewarikh II, s. 380), Mâverâünnehr'in ele geçirilmesi sırasında Moğollar arasında görev yapmış ve Çağatay'ın vezirliğine kadar yükselmişti. Habeş Amid'in etkisi o kadar büyüktü ki, devlet yönetiminde söz sahibi olan aileler onunla bağ kurmaya çalışıyorlardı. Kirmanlı Kutbeddin ona kendi ailesinden bir gelin vermişti. Hatta Harezmsah ailesinin tutsak edilmesinden sonra Muhammed'in iki kızı Çağatay'a verilmiş, o da kızlardan birisini kendisi almış ve ikincisini Habeş Amid'e vermişti. Bkz., Barthold, *Tarihte Türk Dünyası*, s. 385; ancak dönemin

biri değildi. Bu durum İslâmiyet'in Çağataylı topraklarında yayılmasını güçleştiren önemli bir etken olarak görülmektedir.³⁴

2. Çağatay Hanlığı Döneminde Moğollar Arasında İslamiyet

Çağatay Hanlığı'nın ilk Müslüman hanı olan ve saltanatı fazla uzun sürmeyen Mübarek Şah'tan³⁵ itibaren artık yavaş yavaş hem İslam dini Çağatay Hanlığı vilayetlerinde yayılma imkânı bulacak hem de Çağatay Hanları müslüman unvanlar almaya başlayacaklardı.³⁶ Öte yandan kendi yakın çevresi ve aşiretleri arasında İslâm dininin yayılması için hayli çalışan ve bu gayesinde de büyük ölçüde başarılı olan Barak Han (1266-1271)'in³⁷ iktidarında ve İslamiyet'e hizmet yıllarında karşısına Ögedey Kağan'ın torunu Kaydu çıkmış³⁸ ve aralarında kıyasıya bir taht mücadelesi başlamış³⁹ ve sonunda Çağatay Hanlığı'nın tahtına Kaydu Han geçmişti. Gerçekte Kaydu iyi bir komutan ve Moğol geleneklerine sıkı sıkıya bağlı bir insan olmasına rağmen,⁴⁰ zaten kısa süren iktidarı döneminde İslam dini ve Müslümanlara karşı hiçbir zaman aşırı bir tutum ve davranış içinde olmamıştır.⁴¹

1306 yılına kadar Çağataylı tahtında kaldığını bildiğimiz Duva Han da İslam dinini kabul etmiş⁴² ve bu dinin yayılması için tebliğlerde bulunmuştur. Moğol prenslerinin mukadderatını tayin edecek bunca siyasi kargaşa ve karışıklıklar yanı sıra halâ İslâm dininin yayılması için tebliğ faaliyetlerinde bulunmaları veya bu faaliyetleri desteklemeleri onların diğer taraftan İslâm

kaynaklarının aksine İbnü'l-Esir Moğolların Maverâünnehr'e girmeleri bahsini anlatırken bu ayrıntılara yer vermez. Hatta verdiği bilgiler o kadar mahdut ve belirsizdir ki kaynakların pek çoğunun zikrettiği Celâleddin Harezmsah'ı takip vazifesi verilen Çağatay Han'ın dâhi adını zikretmeden "Cengiz Han'ın oğlu..." şeklinde bir ifadeyle olayı üstünkörü anlatır. Bu hususta bkz. İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, XII, (nşr. A. Ağırakça-A. Özaydın), İstanbul 1987, s. 323.

³⁴ Bu arada Çağatay, belki de İslamiyet'e olan düşmanlığı yüzünden Hıristiyan dostu telakki ediliyordu. Bu hususta Marco Polo'da gördüğümüz, fakat başka kaynaklardan teyit edilmeyen bir kayda göre kendisi vaftiz bile edilmişti. Bkz. W. Barthold, "Çağatay", *İA.*, III., İstanbul 1980, s. 267.

³⁵ C. E. Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri*, İstanbul 2005, s. 329.

³⁶ Hanlık tahtına geçtikten iki sene sonra Müslüman olan Barak Han (1266-1271) *Gıyâsü'd-dîn* unvanını almıştı. Bkz. Kitapçı, s. 87.

³⁷ De Guignes'deki kayıtlara göre hükümdarlığının üçüncü senesinde İslamiyet'i kabul eden ilk Moğol hükümdarı olan Barak (Berrak) Han kendisine "Sultan Celâleddîn" dedirtmiştir. Bu bilgi için bkz. J. De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Sâir Batı Tartarlarının Tarih-i Umûmîsi II*, (nşr. H. Cahit-Yay. Haz. E. Kılınç), İstanbul 2018, s. 691.

³⁸ Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 63.

³⁹ Bu mücadeleler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. H. H. Howorth, *History of the Mongols (from the 9th to the 19th century) I*, London 1876, s. 173-176.

⁴⁰ Kaydu ve Barak Han arasındaki mücadeleler için bkz. Jamî'u't-Tewarikh II, s. 378.

⁴¹ Kitapçı, s. 88.

⁴² Bkz. J. Curtin, *The Mongols A History*, Boston 1908, s. 282.

dinine nasıl da güçlü bir gönül bağı ile sarılmış olduklarını göstermektedir.⁴³ Duva'nın oğlu Kebek Han ise sekiz sene hükümdarlık etmiş (1326'ya kadar) ve Müslümanlığı kabul etmediği halde, Müslümanlarca bu hükümdarın adaleti çok methedilir ve bazı önemli şehirler inşa veya ihya ettiği söylenir.⁴⁴

Çağataylıların İslam dinini kabulleri bahis mevzuu olduğunda, Çağatay ulusunun bütünü üzerinde etkili olan ve İslamiyetin bu topraklarda hakiki manada yerleşip yayılabilmesi için adeta anahtar bir isim olarak gördüğümüz Tarmaşirin Han (Terme Şirin) (1331-1334) dönemi apayrı bir yere sahiptir.⁴⁵ Nitekim İslamiyet'i kabul eden Tarmaşirin bir Budist olarak doğmuş⁴⁶ ve din değiştirdikten sonra da adı Alâeddin Muhammed ve unvanı da "*Sultan ü'l-a'zâm*" olmuştu. Tarmaşirin'in 1325 yılında Müslüman olduğu konusunda kaynaklar ittifak halindedir.⁴⁷ Tarmaşirin Han'ın Müslüman olmasından sonra Çağatay ulusu büyük kitleler halinde hükümdarlarına uyarak İslamiyet'i kabul etti. Diğer taraftan onun zamanında ülkede din işleri kuvvet kazanmış ve dinî müesseselere ehemmiyet verilmiştir.⁴⁸ Onun Müslüman olması daha önce Çağataylılara karşı her fırsatı kollayan Dehli Türk Sultanlığı ile olan ilişkilerin de yumuşamasına zemin hazırladı.⁴⁹ Ayrıca Mısır Memlûkluları ile de yakın ilişkiler başlamış ve sonuçta Mâverâünnehr, Mısır ve Suriye tacirlerine açılmıştı. Dolayısıyla artan bu ticari faaliyetler neticesinde bölgede İslamiyet hızla yayılmaya başladı.⁵⁰

⁴³ Kitapçı, s. 89.

⁴⁴ Barthold, "Çağatay", s.269.

⁴⁵ M. Biran, "The Chaghadaids and Islam (The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-1334)), *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 122, No. 4. (Oct-Dec, 2002), s. 742-743.

⁴⁶ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 305.

⁴⁷ Dahası Tarmaşirin'in tebaasına İslam dinini kabul etmeleri emrini veren ilk Moğol hükümdarı olduğu yönünde ifadeler hakkında bkz. Guignes, s. 691.

⁴⁸ Bu hususta bkz. Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 476.

⁴⁹ Girdiği bölgeleri tamamen yağmalayan Çağatay ordusunun Hindistan'daki faaliyetleri ve geri çekilişleri hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır. Muhammed Tuğluk Şah (1325-1351)'in Dehli Türk Sultanlığında hükümdar olduğu sırada bir taraftan kıtlık ve kargaşa ile uğraşılırken, öte taraftan Güney Hindistan'da büyük isyanlar çıktı. İşte bu durumu bir fırsat bilen Çağatay Moğolları yeniden güneye yöneldiler. Zira Muhammed'in sebep olduğu karmaşa, Mâverâünnehr'de güçlenerek Afganistan'ı hâkimiyet altına almış bulunan Çağatay Han'ı Tarmaşirin tarafından büyük bir fırsat olarak değerlendirilmişti. Bunun üzerine Çağataylılar, 1328 yılına doğru Tatta asileriyle birleşerek Mutlan ve Lahor üzerinden Dehli önlerine kadar ilerledi. Tarmaşirin de Siri'den Cud tepelerine kadar olan bölgeyi istila ettikten sonra Lahor ve Samana üzerinden Bedaun'a kadar ilerlemişti. Bkz. S. Cöhce, *Dehli Türk Sultanları Tarihi*, Malatya 2004, s. 85; Hindistan'daki karışıklıktan istifade eden Moğollar neredeyse Ganj kıyılarına kadar ulaşacaklardır. Bu husus ve Dehli Sultanı Muhammed Tuğluk Şah'ın içinde bulunduğu müşkül durum hakkında geniş bilgi için bkz. G. Dunbar, *A History of India (From the Earliest Times to the Present Day)*, London 1935, s. 114-118.

⁵⁰ Biran, s. 747.

Tarmaşirin Han'ın ölümünden sonra hanlığın başına Gazan Han geçti. Gazan Han zamanında bütün Çağataylılar Müslüman oldular. 1295'te haziran ayında tahta çıkmasından birkaç ay önce İslamiyet'i kabul eden Gazan Han, Şeyh Sadreddin İbrahim el-Hamevî'nin huzurunda Fîrûzkûh'da "Mahmud" adını aldı. Ayrıca kendisiyle beraber sarayında bulunan maiyeti ve İran'daki Moğolların çok büyük bir kısmı İslamiyet'i kabul ettiler. Böylece Gazan Han Mahmud zamanında İslam dinî uzun zaman sonra İran'da yeniden hâkim din oldu.⁵¹ Dahası Gazan, Müslüman kadıları, dânişmend vs. yöneticileri vergiden affetti ve İslam dinine o derece dikkat ve ihtimam gösterdi ki dokuz senelik bir saltanattan sonra İran'da dinî sahada istediği kat'i değişikliği yaptığına emin olarak rahatça ruhunu teslim etti. Mamafih Gazan ölürken devlet ricaline yeni dinde sebat etmelerini kesin olarak ihtar etmişti.⁵²

Bir süre sonra hanlarla beyler arasında anlaşmazlıklar çıktı ve savaşlar başladı.⁵³ Çağatay hanlarının Mâverâünnehr'deki hâkimiyetleri zayıfladı. Nitekim ülke topraklarının büyük bir kısmı beylerin, komutanların eline geçti. Timur bu beylerden biridir.⁵⁴ Timur bir süre sonra bu beylikleri ortadan kaldıracak ve Timurlular Devletini kuracaktı.⁵⁵ J. P. Roux, esasen Tarmaşirin döneminde hanlığın resmen çöktüğünü söyler. Yukarıda da belirttiğimiz üzere bir Budist olması yanı sıra, her ne kadar tamamen Türkleşmiş olsa da gerçek bir Moğol olarak kalmayı başarmasına karşın, Moğollar onu bir emir ya da bir sultandan çok bir han olarak görüyorlardı. Diğer taraftan Tarmaşirin'in tahttan inmesinden sonra hanlık ikiye bölünmüştü.⁵⁶ Ancak bölünme kısa sürdü ve güçlü Moğol boyu Duğlatlar Moğolistan tahtına güçlü, akıllı, becerikli Tuğluk Timur'u geçirdi (1347-1363). Tuğluk Timur krallığının tümüne hâkim olabilmek için İslamiyet'i kabul etmiş,⁵⁷ ancak

⁵¹ A. Bausani, "Religion Under the Mongols", *The Cambridge History of Iran V*, (nşr. J. A. Boyle), Cambridge 1968, s. 541-542.

⁵² B. Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, Ankara 2011, s. 264.

⁵³ Söz konusu anlaşmazlıkların temel sebebini Moğol kanunlarıyla İslam kaidelerinin birlikte uygulanmasında karşılaşılan sorunlar oluşturuyordu. Örneğin İslam dini ölen babanın eşiyle evlenmeyi kesin olarak yasaklıyordu. Oysa Gazan Han babasının eşi Bulughan Hatun ile evlenmişti. Bkz., R. Amitai-Preiss, "Ghazan, Islam and Mongol Tradition: A View from the Memlûk Sultanate", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, V.59, N.1 (1996), s. 2-3.

⁵⁴ Bosworth, s. 329.

⁵⁵ Barthold, *Tarihte Türk Dünyası*, s. 24.

⁵⁶ Tarmaşirin dönemiyle birlikte Çağataylıların yıldızı hızla sönmeye başladı ve hanlık kısa süre sonra biri Kaşgar ve doğu bölgelerinde diğeri de Mavaraünnehr'de yönetilen olmak üzere iki kısma ayrıldı. Bu hanlıkların kış merkezleri Kaşgar ya da Yarkent'te, yaz merkezleri ise Tiyanşan'ın kuzey bölgesinde yer alıyordu. Bkz. Oliver, s. 107.

⁵⁷ Tuğluk Timur'un 1353 ya da biraz sonra Müslüman olduğu söylenir. 1360 ve 1362 yıllarında etrafında toplamayı başardığı Müslüman kuvvetlerin yardımıyla Mâverâünnehr üzerine yürümüştür. Bkz. Oliver, s. 109.

birkaç yıl sonra Mâverâünnehr’de kargaşa çoğalınca da müdahale etmekten geri durmamıştı.⁵⁸

Tuğluk Timur yeniden iktidara geldiğinde Türk yurtlarında Çağatay Hanlığı yeniden kurulduğu gibi, İslâm dini de Çağatay Moğolları arasında çok hızlı bir yayılma sürecine girmişti. Zira daha ilk gençlik yıllarında Tuğluk Timur, büyük bir av partisi esnasında karşısına çıkan Şeyh Celâleddîn’den çok etkilenmiş ve bundan sonra çok kuvvetli bir Müslüman olmuştu.⁵⁹ Tuğluk Timur’un bu şekilde Müslüman olması ve daha sonra elinde bulunan bütün imkânları İslam dininin lehine kullanması o civardaki Moğolların geniş ölçüde Müslüman olmalarında çok büyük bir rol oynamıştır.⁶⁰ Ancak burada unutulmaması gereken nokta, her ne kadar Tuğluk Timur’un Müslüman olmasına ve haleflerinin de Müslüman isimlerini almış olmalarına rağmen tebaalarının büyük kesiminin eski dinlerini muhafaza etmiş olmalarıdır.⁶¹ Diğer taraftan göçebe doğu, yerleşik Müslüman batı arasındaki hayat farkları her halükârda öylesine büyüktü ki, daha sonraki tarihlerde Timur bile Çağatay devletinin birliğini yeniden tesis edemeyecekti. Ayrıca, o zamanki halkın İslâm’a ve Müslüman kültürüne beslediği antipati, hükümdarlarınkinden çok daha güçlüydü. Dolayısıyla her ne kadar hükümdarlar Müslümanlığı din olarak seçip kabul etseler de halk öyle kolay kolay boyun eğmek bir tarafa zaman zaman hükümdarları bile yaptıklarını Moğol geleneklerine göre suç telakki ederek onları öldürebiliyorlardı.⁶²

Sonuç

⁵⁸ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 308.

⁵⁹ Bu husus Tarih-i Reşidî’de şöyle anlatılır: “şeyh Aksu yakınlarındaki Baygöl’e geldiğinde orada Tuğluk Timur Han vardı. O sırada Han 18 yaşındaydı. Bu sırada Han bir av eğlencesi düzenlemiş ve hiç kimsenin ava katılmaktan geri kalmaması yönünde bir buyruk yayınlamıştı. Ancak bazı kimselerin münzevi mahallerde oturdukları tespit edildi. Han bu kimselerin getirilmelerini emretti; hanın emirlerini ihlal ettikleri ve avda hazır bulunmadıkları için tutuklanıp bağlanarak onun önüne getirildiler. Han onlara sordu: niçin emirlerime itaat etmediniz? Onlar da: biz yabancımız. Perişan olmuş Katak kasabasından kaçtık. Av veya av emri konusunda bir şey bilmiyoruz ve bu yüzden senin emirlerini ihlal etmedik. Bunun üzerine Han adamlarına bu Tacik’i serbest bırakmalarını emretti. o sırada bazı köpekleri domuz etiyle besliyordu. Ve öfkeli şekilde şeyhe sordu: sen mi köpekten iyisin, yoksa köpek mi senden iyi? Şeyh cevapladı: eğer imanın varsa ben bu köpekten iyiyim, fakat eğer imanın yoksa bu köpek benden iyidir. Bu sözleri duyan han geri çekildi ve ‘git ve bu Tacik’i kendi atına bindir, bütün gerekli saygıyı göster ve onu buraya bana getir’ diyerek adamlarından birini gönderdi.” İşte bu hadiseden sonra Han’ın yanına gelen şeyh ona imanı ve Müslümanın vazifelerini açıkladı. Han bundan sonra göz yaşları dökerek eğer kendisinin bir gün han olursa şeyhin kendi yanında olmasını ve kendisinin de mutlaka Müslüman olacağını söylemiştir. Bkz. Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, (nşr. E.D. Ross), (Türkçeye Çev. O. Karatay), İstanbul 2006, s. 171-172.

⁶⁰ Kitapçı, s. 92-93.

⁶¹ Kitapçı, s. 94.

⁶² V.V. Barthold, *Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)*, (nşr. A. Batur), İstanbul 2010, s. 120.

Çağatay ulusu ve Moğol Noyonlarının İslam dinini kabul etmelerinin Müslüman Türk tarihinde müstesna bir yeri vardır. Tabii bu neticede, Türkistan'da bulunan Müslüman Türk dervişlerinin ve onların irşâd faaliyetlerinin de büyük bir katkısı olduğu şüphesizdir. Çingiz Han'ın kurduğu büyük cihan imparatorluğunun mensupları böylelikle birkaç nesil sonra İslamiyet karşısında boyunlarını eğmekten ve bu dini kabul etmekten başka bir yol seçmeyecekti. Bunun pek çok sebebi olmakla beraber, Moğolların ve dolayısıyla da Çağataylıların bütün dinler karşısında aynı mesafede ve eşit davranmaları ve hiçbir din mensubuna menfi harekette bulunmamaları diğerlerine göre daha ön plana çıkmaktaydı.

Tuğluk Timur'un Çağatay sülalesinde, iktidardan devrilmesinden sonra, Aksak Timur (Timurlenk)'un yıldızı parlamaya başlayacak ve onun zamanında Türkistan'da Türk-İslam düşüncesi nihai zafere ulaşmış olacaktı. Dolayısıyla takriben iki asır süren Çağatay Hanlığı yıkılmış ve onun enkazı üzerinde Aksak Timur olarak tarihe geçen büyük bir bozkır kahramanı, askerî deha ve fetih hareketleri ile yeni bir cihan imparatorluğu kuracaktır.

Kaynakça

Abbott, J., *History of Genghis Khan*, New York 1873.

Alâeddîn Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa I*, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1998.

Amitai-Preiss, R., "Ghazan, Islam and Mongol Tradition: A View from the Memlûk Sultanate", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, V.59, N.1 (1996), s. 1-10.

Barthold, V.V., *Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)*, (nşr. A. Batur), İstanbul 2010.

Barthold, W., "Çağatay", *İA*, III., İstanbul 1980.

_____ *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (nşr. H.D. Yıldız), Ankara 1990.

_____ *Tarihte Türk Dünyası*, (nşr. M.A. Yalman, T. Andaç, N. Uğurlu), İstanbul 2008.

Bausani, A., "Religion Under the Mongols", *The Cambridge History of Iran V*, (nşr. J. A. Boyle), Cambridge 1968, s. 538-549.

_____ "Religion Under the Mongols", *The Cambridge History of Iran V*, (nşr. J. A. Boyle), Cambridge 1968.

Biran, M., "The Chaghadaids and Islam (The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-1334))", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 122, No. 4. (Oct-Dec, 2002), s. 742-743.

- Bosworth, C. E., *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri*, İstanbul 2005.
- Cöhce, S., *Dehli Türk Sultanları Tarihi*, Malatya 2004.
- Curtin, J., *The Mongols A History*, Boston 1908.
- Cüzcâni-Raverty, *Tabakât-ı Nâsirî, A General History of Mohammadan Dynasties of Asia II*, (nşr. H.G. Raverty), Calcutta 1864, s. 1144-1146.
- Dunbar, G., *A History of India (From the Earliest Times to the Present Day)*, London 1935.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi II*, (nşr. Ernest A. W. Budge- Ö. R. Doğrul), Ankara 1987.
- Grousset, R., *A History of Asia*, New York 1963.
- _____ *Conqueror of the World*, New York 1966.
- Guignes, J. De., *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Sâir Batı Tartarlarının Tarih-i Umûmîsi II*, (nşr. H. Cahit-Yayına Haz. E. Kılınç), İstanbul 2018.
- Gumilev, L.N., *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*, (nşr. A. Batur), İstanbul 2003.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, (nşr. M. Öztürk), Ankara 2018.
- Howorth, H.H., *History of the Mongols (from the 9th to the 19th century) I*, London 1876.
- İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, XII, (nşr. A. Ağırakça-A. Özaydın), İstanbul 1987.
- Kafalı, M., "Çağatay Hanlığı", *Türkler*, VIII., Ankara 2002.
- Kitapçı, Z., *Türk Boyları Arasında İslâm Hidâyet Fırtınası (Moğollar Arasında İslâmiyet)*, Konya 2000.
- Mahomed Kasım Ferishta, *History of the Rise of the Mahomedan Power in India I*, (nşr. J. Briggs), New Delhi 1829.
- Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, (İng. Çev. E. D. Ross), (Türkçeye Çev. O. Karatay), İstanbul 2006.
- Moğolların Gizli Tarihi*, (nşr. A. Temir), Ankara 1995.
- Oliver, E.E., "The Chaghatai Mughals", *JRAS*, V/XX, New Series, London 1888.
- Rasonyi, L., *Tarihte Türklük*, İstanbul 2008.
- Reşidüddîn Fazlullah, *Jamî'u't-Tewarikh (Dünya Tarihi) II*, (İng. Çev. W. M. Tachston), (Yay. Haz. Ş. Tekin-Gönül A. Tekin), Harvard 1999.

Roux, Jean P., *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (nşr. A. Kazancıgil-A. Bereket), İstanbul 2001.

_____ *Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl)*, (nşr. A. Kazancıgil-Lale Arslan-Özcan), İstanbul 2004.

Spuler, B., *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, Ankara 2011.

Şems-i Sîrâc Afîf, *Tarih-i Firûz Şahî*, (nşr. M. V. Husain), Calcutta 1891.

Togan, A.Z.V., *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981,.

Velidî, Ahmet Zeki, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. 1, (1931), İstanbul 1931, s.1-42.

Viladimirtsov, B.Y., *Moğolların İçtimaî Teşkilatı*, (nşr. A. İnan), Ankara 1944.

TARİH YAZICILIĞINDA BİR SORUN OLARAK TARAFLILIK

Pasha GULUZADE*

Özet

Tarih toplumların yaşadıklarını ve gerçekleştirdiklerini tasvir ve tahlil eden bilim olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun sayesinde insan geçmişini bilmekle kalmaz, geçmişini ve bugünü göz önünde bulundurarak geleceğini inşa etmek olanağına sahip olabilmektedir. Bunun için de tarihi olay ve olguların iyi bir şekilde araştırılması, okunması ve yorumlanması gerekmektedir. Her sosyal bilimde olduğu gibi tarih yazıcılığında da birçok sorunlarla karşılaşmak mümkündür. Karşılaşılan sorunların başında tarihi olgunun yanlış veya öznel analizi gelmektedir. Bir olgunun yanlış veya taraflı yorumu söz konusu olguya ilişkin gerçeklerin anlaşılmasına engel olmaktadır. Tarih araştırmalarının sonucuna menfi tesir edebilen söz konusu durum, düşünürler tarafından da kabul edilmektedir. Bu yüzden düşünürler(özellikle tarih felsefecileri ve filozoflar) taraflılığın göz ardı edilemeyeceğini belirtmektedirler. Bununla birlikte yine de belli oranda öznellik veya taraflılık sorununun önüne geçilebileceğini de vurgulamaktadırlar. Düşünürler bu amaç doğrultusunda birtakım yöntemler geliştirmişlerdir. Bu çalışmadaki esas gaye tarih araştırmalarında taraflılığın önüne geçebilmek için hangi yöntemlerin benimsenilmesi gerektiğini düşünürlerin görüşlerinden hareketle felsefe ve tarih bağlamında temellendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Taraflılık, Tarih, Yöntem, Olgu, Tarih araştırması

BIAS AS A PROBLEM IN HISTORIOGRAPHY

Abstract

History appears as a science that describes and analyze what societies lived and realized. In this way, a person can not only know his past, but also have the opportunity to build his future by taking into account his past and present. For this purpose, historical events and facts need to be well researched, read and interpreted. As in every social science, it is possible to run across many problems in historiography. The main encountered problem is the wrong or subjective analysis of historical facts. Incorrect or biased interpretation of the fact prevents understanding the facts about the phenomenon in question. This situation, which can poorly affect the results of historical studies, is also accepted by thinkers. Therefore, thinkers(especially philosophers and philosophers of history) point out that bias cannot be ignored. At the same time, they also emphasize that the historian had to be avoided a certain degree of subjectivity or bias. In accordance with this purpose thinkers have developed a number of methods. The main goal of this study is to base it in the context of philosophy and history, based on the views of the thinkers, which methods should be adopted in order to avoid partiality in historical research.

Keywords: Bias, Fact, History, Historical research, Method

Giriş

* Dr., Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Felsefe ve Sosyal Bilimler Bölümü, Azerbaycan, e-posta: prquluzade@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0456-0799

İnsanoğlu her zaman bugüne nasıl geldiğini merak etmekte olduğundan, neredeyse herkesin kafasında konuya ilişkin doğru veya yanlış olsun bir takım düşünceler vardır. Günümüz dünyasında yaşanmışlıklardan çıkarılacak derslerin yorum perspektifleri tarihin önemini giderek artırmaktadır. Örneğin ekonomide sıklıkla karşılaşılan sorunlara çözüm üretmek için, ilk önce çalışan sistemin işlevini nasıl ve neden kaybettiğini sormak gerekmektedir. Bu süreçte de ilk başvurulacak alan tarihtir.¹ Tarih, insanların geçmişte yaptığı şeyleri aramakta ve bunun için de elde ettiği kanıtları yorumlamaktadır. Şimdiki zamanı anlamak için mutlaka geçmişe başvurulmalıdır. Zaten bugünün iyi bir şekilde anlaşılmasının nedeni geçmişini bilmemekle ilintilidir. Bu da geçmişin idrakını önemli kılmaktadır.

Tarih insan bilinci aracılığıyla vardır.² Bu sayede insanlar kendi toplumsal kimlik kavramlarını ve geleceğe ilişkin beklentilerini oluşturma şansına sahip olabilirler. Bir nevi tarih kolektif bellektir denebilir. Tarih geçmişteki olayları kopuk zincirler halinde ele almamakta, bilakis onu birbiriyle bağlantılı şekilde değerlendirmektedir. Zaten tarihin de anlamı bu sayede bilinmektedir.³ İnsanlar geçmişini tarih sayesinde inceleyerek sistemli bir tablo ortaya koymaktadırlar. Başka bir deyişle, tarih topluluğu aydınlatmaya yarayan herşeyi araştırmaktadır. Bunun için de olayların kapanması, yani kendi sonuçlarını ortaya koyması gerekmektedir.

Tarih daha çok etkin ve güçlü olana, büyük kavga verene, örnek kişilere aittir ve onların yaptıklarını kendi yaşadığı zamanda bulmayanlar tarafından öne çıkarılmaktadır. Bu tarihin anıtsal yanını göstermektedir. Yani geçmişte verilmiş mücadelelerin büyük anıları benim için hala canlıdır anlamına gelmektedir. Kişi ondan önceki yapılanları görerek ondan etkilenmekte ve geçmişte yapılanları kendisi tarafından da yapılabileceğine inanmaktadır. Tarihsel anlamda geçmiş meşrulaştırma ve övünülecek fazla bir şeye sahip olmayan şimdiki zamana iyi bir arka plan hazırlayabilmektedir.⁴ Bu bir anlamda tarihin ölümlerle yaşayanların birlikte incelenmesini öngördüğünü belirtmektedir.⁵ Tarihin anıtsal tarafı kişi veya

¹Tosh John, *Tarihin Peşinde: Modern Tarih Çalışmalarında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular*, Çev:Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul, 1997, s. 4

² Schelling, "Tarih Nedir?", Çev: Ali İrgat, *Felsefe Tartışmaları 22.kitap*, Panorama yayınları, İstanbul, 1997, 117

³ Şeriatî Ali, *Yarımın Tarihine Bakış*, Ter:O.Bekin-E.Okumuş-M.S.Okumuş, Birleşik yayınları, İstanbul, 1996, s. 82

⁴ Hobsbawm Eric, "Tarihin Dışında ve İçinde", *Tarih Üzerine*, Çev:Osman Akınhay, Bilim ve Sanat yayınları, Ankara, 2001, s. 9

⁵ Bloch Marc, *Tarih Savunusu veya Tarihcilik Mesleği*, Çev:Ali Berktaş, İletişim yayınları, İstanbul, 2013, s. 88

kişileri geleceğe ilişkin adımlar atmaya yönlendirecek ve onların da bazı şeyleri başarabileceklerine inandıracaktır.

Tarih olmadan zamansal varoluşu anlamak mümkün değildir. O olaylara kalıcılık vermekle birlikte ona bir de evrensellik katmaktadır.⁶ Kant'a göre insan akıllı bir varlık olduğundan yeni bir bilgi elde etmek için tarihten yararlanılması gerekmektedir. Çünkü ondan öncekiler yenilikler ortaya koymuş ve başkaları da bu bulgulardan kolayca yararlanarak yenisini geliştirebilirler. Demek ki tarih ussallığa doğru bir ilerlemedir.⁷ İnsanın akıllı ve zamansal varlık olması ona ister istemez tarihsellik katmaktadır. Bu tarihsellik sadece şimdide yaşayan bireyi geçmişle sınırlamamakta, aynı zamanda onun geleceğe doğru ilerlemesini de tetiklemektedir.

Geleceğin iyi bir kurgusunun yapılması için geçmişin yeniden inşa edilmesi gerekmektedir. Geçmişin canlandırılmasıyla güncel sorunların tam olarak anlaşılması ve ona çözüm üretilmesi gerçekleşebilmektedir. Tarih geçmişten geleceğe doğru uzanan bir yaratma akımından başka bir şey değildir. Akışın esas odağı geçmiş, şimdi ve gelecektir. Tarih de bu akıştaki başarıları konu edinmektedir. Yani bir yükselme misyonu bulunan insanın yaratma gücünün giderek artması gerekmektedir. Eğer o şimdiki yaşama amacı güderse, hayvandan hiç bir farkı kalmamaktadır. Bu yüzden de Nietzsche tarihe aşamalı olarak başarılar elde eden ve kendi sınırlarını zorlayan "üstinsan"ı anlamaya çalışan bilim⁸ olarak bakmaktadır.

"Tarih, ne mutlak yasallık ne de mutlak özgürlük aracılığıyla vardır, aksine o, bir idealin, ondan sonsuz çoklukla sapmalar arasında, tekilin değil, ama bütünü onunla uyuşacağı şekilde gerçekleştirildiği yerde vardır."⁹ Yani tarih ne mutlak yasal, ne de mutlak olarak özgürdür. Ama ideali olan varlıklara aittir. Bu varlık da hiç kuşkusuz insanoğludur. Çünkü o hayal kurmaya ve onun peşinden gitmeye eğilimlidir. Nitekim tarihe bakarak bunu yapmakta ve bir anlamda kendinden önce gelenlerden esinlenerek böyle bir girişim içinde bulunmaktadır. Söz konusu girişim de kendine her defa yeni bir hedef seçmekte ve insanoğlunu ona doğru sürüklemektedir. Hedef seçme işlemi bireyi ve özellikle de araştırmacıyı ister istemez taraflı olmaya mecbur bırakmaktadır. Nitekim tarih yazılığında karşılaşılan sorunların başında da bu gelmektedir.

⁶ Hegel W. F. Georg, *Tarih Felsefesi*, Çev: Aziz Yardımlı, İdea yayınları, İstanbul, 2006, s. 125

⁷ Collingwood Robin George, *Tarih Tasarımı*, Çev: Kurtuluş Dinçer, Gündoğan yayınları, Ankara, 1996, s. 134

⁸ Nietzsche Friedrich, *Tarih Üzerine*, Çev: Nejat Bozkurt, Say yayınları, İstanbul, 2000, s. 49-50

⁹ Schelling, s. 116

Tarih Yazıcılığında Tarafllık

Geçmişin geçmiş olabilmesi şimdiye bağılıdır. Yani orada olanı anlatabilmek için tarihçinin burada bulunması gerekmektedir. Ama olan her şey sırf meydana geldiği için tarih olarak algılanamaz. Tüm olayların tarih olması için onların insan yaşamıyla etkileşime geçmesi gerekmektedir. Doğanın tarihi de insanlarla temasına bağılıdır. Bu belki de tarih insan tarafından araştırıldığı içindir. Sonuçta insan için önemli olan kendisini bilmektir. Kendini bilmek isteyen kişi etrafındakilerle olan ilişkisini de öğrenmek zorundadır. Çünkü tek başına yaşamamaktadır. Sadece insanlardan değil, doğadan da etkilenen birey bu nedenle çevresini de öğrenmeye eğilim göstermektedir.

Tarihçi olmadan tarihin varlığı imkansızdır. Bu yüzden geçmişin anlatımında tarihçinin önemi büyüktür. Her anlatılan tarihi olayda tarihçinin savunduğu fikirleri ve teorileri görmek mümkündür. Tarihçinin ortaya koyduğu betimleme ister istemez bireyin geçmişe ilişkin tutumunu ve görüşünü etkiler ve biçimlendirir. Sonuçta okur olayı tarihçinin gözünden izler ve ona göre yorumlamaya çalışır.

Tarih bilimi tam anlamıyla Thukydides`le başlamıştır denebilir. Herodotos`la tarihsel düşünce belki de bazı ilerlemeler kaydetmiştir ama, Thukydides`le gerçek görevini görmeye başlamıştır. Çünkü Thukydides Peloponnesos savaşlarını betimlerken onun nedenlerini, ondan dolaylı ve dolaysız olarak doğan sonuçları da belirtmiştir. Böylece olaylara akılsal açıklamalar vermeye çalışmıştır. Bu da hiç kuşkusuz bireyi olayın merkezine koymaktadır. Ne yazık ki bu tutum zamanla kaybolmuş ve Thukydides`in ortaya koyduğu metot pek de benimsenmemiştir. Tarihçiler daha çok edebi bir tutum sergileyerek olayları sadece anlatmaya başlamışlardır. Böylece siyasal ve askeri alana girmeyen olaylar göz ardı edilerek, tarih çok dar bir alana sığdırılmaya çalışılmıştır. Artık açıklama kaygısı gütmeyen ve sadece olayları tasvir ederek ona biraz da edebi güzellik katmaya çalışan tarihçiler oluşmaya başlamıştı.¹⁰ Herodotos ve Thukydides döneminden itibaren Batı`daki tarih yazıcılığı kendine konu olarak daha çok büyük adamların, şeflerin ve kralların yaptıklarını seçmekteydi. Bu da tarihin bir anlamda manastır vakayinameleri, siyasi olaylar ve entrikalarla ilgilenmesi demektir.¹¹ Söz konusu tutum tarihe ister istemez anıtsal bir görünüm vermektedir.

¹⁰ Lacoste Yves, *İbni Haldun:Üçüncü Dünyanın Geçmişi/Tarih Biliminin Doğuşu*, Ter:Mehmet Sert, Sosyalist yayınları, İstanbul, 1993, s. 158-159

¹¹ Burke Peter, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, Ter:Mehmet Küçük, DoğuBatı yayınları, Ankara, 2002, s. 29

Anıtsal tarih geçmişin süslü olaylarını göstermeye eğilimliyse diğer olaylar göz ardı edilecektir. Bu da büyütülerek ve süslenerek anlatılan olayların hayal ürünü görünümü vermesine neden olmaktadır. Hiç kuşkusuz bu durum yaşanmışlıkların büyük bir bölümünün unutulmasına olanak sağlamaktadır. Herhangi bir geçmişin etrafında yarım yamalak kavranmış bilgiyle dönmek, silahların gerçekleri söyleyenlere doğrultulmasına da neden olmaktadır.¹² Gereğinden fazla büyütülen olguların zamanla mitleşmesi gözlemlenmektedir. Böylece olgulara nesnel yaklaşma olanağı ortadan kalkmakta ve yanlış anlaşılmalara neden olmaktadır. Bu da geçmişi iyi bir şekilde okuyup, anlamaya engel olabilmektedir.

Hayden White'a göre geçmiş tarihçilerin anlatısına bağlı olduğu için yaşanmışlıkların kirlenmemiş olması olanaksızdır. Tarih edebi bir üretilimdir ve kalıntıların yorumlanmasıdır. Yani tarihçi için önemli olan bir araya getirildiklerinde öykü üretebilen delillerin ayıklanmasıdır.¹³ Diğer bir ifadeyle tarih, olayların anlatımından başka bir şey değildir. Aslında olayların kendisini de tarihçinin kaleminden çıktığı gibi gerçekleştirmemiştir. Çünkü yazımda tarihçi bir öykülemeye gitmektedir. Burada en önemli amaç anlatılan olayların okurlar tarafından anlaşılması ve onu kafasında canlandırmasıdır.¹⁴

Tarihçi içinde bulunduğu ortamdan yalıtılmış olarak görünse de, kendi toplumundaki kabuller ve değerlerden etkilenmektedir. Bu yüzden tarih yorumunun bireysel değil de, toplumsal olduğunu söylemek mümkündür. Toplumsal değerler değiştiğinde tarih yorumu da ister istemez değişim gösterecektir. Tarihçi olaylara bugünün gözleriyle bakmaktadır. Bu yüzden onun yorumlarını okurken bu etkeni gözardı etmemeliyiz. Bir anlamda tarih yazım süreci, aslında tarihçi tarafından okurlara dayatılmış bir anlatıdan başka bir şey değildir.

Tarihçinin ulaştığı kaynakların yazarları kendi dönemindeki toplumsal değerlerden etkilenerek onları kaydetmişlerdir. Yani belli bir sınırlama ve kabuller önceliklidir. Bununla birlikte sonda ortaya konacak ürün de ister istemez tarihçinin kendi değerlerinin izlerini görmek mümkündür. Bradley de bir olayın tanığına güvenmek için onun iyi bir gözlemci olduğuna tarihçinin kendisinin inanması gerektiğini belirtmektedir. Ama unutmamak lazım ki, tanık kendi döneminin

¹² Nietzsche Friedrich, *Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Sakıncası*, Ter:Mustafa Tüzel, İşbankası yayınları, İstanbul, 2015, s. 19-20

¹³ Munslow Alun, *Tarihin Yapısökümü*, Çev: Abdullah Yılmaz, Ayrıntı yayınları, İstanbul, 2000, s. 58

¹⁴ Veyne Paul, *Tarih Nasıl Yazılır?*, Çev: Nihan Özyıldırım, Metis yayınları, İstanbul, 2014, s. 18-20

bireyidir ve dolayısıyla o döneme uygun bir tutum sergilemektedir.¹⁵ Yani tarihçi araştırdığı bir olaya ilişkin açıklama yaptığında kendi döneminin etkisini ve o dönemde etkin olan görüşleri de buna eklemektedir. Bu nedenle bir olaya ilişkin verilen açıklama hiç bir zaman yeterli olmayacaktır.

Foucault tarihçinin nesnel olamayacağını belirtmektedir. Çünkü tarihçi ne olursa olsun kendi yaşadığı zaman ve kültürün etkisi altındadır. Bu yüzden onlardan bağımsız olan bir tarihçinin düşünülmesi mümkün değildir.¹⁶ Böylece tarihçi kendi toplumunu yüceltmeye çalışmakta, olayları ona göre yorumlamakta ve taraflı olabilmektedir. Birçok Batılı araştırmacı sadece tarihi olguları değil hatta diğer toplumların dillerine ilişkin araştırma yaptıklarında bile taraf tutmaktadırlar. Batı dışındaki toplumların bir düzene sahip dillerinin ve gramerlerinin olmadığını bu yüzden de onların Batı toplumlarına yaklaşımları gerektiğini savunmaktadırlar. Batılı bilim adamlarına göre diğer toplumlardaki gündelik konuşma dilbilgisinden yoksundur. Bu yüzden de sömürgeleştirilen toplumlarda dilbilgisinin olmayışı o dillerin çocuksu olduğuna veya gelişmemiş olduğuna delalet etmektedir tarzı yorumlar benimsenmiştir. Yani Batılı olmayan toplumlar tarihin dışına itilmekte ve onlara yardım gerekli olduğu tezi ileri sürülmektedir. Batı-merkezli tarihçilik gelişimin Batı'da gerçekleştiği ve orada yaşanan süreçlerle ilişkilendirildiğini gözler önüne sermektedir. Bu tip tarihçiliğe göre Batı dışındaki toplumlar hep durağan olmuştur ve onların gelişimi için dışarıdan yardım almaları gerekmektedir. Yani Batı'nın yardımı olmaksızın o toplumlar ilerleyemezler.¹⁷ Batı ideolojisine göre tarih belli bir zaman ve mekanda gerçekleşmiş ve Batı medeniyeti ile birlikte yayılmıştır.¹⁸

Tarihçiler eski metinler üzerine odaklanmış olsa da, yaşadığı günün tutkularının etkisinden kurtulamaz. Yani tarihçi ne olursa olsun yaşadığı zaman ve mekanın varsayımlarını göz ardı edememektedir.¹⁹ Diğer bir deyişle tarihçi ister istemez kendi ait olduğu topluluğun etkisinde kalmaktadır. Bir kere burada duygusal bağ sözkonusudur. Bu da onun yorumlarına etki etmekte ve tarafsız olmasını engellemektedir. Ama insanın taraflı yorumları onun partizan olmasını gerektirmemektedir. Yazar olay karşısında adeta bir gözlemci gibidir ve bizler onun görebildiği kadarını tarihten alıyoruz. Kişi ne yaparsa yapsın mutlaka kendi

¹⁵ Collingwood, s. 175

¹⁶ Munslow, s. 184

¹⁷ Goody Jack, *Tarih Hırsızlığı*, Ter:G.Ç.Güven, İşbankası yayınları, İstanbul, 2007, s. 340

¹⁸ White Hayden, "Tarihsel Olay", Çev: Sanem Peker, *Cogito*, S:73, Yapıkredi yayınları, 2013, s. 64

¹⁹ Hobsbawm Eric, "Kimlik Tarihi Yeterli Değildir", *Tarih Üzerine*, Çev:Osman Akınhay, Bilim ve Sanat yayınları, Ankara, 2001, s. 418

duygu ve düşüncelerini anlatarak kendini ele vermektedir. En tarafsız tarihçi bile daima kendi memleketinin ve zamanının insanıdır. Örneğin Britanya`da imparatorluk geçmişi tarih sayesinde yeniden ön planda tutularak, medeni bir toplum oldukları anlatılıyordu. Böylece uygarlaşmış toplumlar geride kalmışları eğitmek için koloniler oluşturmalydılar. Bu da bir anlamda kolonizasyona meşruiyet kazandırmaktaydı. Çünkü diğer toplumların da uygarca yönetilme hakları vardı.²⁰ Kolonizasyona meşruiyet kazandırarak ilerleme aynı zamana sömürgeciliğin de temelledirmesini yapmaktaydı. Söz konusu temellendirmeler sömürgeciliğin insanlık için önemli olduğunu gözler önüne sermeye çalışmaktaydı.

Fransız devrimcileri kendilerini özgürlükçü olarak görmekteydiler ama, o dönemde Fransa`ya ait koloniler ve o kolonilerde ise köleler vardı.²¹ Bu durum sadece Fransa için geçerli değildir. Aynı şeyi ABD tarih yazımında da görmek mümkündür. Örneğin ABD`deki kölelik diğer ülkelerdeki kölelikten çok kötü değildi. Oradaki kölelerin yaşamı, Karayip ve Brezilya`daki kölelerin yaşamından kötü değil, hatta biraz iyiydi. Bununla birlikte Brezilya ve Karayiplerde köle sayısı daha çoktu. Ama ABD`deki kölelik daha çok tartışılmakta ve sorun haline getirilmektedir. Bunun nedeni muhtemelen köleliğin bitişiyle ilgili olabilir. Sivil Savaş`la ilgili köleler suçlanmaktayken, Lincoln göz ardı edilmektedir. XX. yüzyılda yaşanan olaylar da ABD`deki kölelik durumunun gündemde olmasını etkilemektedir.²²

Bağımsızlıklarını kazanana kadar Afrika`da beyaz adamın yaptığı tarih okutulmaktaydı. Bu tarih kitaplarında Afrikanın yaptıklarına ya az yer veriliyor ya da küçümseniyordu. Sömürge dönemi sonrasında yeni bir tarih felsefesinin benimsenilmesine ihtiyaç duyan Afrika, artık kendi yaptıklarını gözler önüne sermeye başladı. Artık sömürgeye karşı ayaklanmalar ve bağımsızlık mücadeleleri tarih kitaplarında boy gösterdi.²³ Diğer bir örnek de Haiti`deki bağımsızlık mücadelesinden verilebilir. Haiti`nin bağımsızlık mücadelesini anlatanlar arasında da iki farklı konuya odaklanma söz konusuydu. Anlatıyı Haitili tarihçiler yaptıklarında kendi atalarının cesaretlerini ön plana çıkarmaktaydılar. Buna karşın Batılılar ise Fransız birliklerinin aslında zayıf olduğunu ve bunun en önemli

²⁰ Tosh, s. 7

²¹ Morss Susan Bock, *Hegel, Haiti ve Evrensel Tarih*, Çev:Erkal Ünal, Metis yayınları, İstanbul, 2012, s. 52

²² Trouillot Michel-Rolph, *Geçmiş Susturmak:Tarihin Üretilmesi ve İktidar*, Çev:Sezai O.Zeybek, İthaki yayınları, İstanbul, 2015, s. 45-46

²³ Tosh, s. 6-7

nedeninin de sarı humma olduğunu belirtmekteydiler.²⁴ Ne olursa olsun özellikle tarihçi mutlaka kendi duygusunu anlatıya katarak kendine göre yorum yapmaktadır. O zaman ister istemez bazı etkenler göz ardı edilebilmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde tarihyazımının öznel olduğunu gözlemlemek mümkündür. Tarihinin konuları özgürce seçebilme hakkı vardır. Bu özellikle olayların alanını betimlerken görülmektedir. Çünkü tarihçi kendisi ilerleyeceği olaylar dizgesini belirlemektedir. Nitekim tarih yazımında belirlenen tüm güzergahların dereceleri aynı olmasa da meşrudur. Tarihçilikte gözlemciyle gözlemlenen arasındaki ilişkinin varoluşu olaya ilişkin çıkarımlara etki edebilmektedir. Bu da araştırmanın nesnelliğini zedeleyebilmektedir. Gözlemlerden çıkarılan sonuçlar öndeyilere yol açmaktadır. Öndeyiler de başka bir olayın gerçekleşmesine yardımcı olabilmekte veya ona engel olarak başka ve hiç alakası olmayan bir şeye neden olabilmektedir.²⁵ Descartes'e göre de tarihçi kendi çağına yabancılaşmıştır. Tarihi bilgiler güvenilir olmadığından olayların gerçekliğini anlamamıza yardımcı olamaz. Düş kurmaya olanak sağladığı için çarpıtmalara neden olabilmektedir.²⁶

Olayların tanıklarını sahtekarlıkla bozmak da mümkündür. Yazar ve tarih hakkında yalan bilgiler vermek bunun ilk evresidir. Örneğin Marie-Antoinette imzasıyla yayınlanan belgelerin çoğu 19. yüzyılda üretilmiştir.²⁷ Sonuçta bir olayla ilgili araştırma yapan tarihçi olayın nasıl olmasını istiyorsa konuyla ilgili belge ve tanıklıkları o şekilde kesip biçebilmektedir.²⁸ Tanıklar tarih sayesinde olgulara dönüşmektedir. Burada da tarihçilerin anlatısal yorumlarına ihtiyaç vardır. Sözkonusu yorumlama zamanı tarihinin kendi görüşleri ve kültürel durumu da kendini işin içine katmaktadır. Georg Lukacs'a göre belge veya tanıklar belki de geçmişe ilişkin bilgileri aktarmada yararlı olabilir, ama gerçeğin ne kadarını kapsadığı tartışma konusudur. Bu yüzden de belgeler bilgi-iktidar çerçevesinden başka bir şey olamaz.²⁹ Lukacs iktidarın tarih yazımını etkileyebilme gerçeğine vurgu yaparak aslında yazılanların taraflı olma ihtimalini gözler önüne sermektedir.

Tarih yazımı diğer bir çok anlatılar gibi iktidarın veya herhangi bir kötülüğün kullanımına açıktır. Yazılı tarih iktidarın dağıtılması ve kullanılmasına

²⁴ Trouillot, s. 67

²⁵ Popper R. Karl, *Tarihselciliğin Sefaleti*, Çev: Sabri Orman, İnsan yayınları, İstanbul, 1998, s. 34

²⁶ Collingwood, s. 93

²⁷ Bloch, s. 130

²⁸ Veyne, s. 64

²⁹ Akt. Perry Matt, *Marksizm ve Tarih*, Çev:Gül Tunçer, İletişim yayınları, İstanbul, 2010, s. 242

olanak sağlamaktadır. Özellikle geçmişe dair sahte bir tutarlılık verilerek iktidarın toplumdaki konumu pekiştirilebilmektedir. Herhangi bir dönemden günümüze kalan kaynakların büyük çoğunluğu ait olduğu dönemdeki hakim güçlerin veya sınıfların damgasını taşımaktadır. Özellikle arşiv oluşturulurken ayıklama işlemi yapılmakta, kaynakları yazan kişiler seçilmekte, konular ve uygulanacak yöntemler belirlenmektedir. Bu süreçte bazı kanıtlar, kişiler veya konular dışarıda kalmaktadır. Ayıklama sürecine iktidar sinsi bir şekilde dahil olabilmektedir.³⁰ İktidar sadece istediğini gerçekleştirilmekte, bazen de dönemin gerekliliklerine uyabilmektedir. Böylece halka istediğini vermekte, hem de kendini saklayabilmektedir. Zaten ülkelerin kendi okullarında tarih öğretilmelerinin nedeni onların toplumunun nasıl değiştiğini anlamaktan çok, kendi ülkelerini onaylamak ve onunla iftihar etmeye çalışmaktır.³¹ Söz konusu durum tarihi iktidarın aracı konumuna getirmektedir. Sonuçta iktidar kendi hakimiyetini korumak için çeşitli yollara el atmakta ve kendini halkın gözünde meşru kılmaya çalışmaktadır.

İbn Haldun bu konuda özellikle saray tarihçilerini eleştirmiştir. Ona göre tarihin hakikati, alemdeki umrandan (İbn Haldun eserinde umranı, toplumla kaynaşmak ve ihtiyaçları gidermek maksadıyla şehire veya konaklama yerine inmek ve orada birlikte ikamet etmek³² olarak tanımlar.) ibaret olan insan cemiyetinden haber vermektir.³³ Tarihçi olgulara ilişkin kendi görüşlerini, bulunduğu toplumun değerlerini bertaraf etmeden ortaya koyduğunda, hakikati yazıya tam olarak aktaramamaktadır. İbn Haldun eserinde bunu insan, toplum gibi psikolojik, sosyolojik ve tarihi yöntemler kullanarak felsefi bir temellendirme yaparak gerçekleştirmiştir. İbn Haldun`la tarihçilikte bir devrim başlamıştır. Böylece olayların temel nedenleri iktisadi ve toplumsal koşullarda aranmış ve nedenselliğe aşırı önem verilmiştir.³⁴ Kısaca modern tarihçiliğe yakın tutum sergilenmiş ve bu sürece önderlik etmiştir denebilir.

Modern tarihçilik doğa bilimlerinin yöntemlerini uygulayarak doğru ve güvenilir bilgiler elde edebileceğini benimsemiş olsa da, bunu tam olarak gerçekleştirememiştir. Çünkü modern dönemin en önemli değerlerinden biri haline gelen ulusçuluk tarihi kendine çekmeyi başarmıştır. Yani araştırmacılar objektif bir tarih bilgisi üretmekten çok, kendi ulusunu yükseltmeye ve onu

³⁰ Trouillot, s. 80

³¹ Hobsbawm Eric, "Tarih Bize Çağdaş Toplum Hakkında Ne Anlatabilir?", *Tarih Üzerine*, Çev:Osman Akınhay, Bilim ve Sanat yayınları, Ankara, 2001, s. 56

³² İbn Haldun, *Mukaddime-1*, Haz: S. Uludağ, Dergah yayınları, İstanbul, 2014, s. 208

³³ A.g.e., s. 199

³⁴ Lacoste, s. 202-203

temellendirmeye çalışmışlardır.³⁵ Bir araştırmacı bir dava veya ideolojiye kendini bağımlı olarak görüyor ve onun doğru olduğuna inanıyorsa, ister istemez o davanın politik avukatı konumuna gelmiş ve partizan olmuştur. Onu bu tutumdan çekindirmek pek de gerçekçi görünmemektedir. Çünkü avukatın esas hedefi müvekkilinin suçlu olup olmamasından ziyade onun hapse atılmamasını sağlamaktır. Partizanlık da tıpkı böyle bir görünüme sahiptir.³⁶ Foucault`ya göre bir tarihçi hakikatin nesnel araştırmasını savunduğunda bile çıkar gütmektedir. Bu çıkar ise genellikle ideolojik çerçevede olmaktadır.³⁷ İdeoloji ve partizanlık bireyi etkileyebilecek güce sahip olduğundan kolay bir şekilde bir tarihçiye tesir edebilmekte ve onu sapıtırabilmektedir.

“Bir görüşe ve bir inanca bağlılık ve taraftarlık insanın ruhuna işledi mi, kendine uygun düşen haberleri işitir, işitmez hemen kabul eder. Bu temayül ve taraftarlık insanın basiret gözünü örter ve tetkikte bulunmasını engeller, yalan haberi kabul ve nakletme durumunda kalmasına sebep olur.”³⁸ İbn Haldun`a göre bu sebeplerden diğeri haberin naklediliş maksadını bilmeden tarihçinin o haberi yazıya geçirmesidir. Bir diğeri neden halkın yüksek makama ve rütbe sahiplerini meth ederek onlara yaklaşmak ve yaranmak istemesidir. Tarihçi böylece hakikati değil, menfaatini tercih etmiş olur.

Modern dönemde de tarih bir nevi siyasal savaş meydanı olarak görülebilir. Çünkü kendi iktidarını korumaya çalışan da, ona karşı çıkan muhalafet de kendisi için kaynak bulabilmektedir. Halkın çoğunun okur-yazar olması aslında iki tarafın da şanslarını eşitlemekte olsa da, iktidar okul ve üniversitelerdeki kitaplarla, televizyon veya radyo aracılığıyla kendini daha iyi tanıtabilmektedir. Muhalefet de medyadan iyi bir şekilde yararlanmaktadır. Bazen Marksist tarih yazımı da siyasetin etkisi altına girebilmektedir. Özellikle SSCB`de görülen bu durum Stalin önderliğinde daha çok öne çıkmaktadır. Söz konusu dönemde Lenin`in ortaya attığı tezlerin eleştirilmesi yerine geliştirilip temellendirilmesi amacı güdülmeye başlandı. Bu süreçte Stalin`in politikasına eleştiri yöneltenler ise Troçkist(Troçki`nin sürekli devri görüşü Lenin`e karşı yöneltilen eleştirilerin başında gelmekteydi. Lenin devrimin Rusya`da gerçekleşebileceğini düşünmekteydi. Troçki ise adigeçen ülkenin henüz hazır olmadığını

³⁵ Bıçak Ayhan, “Tarih Düşüncesi”, *Cogito*, S:73, Yapıkkredi yayınları, 2013, s. 48

³⁶ Hobsbawm Eric, “Partizanlık”, *Tarih Üzerine*, Çev:Osman Akınhay, Bilim ve Sanat yayınları, Ankara, 2001, s. 200-201

³⁷ Munslow, s. 104

³⁸ İbn Haldun, s. 200

savunmaktaydı.)³⁹ bir sapkınlıkla suçlanıyordu. Stalin kendisi bizzat tarih çalışmalarını denetlemekteydi. Özellikle sosyalist düşünce ve yönetimin Doğu Avrupa'ya yayılmasıyla tarihçilik daha da siyasi boyunduruğa girdi denebilir. Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nin tarih yazımında bunu görmek mümkündür. Mevcut rejimin Almanya'yı daha da geliştireceğine dair bilgilerin insanlara empoze edilmesine çalışılmaktaydı. Hatta bu emri siyasiler vermiş ve denetlemişlerdir.⁴⁰ Ne olursa olsun tarih yazımı iktidarın isteğine boyun eğmek zorunda kalmaktadır. Bu devrimci ve eleştirel yaklaşımları benimseyen Marksist tarih için de geçerlidir.

Tarihçi araştırdığı konularda tanıklara ihtiyaç duymaktadır. Bu tıpkı hiç katılmadığı cinayeti yeniden canlandırmaya çalışan sorgu yargıcının durumunu andırmaktadır. Geçmişe ilişkin bilgilerin dolaylı olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Sonuçta tarihçi için tanık belgelerdir. Tarih insanın kendine ilişkin bilgiyi bilmek içindir. Kişi burada sadece kendisini değil, insan olarak yapısını bilmeye çalışmaktadır. Araştırma zamanı tarihçinin başvuracağı kaynakların başında belge veya vesikalar gelmektedir. Vesikalar en güvenilir kaynaklar olarak bilinmektedir. Ama vesikalar da yanlış bilgiler verebilmektedir. Örneğin SSCB ile ilgili bilgiler sadece o ülke tarihçilerinin verdiğiyle sınırlı olmaktadır. Ülkeye seyahat edilmesi de zor olduğundan (burada Halkın özellikle 1960'lara kadar olan dönemi kastetmektedir) batılı tarihçiler, orada gelişen olayları tüm açıklığıyla görebilme ve inceleme şansına sahip değildiler.⁴¹

Yazılı kaynaklarda en sık karşılaşılan sorunlardan biri yazarın kendi yaşadığı dönemde önemli bulduğu olayları yazmasıdır. Ortaçağ'da bile bunu gözlemlenmek mümkündür. Bu daha çok yetki vermek, kilise veya Papa'yı desteklemek, özgürlük almak, vergi indirimleri, bağışlar, dini kurumlara mülkiyet vermekle ilgiliydi. Aslına benzer mühür veya imzaların atıldığı belgelerin tarihlerine bakıldığında mührün sahibinin aslında o tarihte binlerce kilometre uzakta olduğunu saptamak mümkündür. Bloch dönemin önde gelen kişilerinin bu sahteciliği desteklediğini de belirtmektedir. Bu daha çok dini metinlerde gözlemlenmekteydi. Bazı rahipler onlardan önce yaşamış aziz veya rahiplerin, piskoposların kitaplarının büyük bir bölümünü sahiplenebiliyor ve bundan rahatsız olmuyorlardı.⁴²

³⁹ Perry, s. 48

⁴⁰ A.g.e., s. 49-50

⁴¹ Halkın E. Leon, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Çev: Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 2000, s. 18-19

⁴² Bloch, s. 133-134

Ama şunu unutmamak gerek ki, yazılı ürünlerin, devlet ve diğer kurumların kayıtlarının çoğalması ve matbaacılığın gelişmesiyle yazılı kaynaklar, daha çok başvurulan kaynaklar haline gelmiştir. Böylece zaman, yer ve yazar açısından bakıldığında daha çok kesinlik taşıyan yazılı kaynaklardır. Tarihçi sözkonusu kaynaklara odaklandığında ondan çok verim alabildiğinden, yazılı kaynaklara yoğunlaşılması durumu hiç de olağandışı kabul edilmemelidir. Kaynakların önemini kabul eden Foucault yine de tarihinin içinde yaşadığı çağın etkisi altında kaldığını belirtmektedir.⁴³ Özellikle tarihinin içinde yaşadığı çağ onun mecaz yapısını kurmaktadır. Bu da onun anlatılarını etkilemektedir.

Bir kaynağın güvenilirliğini etkileyen faktörlerin başında yazarın niyeti ve tutumu gelmektedir. Önemli olan tarihe körü körüne bağlanmamak ve olayları kutsamamaktır. Bu daha çok kendi ülkelerimizi ortaya koyma ve temellendirme zamanı kendini belli etmektedir. O zaman da yanlış sonuçlar çıkarma olasılığı doğmaktadır. Oysa tarihçi arayış içerisinde olmalıdır. Tarih çoğu zaman bugünüyle sorunu olanlar için sığınma yeri olmaktadır. Geçmişine bakarak övünmek için tarihten daha iyi bir alan yoktur. Ama gerçek tarihçi geçmişin yeniden canlanmayacağını bilmelidir.⁴⁴ Örneğin 1780-1870 yılları arasında sanayileşen Britanya'yı tasvir eden tarihçi bu dönemin çok büyük başarı olduğunu söylediği gibi, sanayileşmeyle köylünün topraklarından atıldığı, çocuk ve kadınlar da dahil işçilerin kötü şartlar altında çalıştırıldıklarını da belirtmesi gerekmektedir.⁴⁵

Popper tarihinin bir olay veya gözleme ilişkin tahminler yaparken elinden geldiği kadar nesnel olmaya çalışarak doğruları söylemeye gayret ettiğini söylemektedir. Ama bunun nesneliği bile sorgulanırdır. Çünkü kendi kişisel tercihlerinin de etkisinde kalmaktadır. Bu da onun bilimsel nesnelliğine tesir edebilmektedir. Sonuçta özel ilgi ve çıkarların etkisini göz ardı edemeyiz ve bu gibi etkenler bilimselliğe ister istemez tesir etmektedir. Bu da fizikte olduğu gibi nesnel ve ideal bir doğruluğun sosyal bilimlerde pek fazla olmamasına "olanak" sağlamaktadır. Sosyal bilimlerde sosyal hattaki eğilim ve menfaatlerle orantılı olan tavırlar vardır.⁴⁶ Tarihin nesnelliğini sorgulayan bazı düşünürler bunun bir anlamda imkansız olduğunu iddia etmektedirler. Çünkü hakikat ve bilgi kültür,

⁴³ Munslow, s. 189

⁴⁴ Timuçin Afşar, "Tarih Bilinci ve Tarih Felsefesi", *Felsefelogos*, S:9, 2000, s. 37

⁴⁵ Carr Hallet Edward, *Tarih Nedir?*, Çev: Misket Gizem Gürtürk, İletişim yayınları, İstanbul, 2002, s. 92

⁴⁶ Popper, s. 35

sınıf ve ya toplumsal çıkarlara bağlıdır.⁴⁷ Bu eleştirinin doğruluğunu kabul etmek gerekmektedir. Hakikat ve bilginin tarihsel bir temellendirmesi olmadan onları anlamak güçtür. İnsan da bu ikisinin peşinde daima olduğundan nesnelliği ve özneliği kendi içinde barındıran hakikat ve bilginin en azından kendine ait bir hedefini belirlemektedir. Nitekim insanlık tarihi açısından baktığımızda her öznel bilgi veya hakikate doğru ilerleme nesnelliğe ulaşmada kendi misyonunu gerçekleştirmektedir.

Tarih Yazıcılığında Tarafsızlık İlkesi

Belli bir bakış açısına sahip olmayan tarihçinin düşünülmesi mümkün değildir. Diğer türlü tarihçi verimsiz ve ilgisiz malzeme yığını içerisinde boğulabilir. Bu yüzden tarihçinin seçmeci olması gerekmektedir. Olayları incelerken nedensellik halkalarını geçmişe doğru yaymak da doğru değildir. O zaman da karmakarışık bir sonuç çıkar ki, onun da anlaşılması çok zordur. Bu gibi güçlüklerden kurtulmak için tarihçinin önceden düşünülmüş ve seçmeci bir bakış açısına sahip olması gerekmektedir. Ama olguları tarihçi kendi istediği gibi eğip-bükmemeli, mümkün olduğu kadar bilimsel objektifliği korumaya çalışmalıdır. Bunun için de tarih araştırmalarında sadece tarihsel yöntemleri değil, diğer alanların yöntemlerinin de kullanılması gerekmektedir. Zaten Bloch ve Febvre'nin başını çektiği akım olan *Annales* önceki tarihçilerin bu tip tutumlarını eleştirmekteydiler. Onların en önemli amaçlarından biri tarihçilerin diğer alanlardan yardım almalarını sağlamaktı. Özellikle tarihe komşu olarak görülen disiplinlerden birşeyler öğrenen tarihçinin araştırmasının daha iyi ve tutarlı olacağı görüşü benimsendi.⁴⁸ *Annales* ekolünün çıkardığı dergilerin en esas amacı tarih konusunda yeni olan disiplinlerarası bir yaklaşımın geliştirilmesine hizmet etmektir.

Tarih yazıcılığında esas olan yaşanmış olayın sadece anlatılması değil, onunla birlikte gerçekleşen veya sonra oluşan olaylarla olan bağlantısının da gözler önüne serilmesi gerekmektedir. Bu da olaylar zamanı koşulların nasıl olduğu, neden olduğu gibi soruların sorulmasını gerekli kılmaktadır. Tarihçilerin bu süreçte kişilerin başına gelenleri iyi bir şekilde öğrenmelerini önemli hale getirmektedir. Özellikle büyük adamlarla ilgili yazılan tarihlerde diplomasi tarihi, bakanlarla diplomatların niyetleri ve taktikleri üzerinde durmaya özen gösterilmelidir. Kısaca tarihçi araştırmalarında kendinden herhagi bir şey ilave

⁴⁷Lorenz Chris, "Senin Tarihin Sana, Benimki Bana: Tarihte Hakikat ve Nesnellik Üzerine Düşünceler", Çev: Şeyda Öztürk, *Cogito*, S:73, Yapı kredi yayınları, 2013, s. 176

⁴⁸Burke Peter, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, Ter: Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul, 2000, s. 15

etmemelidir. Bunun yerine fiilen olduğu haliyle geçmişi yeniden kurmaya çalışmalıdır.

İyi bir toplum tarihi yazmak için onun geçirdiği evrelerin kronolojik olarak bilinmesi gerekmektedir. Toplumun dönüşüm ihtimalleriyle birlikte, olup bitenlerin de dahil edilmesi gerekmektedir. Burada sadece belli bir grubu hedef seçmek yerine insanlık odak noktası haline getirilmelidir. Sonuçta belli bir grup yalnız değildir ve diğerleriyle ilişki içerisindeydir.⁴⁹ Bir olay anlatılırken mümkün olduğu kadar yargıdan kaçınmaya çalışılmalıdır. Bir kişiyle ilgili bir yargıda bulunarak onun iyi veya kötü olduğunu belirtmek tarihsel olarak pek de bir katkı sağlamamaktadır. Çünkü tarih olması gerekenle değil, olmuşla ilgilenmektedir. Tarihçinin tarafsız olması gerekmektedir. Bu sayede doğru bilgileri aktarmak mümkün olabilmektedir.

Voltaire`e göre tarih sadece hükümdarların, sarayın, büyük şahsiyetlerin yaşamı veya söylediklerini anlatmakla yetinmemelidir. Bir savaşın kimler arasında olduğu ve bunun sonuçlarının ne olduğu da tam olarak tarihi yansıtmaktan yoksundur. Tarihi bilgi olayın tüm inceliklerine kadar bilinmesi demektir. Yani bir olayın neden ve nasıl gerçekleştiği, hangi süreçlerden geçtiği, o dönemde komşu halkların etkisinin ne olduğu, güçlü olan tarafın bu gücü nereden aldığı, kısaca sadece kronolojik bilgi değil, ekonomik, siyasi, demografik, kültürel yapıyla ilgili değerlendirmelerin de verilmesi gerekmektedir. Bu sayede bizler gerçek tarihsel bilgiler edinmiş oluruz.⁵⁰ "Özellikle tek yanlı düşüncemelerden kaçınılmalıdır; çünkü bunlar tarihi bozarlar; kendileri de yanlış öznel görüşlerden kaynaklanırlar."⁵¹ Burada önemli olan verilecek bilgilerin çarpıtılmadan aktarılması sözkonusudur ve Hegel bunun için de felsefenin us kavramıyla tarihe yardımcı olabileceğini söylemektedir.

Tarih yazarken duyguların belirleyici olmadığına dikkat etmek gerekmektedir. Dileklerin değil, gerçekliklerin belirlediği tarihe ihtiyaç vardır. Kötü eğilimler, çıkarlar, tutarsız siyasetler gibi etkenler de tarihe menfi tesir etmektedir. Modern tarihçiliğin en önemli özelliği elde ettiği bilgilerin doğru olup olmadığını önemsemesidir. Özellikle pozitif bilimlerin gelişmesi ve onun uyguladığı yöntemlerin doğruluğuna olan güven, sözkonusu metodların tarih düşüncesi için de geçerli olabileceğini ortaya koymuştur. Tarih bilgisi için belgelerin kullanımı, onların güvenilirliği, filolojik ve arkeolojik verilerin ileri

⁴⁹ Hobsbawm Eric, "Toplumsal Tarihten Toplumun Tarihine", *Tarih Üzerine*, Çev:Osman Akınhay, Bilim ve Sanat yayınları, Ankara, 2001, s. 120-121

⁵⁰ Akt. Halkın, s. 79-80

⁵¹ Hegel W.F. Georg, *Tarihte Akıl*, Çev: Ö. Sözer, Kabalıcı yayınları, İstanbul, 2011, s. 38

sürülen görüşleri desteklemesine yönelik yöntemler geliştirilmiştir.⁵² Braudel araştırmalarında olayları bütün olarak görmeyi tercih etmektedir. Ekonomik, toplumsal, siyasi ve kültürel tarihin birleştirilerek “total” bir şekilde araştırılması gerekmektedir.⁵³ Bu amaç doğrultusunda tarihçinin durmadan neden sorusunu sormaya ihtiyacı vardır. Bu sayede olaylara sebebiyet veren şeyleri bilebilir. Söz konusu soruya cevap bulma gayreti içerisinde olan tarihçi zaten bu süreçte ister istemez daha nesnel bilgilere ulaşmakta ve onları okurlarıyla paylaşmaktadır.

Genelde tarih araştırmacısı belgeleri toplar, okur ve onların sahte olup olmadığını belirlemeye çalışır. Daha sonra onları işlemeye çalışır. Metinler veya arkeolojik belgeleri sorguya çekmeden onlardan bilgi almak imkansızdır. Zaten sorgulama onları konuşturur. Sorgulama kendisiyle beraber eleştiriyi de getirmektedir. İleri sürülen bir tezin eleştirilmeden, onun çürük noktalarını bulmadan ve sorgulamadan kabul edilmesi çok kolaydır. Zaten çoğu bilimci bunu yapmaktadır ve kendi tezine karşı eleştirel bir tutuma sahip olmamaktadır. Bu da daima bulmak istenen şeylerin bulunmasını sağlayacaktır. Oysa bir tez veya teorinin yaşaması ve güçlü olması için hayat mücadelesi-sorgulanma ve eleştiri gibi, vermesi gerekmektedir. Kolay bir şekilde görülen bu durumun sık yaşandığı alanlar sosyal bilimlerde. Sosyal bilimler daha çok soyut konularla ilgilendiğinden orada ister istemez inşa etmek zorunluluğu ortaya çıkmaktadır ve bu da tezin sağlamlığını ölçmemeye olanak sağlamaktadır.⁵⁴ Nietzsche'ye göre eleştirel tarz tarih yazımında bazen geçmişin kabuklarını kırmak veya onu yenisiyle değiştirmek, sorgulamak gerekmektedir. Böylece geçmiş yargılanma, sorgulanma ve mahkum edilmeye karşı-karşıya kalabilmektedir. İtici güç yaşam olduğundan bu süreçte adalet, şefkat beklemek doğru değildir.⁵⁵ Onu adeta yaşamın kendisi süreci yönlendirmektedir.

Tarihçinin arşivlerde vakit geçirmesi iyi bir tarih yapısı veya çalışması için yeterli değildir. Bununla birlikte tarihçinin olaya ilişkin yorumlama yapması da gerekmektedir. Yorum yapmak ise eleştiriyi ihtiva etmektedir. Böylece tarihçinin çalışması daha tarafsız bir görünüm kazanabilmektedir. Çünkü eleştiri yapıldığı zaman onun gerçeğe benzerliği olması gerekmektedir. Gerçeğe benzer olmanın ilkelerinden biri nesnelliktir. Bunun için ortaya konulan görüşlerin mümkün olduğu kadar diğerleri tarafından kolaylıkla kabul görmesini sağlamak

⁵² Bıçak, s. 47

⁵³ Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, s. 80

⁵⁴ Popper, s. 124-125

⁵⁵ Nietzsche, *Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Sakıncası*, s. 26; Nietzsche, *Tarih Üzerine*, s. 90

gerekmektedir.⁵⁶ Sosyal bilimlerde eleştiri çok önemlidir. Eleştiriler sayesinde eskinin yerine koyulacak olan görüş geliştirilir ve dönüşümler gerçekleştirilir. Özellikle sosyal ıslahatlar eleştiriler sayesinde beklenileni verip vermeyeceği açısından yeniden değerlendirilmektedir. Bu da büyük gelişmelerin yaşanmasına neden olmaktadır.

Herhangi bir olayı gözlemlerken öznellikten kaçınmak için eleştirel bir tavır takınmak gerekmektedir. Bunun için Avrupa veya diğer coğrafyalardan gelecek iddialara karşı kuşkulu olmak, tarihe geriden bugüne bakmaya çalışmak, Avrupalı olmayan toplumlara geçmişte hakkettikleri yeri vermek elzemdir. Bundan başka olay zaman ve mekansal olarak da değerlendirilmelidir. Bradley`e göre tarihçi elde ettiği bilgilerin öznellikler için uygun olduğunu bilmesi gerekmektedir. Onun yapması gereken şey bilgilerin nesnelliği kontrol etmektir. Eleştirel yaklaşım da bu süreçte tarihinin en önemli yardımcılarından.⁵⁷ Burada eleştiri bilim değil, bilim ile okuma arasındaki bir yerde durmaktadır. Çünkü bilim anlamı üretmeye çalışırken, eleştiri o anlamları inceleme gayreti içinde olmaktadır.⁵⁸ Tarihi olayları eleştirmekle elde edilen bilgilerin doğru veya yanlış olduğunu anlamak mümkündür. Bunu bilimsel metod olarak gören Halkin, böylece kişisel tercihler, yanlış tutumlardan uzak olunabileceğini düşünmektedir. Tarih kişiler tarafından yazıldığı için doğru ve yanlış ayırmak aşamalarını şahitliklerin araştırılması, onların kontrol edilmesi ve onların anlaşılması oluşturmaktadır.⁵⁹ Çok farklı kaynaklar birbiriyle karşılaştırılıp sahte olanları ortaya çıkarmak mümkündür. Ne kadar yetkin olursa olsun, sorgulanmayacak hiç bir belge yoktur. Belgelerin tarihçi için tanık olduklarını da göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Tarihçi tanık olarak gördüğü belgelerin kesin bir şekilde doğru olduğu kanaatine varmamalıdır. Çünkü belgelerin sahteleri yeteri kadar fazladır. Bu yüzden tarihçi belgenin ibaresine, tarihine, kullanılan diline, söz edilen kurumların varlığına, belirtilen tarihin düzenine ve noterlerin söz konusu dönemdeki yazı adetlerine uyup uymadığını açığa çıkarmak zorundadır. Tarihinin o belgeyi anlaması için onu konuşturmalı ve bu süreçte de eleştirel metodu kullanmalıdır. Yeni tanıklar bulmaya çalışan araştırmacı genelde soluğu arşivlerde almaktadır. Ama arşiv belgeleriyle çalışırken dikkat edilmesi gereken hususların da göz ardı edilmemesi elzemdir.

⁵⁶ Barthes Roland, *Eleştiri ve Hakikat*, Çev:E.Bildirici-M.I.Durmaz, İletişim yayınları, İstanbul, 2016, s. 12-13

⁵⁷ Collingwood, s. 174

⁵⁸ Barthes, s. 56

⁵⁹ Halkin, s. 3

Tosh'a göre bir belgenin anlam ve öneminin iyi bir şekilde öğrenilmesi için onun nasıl, ne zaman ve niçin meydana geldiğinin bulunması gerekmektedir. Belgenin değerlendirilmesi sürecinde ilk yapılması gereken onun gerçekliğinin ispatıdır. Örneğin Ortaçağ boyunca birçok düzmece imtiyaz berati, vasiyetname gibi belgeler yazılmıştır. Bu sayede yeni statü, imtiyaz elde edilmeye çalışılmıştır. Ama modern dönemde para kazanmak için de sahte belgelerle karşılaşılabilir. Kuşkulanan belgeyle ilgili ilk olarak onun kaynağına ulaşılmasını gerektirmektedir. Yani belgeyi ürettiğini söyleyen kişiye kadar iz sürülebiliniyor mu, yoksa sonradan mı üretilerek ilgili yere konulmuştur? Daha sonra belgenin ortaya attığı bilgiler gerçekleşmiş olaylara uygunluğunu kontrol etmek gerekmektedir. Belgenin şekli, el yazısı da onun yazıldığı döneme dair bilgiler vermektedir. Bundan başka bazı teknikler aracılığıyla belgenin kağıt türü, mürekkebin yaşını da saptamak mümkündür. Belgenin içeriğinin araştırılması yapılacak ikinci aşama araştırmasıdır. Bu defa belgenin içeriğinin yorumlanması gerekmektedir.⁶⁰ Tarihçi belgedeki kelimelerin ne anlama geldiğini, yazarın neyi kastettiğini bilmelidir.

Halkın de bir metni anlamak için onun tam anlamıyla tenkid edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Tenkid işlemleri iki aşamadan oluşmaktadır. Bunlar belgenin nereden çıktığını ve dış değerini konu edinen dış tenkid aşamasıyla belgenin iç değerini araştırarak ve metnin tam olarak anlaşılmasını sağlayan iç tenkididir. Halkın'e göre bu aşamalar göreceli olarak belirlenmiştir. Çünkü bunlar arasında ayırım yapmak çok zordur ve paradoksal bir şekilde birbiriyle iç-içe geçmiştir. Bundan başka iki en önemli tenkid kaidesi vardır ki, bunlar çoğunluk tarafından kabul görmektedir. Bunlardan ilki tarihi modern tarihçilerin yazılarını kopyalayarak değil, kaynaklara göre yazmaktır. İkincisiyse anlatılanların, olayların çağdaşı olan yazarlara gösterilmesidir.⁶¹ Bu sayede elde edilen tarihsel bilgi daha güvenilir hale gelmektedir.

Araştırma zamanı en çok güvenilen ve diğerlerinden değerli kaynak olarak görülen belgelerin de yanlışlarla dolu olduğunu göz ardı etmemek gerekmektedir. Oradaki deyim veya kelimeler döneminin üslup düzeni çerçevesinde ele alınmalı, yazarın adetleri içinde değerlendirilmeli, yanlış anlam tehlikesinin olmadığı kesinleştirildikten sonra gerçek bir bilgi aracına dönüşmektedir.

Karşılaştırma da tarih araştırmasında çok önemli metotlardan biridir. Örneğin bir bölgeyi araştırarak tarihçi oradaki neyin olmadığını, bu eksikliğin

⁶⁰ Tosh, s. 57-60

⁶¹ Halkin, s. 23-27

anlamı ve önemini ancak karşılaştırmayla anlayabilmektedir. Kısaca tarihteki özelleme veya tekbiçimlilik ile genellemenin yapılmaması için karşılaştırmaya ihtiyaç vardır. Karşılaştırma metodu sayesinde birçok Batılı tarihçi toplumların geçirdiği evrim aşamalarını kolayca anlatabilmiş ve nedensellik açısından görüşler öne sürmüşlerdir. Ama bu metodun bazı tehlikeleri de vardır. Örneğin tek merkezciğe doğru eğilime çok müsaittir. Özellikle Batılı tarihçilerin diğer kültürlerle tanışması ve onları araştırmaya başlamasıyla Batı her zaman farklı bir konumda değerlendirilmiştir. Bu gibi çalışmalarda Batı'ya neredeyse her zaman diğer kültürlerden ayrı bir norm olarak bakmışlardır. Feodalizm ve kapitalizmin gelişimi araştırılırken Batı örneğinden hareket edilmiş ve diğer coğrafyalardaki olaylar da buna uygun tasvir edilmiştir.⁶²

Son dönem tarih araştırmaları “karşılaştırmalı literatür” halinde gerçekleştirilmektedir. Goody'e göre bu aslında objektif bir tutumu sağlamak için iyi bir adımdır. Ama uygulamada sorunlar kendini belli etmektedir. Örneğin karşılaştırılan literatürler genelde Avrupalı yazarlardan seçilmekte ve Doğu biraz ikinci plana itilmektedir. Bu yüzden de dünya tarihini konu edinen kitap daha çok Avrupalı araştırmacının dünyayı nasıl kavraması görünümüne dönüşmektedir.⁶³ Bu da araştırmacının nesnellğine zarar verebilmektedir. Herhangi bir toplumun tarihini evrensel tarihin merkezine koymak de yanlıştır. Örneğin İngilizce konuşan toplumların tarihi son 400 yılda önemli yere sahiptirler. Ama tüm hadiselerin merkezinde de olmadıklarını kabul etmek gerekmektedir. Tarihinin de yapması gereken budur.⁶⁴ Sonuçta gerçekleri su yüzüne çıkarmayı kendine amaç olarak belirlemiştir.

Vico tarihinin çoğunlukla şu hatalara düştüğünü söylemektedir; 1- Eskiçağı yüceltme ve bir anlamda eleştirilemez bir değer olarak görmek onu abartmaya yönelik tutum. 2- Milletlerin kendini beğenme gibi bir özelliği vardır. Kişi kendi tarihini araştırırken onu gereğinden fazla süslü ve güzel göstermeye çalışır. Genelde başarılar ön planda tutulmaktadır. 3- Tarihinin tarihteki kişileri araştırırken daha çok bilim adamı, öğrenci veya önde olan insanları tercih etmesi. 4- Benzer kurumları olan iki ulusun bunu birbirinden öğrenmesi konusundaki tutumlar. Çünkü tarihçiler genelde daha eski olayların bu gelişim için kendini hazırlamıştır yorumu yapmaktadırlar. 5- Eskilerin kendilerine yakın olan tarihleri bizden daha iyi bildiği önyargısı.⁶⁵ Bu gibi tutumlar tarihçiyi taraflı olmaya

⁶² Bloch, s. 25

⁶³ Goody, s. 361-362

⁶⁴ Carr, s. 170

⁶⁵ Collingwood, s. 103

sürüklemektedir. Sonuçta o geçmişe dair yorum yaptığında farkında olmadan taraflı veya önyargılı olabilmektedir. Bunun üstesinden gelmek için eldeki bilgilerin karşılaştırılması gerekmektedir. Tarihçinin önem vermesi gereken diğer bir nokta olayın ahlaki boyutudur. Örneğin bir efendinin kendi kölesine iyi olması, onu köleliğin ahlaki olmadığı görüşünden ayırmamalıdır.⁶⁶ Yaşanmışlıklara ahlaki açıdan yaklaşım tarihçiyi doğru olanları anlatmaya itmektir. Ahlaki yaklaşım aynı zamanda tarihçinin insanîyetini de tetiklemede ve onu hakikatin peşinden gitmeye adeta mecbur etmektedir.

Her bilim alanında olduğu gibi tarihte de teknisyen kalmak istemeyenlerin mutlaka felsefi bilgilere sahip olması ve kendi araştırmasına filozofça bakması gerekmektedir. Felsefe tarihçiyeye hiçbir şey öğretmese bile, en azından aceleci olmamayı, nesnel bilgiler elde etmeyi ve onları yorumlamayı, sorgulamayı, tek bir olgunun her zaman bir nedene bağlı olamayacağı gibi birçok etkeni öğretebilmektedir. Tarihçi olayları birbiri ardına dizerek anlatmaya çalıştığı zaman romancıdan farklı olmamaktadır. O sadece okuma parçasıdır ve bilimsellikten uzaktır. Oysa olayın arkasındaki nedenleri ve onların sonuçlarını irdelemek gerekmektedir.⁶⁷

Tarafsızlık araştırmada en esas tutumların başında gelmektedir. O hatta en çok beğeni duyduğu kurumların bile yerle bir olmasını göze alarak kendi işini yapmak zorundadır. Bu vicdani yükümlülüktür.⁶⁸ İtalyan düşünür Croce tarihçinin olayları olduğu gibi yazıya geçirmemesi gerektiğini söylemektedir. Ona göre tarihçi olayları yorumlama ve değerlendirmek içindir. Böyle yapıldığında tarihçi kendi görevini yapmış sayılır. Collingwood'a göre tarih kendi başına geçmiş veya kendi başına tarihçinin onunla ilgili görüşleri değil, bu ikisinin ilişkileriyle ilgilenmektedir.⁶⁹

Sonuç

Tarih yazıcılığında en önemli sorunlardan biri olarak karşımıza çıkan taraflılık sorunu hala söz konusu alanda kendi etkisini devam ettirmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde tarihin sosyal bilimler sınıfına ait olduğunu görmek mümkündür. Diğer sosyal bilimlerde olduğu gibi tarihte de olgulara ilişkin görüş belirtirken taraflı olmaktan kaçınmak neredeyse imkansızdır. Çünkü tarihin gözlemlediği de, tarihin kendisini yazan da insandır. Sosyal bir varlık olan insanın

⁶⁶ Carr, s. 90

⁶⁷ Timuçin, s. 33

⁶⁸ Bloch, s. 172

⁶⁹ Carr, s. 24-25

da tek başına yaşayamaması onu toplumsallaşmaya mecbur bırakmaktadır. Toplumsallaşma içerisinde olan insan ister istemez yaşadığı toplumda kültürel, siyasi, psikoloji, felsefi, dini, etnik vb. faktörün etkisi altına girebilmektedir. Bu da kişinin olaylara karşı tutumuna, onu yorumuna ve tanımlamasına yansımaktadır. Tarihçi için durum bundan farklı değildir.

Ne olursa olsun geçmişini öğrenme çabası içerisinde olan insanın tarihe başvurması gerekmektedir. Bu süreçte de tarihçi veya tarih araştırmacısı öne çıkmaktadır. Sonuçta olguları araştıran, yorumlayan ve geçmişten hareketle geleceğe dair öndeyilerde bulunan da odur. Tarihçi üzerinden tarih yazımını etkileyebilecek faktörlerin varoluşunu kabul etmek söz konusu sorunu çözenin ilk adımı gibi gözükmemektedir. Nitekim düşünürler de bunu söyleyerek hem tarih araştırması yapanların, hem de okurların söz konusu sorunun farkında olmasını sağlamaktadırlar. Ama yine de her yazılan tarihin taraflı olduğunu söylemek tarihe ve tarihçiliğe haksızlık etmek demektir. Çünkü gerçek olayları betimleme amacı güden ve mümkün olduğu kadar tarafsız olmaya çalışan tarihçilerin varlığını da kabul etmek gerekmektedir.

Tarih yazıcılığında tam anlamıyla tarafsızlığın neredeyse imkansız olduğu da şüphe götürmez bir gerçekliktir. Bunun farkında olan düşünürler de birtakım yöntemlerle söz konusu sorunun önüne geçebilme imkanını gözler önüne sermişlerdir. Taraflı olmak gerçekte yaşanmışlıkların yanlış algılanmasına ve farklı tavırlar takınılmasına olanak sağlamaktadır ki, bu da insanlık açısından tehlikelidir. Özellikle küreselleşme sürecinde olan insanlık giderek daha da birbirine yaklaşmaktadır ve söz konusu yanlışlıklar sürece menfi tesir edebilmekle birlikte kötü sonuçlara da yolaçabilir. Bu yüzden tarih yazımında tarafsızlık ilkesinin benimsenmesi en uygun tercih gibi karşımızda duruyor. Zaten düşünürler de bu ilkenin doğruluğuna inanmaktadırlar.

Tarafsızlık ilkesinin benimsenerek uygulanması için yapılması gerekenlerin başında sorgulama, karşılaştırma ve eleştirme gelmektedir. Bu da ister istemez tarihçiyi felsefeye yaklaştırmaktadır. Bir kere felsefe karşısına çıkan her konuyu sorgulama cesareti gösterebilmektedir. Hatta eskiden benimsenmiş değerleri bile kolay bir şekilde sorguya çekme yetisine sahiptir. Tarihçinin felsefi tutumu benimsemesi sorgulama yöntemiyle birlikte karşılaştırma ve eleştirel yaklaşımı da gerekli kılmaktadır. Sorgu içinde şüpheyi barındırdığından tarihçiyi olayı daha derinden öğrenme veya araştırmaya itecektir. Herkes tarafından kabul edilen yorumlara eleştirel yaklaşım araştırmacının konuya ilişkin bilgisini daha da derinleştirecektir. Böylece olayları karşılaştırma imkanına da sahip olan tarihçi olayı iyi bir şekilde kavrama olanağına sahip olacaktır.

Ama tarihçinin sadece felsefeyle değil sosyoloji, iktisat, siyaset gibi sosyal bilimler yanında pozitif bilimlere dair bilgilerinin de olması gerekmektedir. En azından söz konusu alanlarda yöntemlere dair bilgilere sahip olunması gerekmektedir. Düşünürlerin görüşlerinden hareketle tarih yazıcılığında tarafsızlık ilkesinin tam olarak uygulanmayacağını söylemek mümkündür. Buna rağmen düşünürler kendi geliştirdikleri tarafsızlığa dair görüşlerini ve yöntemlerini geliştirmekten geri durmamışlardır. Çünkü geliştirilen yöntemler sayesinde tarafsızlıktan kaçınmak veya tarafsızlığı en aza indirmek mümkün gibi gözükmektedir. Kısaca düşünürler tarafsızlığın farkında olunmasını ve bu farkındalığın da tarihçiyi tarafsızlığa itebileceğine inanmışlardır. Zaman zaman tarafsız olmaya vicdani sorumluluk ve ahlaki görünüm de katılmıştır. Böylece tarihçinin görevinin insanlığa hizmet etmek olduğuna işaret etmek amacı gütmüşlerdir.

Kaynakça

BARTHES, Roland, *Eleştiri ve Hakikat*, Çev:E.Bildirici-M.I.Durmaz, İletişim yayınları, İstanbul, 2016

BIÇAK, Ayhan, "Tarih Düşüncesi", *Cogito*, S:73, Yapı kredi yayınları, 2013, s. 36-60

BLOCH, Marc, *Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği*, Çev:Ali Berktaş, İletişim yayınları, İstanbul, 2013

BURKE, Peter, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, Ter:Mehmet Küçük, DoğuBatı yayınları, Ankara, 2002

BURKE, Peter, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, Ter: Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul, 2000

CARR, Hallet Edward, *Tarih Nedir?*, Çev: Misket Gizem Gürtürk, İletişim yayınları, İstanbul, 2002.

COLLINGWOOD, Robin George, *Tarih Tasarımı*, Çev: Kurtuluş Dinçer, Gündoğan yayınları, Ankara, 1996.

GOODY, Jack, *Tarih Hırsızlığı*, Ter:G.Ç.Güven, İşbankası yayınları, İstanbul, 2007

HALKIN, Leon E. *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Çev: Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 2000.

HEGEL, W. F. Georg, *Tarih Felsefesi*, Çev: Aziz Yardımlı, İdea yayınları, İstanbul, 2006.

HEGEL, W. F. Georg, *Tarihte Akıl*, Çev: Ö. Sözer, Kabalcı yayınları, İstanbul, 2011

HOBBSAWM, Eric, "Kimlik Tarihi Yeterli Değildir", *Tarih Üzerine*, Çev:Osman Akınhay, Bilim ve Sanat yayınları, Ankara, 2001, s. 403-419

HOBBSAWM, Eric, "Partizanlık", *Tarih Üzerine*, Çev:Osman Akınhay, Bilim ve Sanat yayınları, Ankara, 2001, s. 189-214

HOBBSAWM, Eric, "Tarih Bize Çağdaş Toplum Hakkında Ne Anlatabilir?", *Tarih Üzerine*, Çev:Osman Akınhay, Bilim ve Sanat yayınları, Ankara, 2001, s. 39-56

HOBBSAWM, Eric, "Tarihin Dışında ve İçinde", *Tarih Üzerine*, Çev:Osman Akınhay, Bilim ve Sanat yayınları, Ankara, 2001, s. 3-16

HOBBSAWM, Eric, "Toplumsal Tarihten Toplumun Tarihine", *Tarih Üzerine*, Çev:Osman Akınhay, Bilim ve Sanat yayınları, Ankara, 2001, s. 107-140

İBN HALDUN, *Mukaddime-1*, Haz: S. Uludağ, Dergah yayınları, İstanbul, 2014

LACOSTE, Yves, *İbni Haldun:Üçüncü Dünyanın Geçmişi/Tarih Biliminin Doğuşu*, Ter:Mehmet Sert, Sosyalist yayınları, İstanbul, 1993

LORENZ, Chris, "Senin Tarihin Sana, Benimki Bana: Tarihte Hakikat ve Nesnellik Üzerine Düşünceler", Çev: Şeyda Öztürk, *Cogito*, S:73, Yapı kredi yayınları, 2013 s. 168-191

MORSS, Bock Susan, *Hegel, Haiti ve Evrensel Tarih*, Çev:Erkal Ünal, Metis yayınları, İstanbul, 2012

MUNSLOW, Alun, *Tarihin Yapısökümü*, Çev: Abdullah Yılmaz, Ayrıntı yayınları, İstanbul, 2000

NIETZSCHE, Friedrich, *Tarih Üzerine*, Çev: Nejat Bozkurt, Say yayınları, İstanbul, 2000.

NIETZSCHE, Friedrich, *Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Sakıncası*, Ter:Mustafa Tüzel, İşbankası yayınları, İstanbul, 2015

PERRY, Matt, *Marksizm ve Tarih*, Çev:Gül Tunçer, İletişim yayınları, İstanbul, 2010

POPPER, R. Karl, *Tarihselciliğin Sefaleti*, Çev: Sabri Orman, İnsan yayınları, İstanbul, 1998

SCHELLING, "Tarih Nedir?", Çev: Ali Irgat, *Felsefe Tartışmaları 22.kitap*, Panorama yayınları, İstanbul, 1997, s.116-125

ŞERİATİ, Ali, *Yarının Tarihine Bakış*, Ter:O.Bekin-E.Okumuş-M.S.Okumuş, Birleşik yayınları, İstanbul, 1996

TİMUÇİN, Afşar, "Tarih Bilinci ve Tarih Felsefesi", *Felsefelogos*, S:9, 2000, s. 23-38

TOSH, John, *Tarihin Peşinde: Modern Tarih Çalışmalarında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular*, Çev:Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul, 1997

TROUILLOT, Michel-Rolph, *Geçmiş Susturmak:Tarihin Üretilmesi ve İktidar*, Çev:Sezai O.Zeybek, İthaki yayınları, İstanbul, 2015

VEYNE, Paul, *Tarih Nasıl Yazılır?*, Çev: Nihan Özyıldırım, Metis yayınları, İstanbul, 2014.

WHITE, Hayden, "Tarihsel Olay", Çev: Sanem Peker, *Cogito*, S:73, Yapıkredi yayınları, 2013 s. 61-86

İNGİLİZLERİN HİNDİSTAN AMRITSAR KATLIAMININ SEBEP VE SONUÇLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Hüseyin GÜNARSLAN*

Özet

Bu çalışmada İngiltere'nin kolonilerinden birisi olan Hindistan'da 1919 yılında yaşanmış ve tarihe Amritsar Katliamı olarak geçmiş olaylar incelenmiştir. Amaç, katliamın yaşanmasına sebep olan gelişmeleri, katliam günü yaşananları ve sonrasında gelişen olayları açığa çıkarmaktır. Bu olaylar sırasında aralarında Müslümanların da olduğu otuz bine yakın insanın kapalı bir alanda on dakikadan fazla yaylım ateşi altında bırakıldığı görülmüştür. Katliamı gerçekleştiren İngiliz General Dyer'in amacının İngilizlere başkaldırmanın cezasının ağır olacağını Hintlilere göstermek istediği tespit edilmiştir. Katliamda bin beş yüzden fazla Müslüman ve Hindu'nun hayatını kaybettiği, binlerce yaralının ise sokağa çıkma yasağı nedeniyle bir gün boyunca olay yerinde yardım beklediği anlaşılmıştır. Katliamı araştırmak için kurulan Hunter Komisyonu'nun gerçeklerin ortaya çıkması için önemli çalışmalar yaptığı belirlenmiştir. General Dyer'in Hindistan'ın gerçek sahipleri olan savunmasız ve silahsız masum Hint halkına karşı acımasızca ateş emri vermesinin, Hintlilerin İngiliz yöneticilerine karşı bakış açısının değişmesinde önemli bir etken olduğu düşünülmektedir. Amritsar Katliamının Hindistan'ın bağımsızlık mücadelesinde bir kıvılcım etkisi yaparak tarihin değişmesinde önemli bir yere sahip olduğuna dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Amritsar, General Dyer, Hunter Komisyonu, Hindistan, İngiltere, İsyan, Jallianwala Bagh Bahçesi, Katliam

AN EXAMINATION ON THE REASONS AND THE CONSEQUENCES OF BRITISH AMRITSAR MASSACRE IN INDIA

Abstract

This study deals with the massacre of Amritsar in India, one of the colonies of Britain, which took place in 1919. The aim is to reveal the events that led to the massacre, the events that happened on the day of the massacre and the events that developed after it. During these events, about thirty thousand people, including Muslims, were left under a volley of fire for more than ten minutes in a closed area. It was found that the purpose of the British General Dyer, who carried out the massacre, was to show the Indians that the punishment of rebellion against the British would be severe. In the massacre, more than fifteen hundred Muslims and Hindu were killed, thousands of wounded were left in the pain at the scene due to one-day curfew. It was determined that the Hunter Commission, established to investigate the massacre, carried out important works for the realization of the facts. The fact that General Dyer ordered the merciless fire of the uninformed and unarmed innocent Indians, the real owners of India, was an important factor for the change of the viewpoint of Indians towards British rulers. It has been pointed out that the Amritsar Massacre has an significant role in changing the history by making a spark in the struggle for independence of India.

* Dr., Windsor Üniversitesi Tarih Bölümü, gunarsl@uwindsor.ca, ORCID: 0000-0002-7276-7476

Keywords: Amritsar, England, General Dyer, Hunter Commission, India, Jallianwala Bagh Garden, Massacre, Riot

Giriş

Hindistan 17. yüzyıldan itibaren İngilizlerin kolonisi olarak sömürülmüş bir ülkedir. Yeraltı ve yerüstü kaynaklarının sorgusuzca sömürüldüğü bu ülkenin insanları da İngilizlerin baskı ve zulümlerine uğramıştır. Amritsar şehrinde yaşanan ve yaklaşık 1500 kişinin ölümüne sebep olan olaylar İngilizlerin yaptığı zulmün en çarpıcı göstergesidir. Hindistan'ın bağımsızlık mücadelesinde bir kıvılcım etkisi yapan olaylarda İngiliz komutanı General Dyer'in nefreti tarihe unutulmaz bir acımasızlık örneği olarak geçmiştir. Dini bayram günlerinde, şiddetten uzak, etrafı kapalı bir alan içinde bir araya gelen, masum, silahsız, yaklaşık 30 bin insan üzerine 50 asker tarafından 10 dakika boyunca mermi yağdırılması tarihin görmüş olduğu en büyük vahşetlerden birisidir.

Çalışma 1919 yılında meydana gelen ve tarihe Amritsar Katliamı olarak geçen bu insanlık dışı olay üzerine odaklanarak, katliamın niçin gerçekleştiği sorusuna cevap vermeye çalışmaktadır. Katliamın daha iyi anlaşılması için katliam öncesi yaşanan olaylar, Hindistan'daki İngiliz yönetiminin bu olaylardaki rolünün tespiti ve General Dyer'in Amritsar şehrinde başlayan olaylara müdahalesi ile masum sivillerin üzerine ateş açma emri vermesinin altında yatan sebepler araştırılmıştır. Ayrıca General Dyer'in olaylarda ölen İngiliz misyoner Bayan Sherwood'un intikamının alınması için halka yerde sürünme cezası vermesi, Hintlilerin zorunlu olarak İngilizlere selam durması gibi ölçsüz cezalarda nefretin boyutunun anlaşılması için detaylı olarak incelenmiştir. Katliamın gerek Hint toplumu içinde gerekse İngiltere'deki etkileri yanında, İngilizlerin olayları araştırması için kurduğu Hunter Komisyonu'nun bulguları da değerlendirilmiştir. Böylece, çalışma kapsamında tarihte eşine az rastlanır bir katliam olan Amritsar olayı ana kaynakların yanı sıra ikinci dereceden kaynakların incelenmesi ile tüm detayları ile ortaya konulmaya ve analiz edilmeye çalışılmıştır. Irish, Coates, Collett'in çalışmalarından birinci derece istifade edilmiştir. Amritsar Katliamının niçin yaşandığının ortaya çıkması ile birlikte İngilizlerin kolonileri olan Hindistan'da nasıl bir yönetim sergiledikleri ve Hintliler hakkındaki düşüncelerinin de daha iyi anlaşılacağı düşünülmektedir.

Katliam Öncesi Gelişen Olaylar

17. yüzyılda İngiliz Doğu Hindistan Şirketi aracılığı ile doğunun bu zengin ülkesinde yerleşmeye başlayan İngilizler yıllar içinde güçlü bir yönetimin olmamasını da fırsata çevirerek etkinliklerini artırmışlardı. 1857 yılında halk artık

baskı ve zulümden, ülkenin bütün kaynaklarının sömürülmesinden bıkararak isyan etmiş ama bu olaylar da kanlı bir şekilde bastırılmıştı. 1858 yılından itibaren ülkeyi şirket olmadan kraliyete bağlayarak yönetmeye başlayan İngilizler güçlerini daha da pekiştirmişlerdi. Demiryollarının ülkede hizmete girmesi ile birlikte gerek zirai ürün gerek hammadde daha hızlı bir şekilde Avrupa'ya gönderilmiş ve batının zenginliği bu doğu ülkesinin sömürülmesi ile gerçekleşmişti. Ağır vergiler, topraktan sadece ekonomik değeri olan ticari zirai ürünlerin yetiştirilmesi gibi sebepler ile ülke kısır bir döngü içinde onlarca kıtlık yaşamış ve 65 milyondan fazla insanını kaybetmişti. Her zaman ikinci sınıf insan muamelesi gören Hint halkı çaresizlik içinde kıvrılırken I. Dünya Savaşının zor şartları altında İngilizler tarafından sömürülmeye devam edilmişti. Hindistan bu savaşa 1 milyon 250 bin askerini yollamış ve ülkenin kaynakları İngilizler için seferber edilmişti. Bununla birlikte gerek Pencap eyaletinde gerekse Bengal'de halk sömürgeciliğe karşıydı. Her iki eyalette de ayrılıkçı saldırılar gerçekleştiriliyor ve huzursuzluk gittikçe artıyordu (Popplewell, 1995, s. 201). Pencap eyaletine bağlı Amritsar şehri katliamı da bu huzursuzlukların patlama noktalarından birisi olmuştur. İngilizler bu olayı Amritsar Ayaklanması olarak ifade ederken Hintliler ise Jallianwala Bagh Katliamı olarak ifade etmektedirler.

Hintliler İngiliz yönetiminden kurtulmak istese de ülke insanı yüzyıllarca öyle acımasızca sömürülmüştü ki ayağa kalkacak hiçbir gücü bulamıyor ve en ufak bir olay isyan adı altında demir yumrukla eziliyordu. 1919 yılı itibari ile Pakistan ve Bangladeş daha kurulmamış ve Büyük İngiliz Hindistan'ının parçalarıydılar. Mahatma Gandhi'nin öncülüğünü yaptığı Hindistan Ulusal Kongresi Partisi bağımsız bir hareket olarak gün geçtikçe güçleniyordu. I. Dünya Savaşı yeni bitmişti. Bu arada İngilizler, İrlanda'da da çıkmış olan büyük ayaklanma olayları ile uğraşüyor, Mısır'da bir başka isyan ile boğuşuyor, Afganistan'da başlayacak olan savaşa da hazırlık yapıyorlardı. Bütün bu karışıklık içinde İngilizler imparatorluğun herhangi bir yerinde çıkacak başka bir olay istemiyorlardı. Hindistan ise gerek konumu gerekse kaynakları itibari ile her zaman İngilizlerin büyük önem verdiği bir ülkeydi. (Irish, 2009, s. 7).

1857 yılında çıkan Hint isyanı İngiliz Hindistanında önemli bir yara açmış ve sonuç itibari ile bir daha asla yaşanmaması gereken bir başkaldırı olarak görülmüştü (Irish, 2009, s. 7). 1919 yılının başları itibari ile Hindistan'da artık kalıcı hale gelmiş olan bir iç huzursuzluk devam etmekteydi. 17. yüzyıldan itibaren İngilizler tarafından sömürülen ülke halkı başta ekonomik olmak üzere her alanda büyük sıkıntılar yaşıyordu ve bundan dolayı artık Müslümanlar, Hindular ve Sihler hükümete karşı beraber hareket etmeye başlamışlardı. Kendi kendini

yönetme doktrini, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ve geleceğinin belirsizliği, Hindistan'da yeni yürürlüğe giren Hükümet kanunu, I. Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu problemler, fiyatlardaki artış, yaşam şartlarının gün geçtikçe zorlaşması ve diğer sebepler neticesinde Hintliler politik olarak değişimi daha cesaretli bir şekilde istemeye başlamışlardı (Gwynn, 1934, s. 34). I. Dünya Savaşı yaşanırken Hindistan'da bir iç karışıklıkla uğraşmak istemeyen İngilizler uygulamaya koydukları Hükümet kanunu ile her alanda insanların yaşam hakkına daha fazla karışmaya başlamıştı. Yüzlerce yıldır İngilizlerin emrinde yaşamaya zorlanan ve ülkeleri sömürülen Hintliler ise artık bir başka milletin boyunduruğu altında yaşamak istemiyordu.

İngilizler I. Dünya Savaşı yıllarında Hindistan'da ayrılıkçı bir olayın yaşanmaması için çareler aramaktaydı. Neticede 1915'de gerek Almanların gerek Türklerin Hindistan'ın İngilizlerden kurtulması için yaptığı propaganda ve destek çalışmalarını engellemek için Hindistan'ın Savunulması Kanunu çıkarıldı. Bu yasa otoritelere savaş zamanında herhangi bir isyana karşı koymak üzere büyük yetkiler vermekteydi (Fein, 1977, s. 25). Savaş zamanında geniş imkanlara sahip olan yetkililer bunun savaş sonrasında da devam etmesini istiyordu. 1918 yılında Rowlett Kanunu bunun için yürürlüğe girdi (Spear, 1965, s. 341). Toplantı, yürüyüş ve grev başta olmak üzere hayatın her alanına müdahale etme olanağı sağlayan bu yasayla birlikte Hintlilerin hayatı daha da zorlaşmıştı. Bu yasaya karşı Gandhi sivil itaatsizlik kampanyasını başlatmıştı (Gandhi, 1999, s. 393). Hintliler Rowlett Kanunu için "mahkeme yok, avukat yok, temyiz yok" diyorlardı (Kulke & Rothermund, 1986, s. 283). İngilizlerin en büyük korkusu I. Dünya Savaşı gibi zorlu bir süreçte kontrolleri altında tuttıkları kolonilerin özellikle de Hindistan'ın kontrolünü kaybetmekti. Savaş boyunca birçok cephede mücadele ederken Hintlilerle de savaşmak istemedikleri için halkın ayaklanmasını önleyici tedbirler alınmaktaydı.

Hindistan içinde giderek artan iç huzursuzluklar Amritsar şehrinde de önemli oranda kendisini göstermekteydi. Bu şehir Hindistan'ın Pencap eyaletinin en büyük şehriydi. 150 bin kişinin yaşadığı Amritsar şehir merkezinin yanında kırsal kesimde yaşayan köylüler de ateşli bir şekilde milliyetçi duygulara sahiptiler (Coates, 2001, s. 104). Gandhi'nin sivil itaatsizlik kampanyası başlatmasının üzerinden iki hafta geçmeden Hindistan'ın her yerinden kampanyaya katılımlar başlamıştı (Gandhi, 1999, s. 393). Şiddet içermeyen sivil itaatsizlik kampanyası ile oturma eylemleri ve grevler düzenleniyordu. Amritsar halkı da kampanyaya katılmakta istekliydi. Ayrıca Amritsar, Müslüman, Hindu ve Sih'lerin beraberce yaşadığı bir şehirdi. Sihlerin kutsal kabul ettiği Altın Tapınak da bu şehirde

bulunmaktaydı (Coates, 2001, s. 5). Gandhi bütün Hintlileri genel greve çağırmişti. 30 Mart 1919 yılında birinci, 6 Nisan 1919 yılında ikinci grev yapılmıştı. Amritsar kentinde yapılan grev organizasyonunu Doktor Saifudin Kitchlew ve Doktor Satyapal organize etmişlerdi. Katliamı araştıran Hunter Komisyonu'na ifade veren dönemin Amritsar valisi Miles Irving bu iki doktorun, özellikle ikinci genel grevden sonra halkı kontrol etmeleri karşısındaki güçlerinden tedirgin olduğunu ifade etmişti. Genel grevler Amritsar'da herhangi bir kanlı olay yaşanmadan sona erse de Irving, Pencap Eyalet valisine ayaklanma ihtimaline binaen askeri desteğe ihtiyaç duyacağına dair bir mektup yolladı (Coates, 2001, s. 7). Irving şehrin önemli liderleri ile kişisel ilişkilere sahip olsa da artık gücün Doktor Kitchlew ve Satyapal'a geçtiğini ve etkisiz kaldığını düşünüyordu. Genel grevler ise bu yeni liderlerin sahip oldukları güçleri test etmelerine imkân vermişti (Gwynn, 1934, s. 39). Pencap Eyalet Valisi Michael O'Dwyer bu tür olaylarda şahıslar ile irtibata geçilerek ikna edilmelerine karşı olan birisiydi. Yumruk gücünün Hint milliyetçilerinin ruh gücünün üstesinden geleceğine inanmaktaydı (Utley, 2006, s. 49). Uzun yıllar Hindistan'ı yöneten ve halkını hor gören İngilizler, Hintlilerin muhtemel ayaklanmasında bile onlarla konuşmayı vakit kaybı gören yöneticilere sahipti. İngilizlerin bu kendilerini üstün gören kibirleri Hint halkını rahatsız etmekteydi.

Gandhi, Amritsar'da gittikçe artan karışıklıklardan dolayı Pencap eyaletine doğru yola çıktı. Bunun sonucu olarak 9 Nisan 1919'da tutuklandı. Gandhi daha sonra zorla trene bindirilerek Pencap eyaletinin sınır kasabası olan Palwal'a oradan da Bombay'a götürüldü (Cabinet Records, vol. 3, s. 180). 9 Nisan günü Hindular'ın kutsal bayramı olan Ram Naumi günüydü. Şehirde yaşayan Müslümanlar da Gandhi'nin tutuklanmasını protesto etmek için Hinduların bayram törenine katılmaya karar verince kalabalıkta tansiyon gittikçe artmıştı (Gwynn, 1934, s. 40). Pencap Eyalet valisi O'Dwyer protestolara cevap olarak Rowlatt Kanununu uyguladığını belirterek, Doktor Kitchlew ve Satyapal'ın 10 Nisan 1919 sabahı tutuklanması ve şehir dışı olan Dharamsala'ya gönderilmesini emretti. Doktorlar, saat 10:00'da Irving tarafından görüşme bahanesi ile çağrılarak tutuklandı ve polis şefi Rehill tarafından hızlı bir şekilde araba ile şehir dışına götürüldüler. Bunun üzerine doktorlar ile birlikte gelenler hızlı bir şekilde doktorların tutuklandığını şehir halkına haber verdi (Collet, 2007, s. 232). Doktorların tutuklama işlemi süresince 180 kişilik İngiliz piyade birliği, 50 kişilik Kraliyet topçu birliği, 100 silahsız Hint polisi ve 75 silahlı Hint polisi herhangi bir olay çıkmaması için görev yapmıştı (Gwynn, 1934, s. 42). Saat 11:30'da doktorların tutuklandığı haberini alan yaklaşık 50 bin kişilik şehir halkı hükümet binası önüne doğru yürüyüşe geçmeye başladı. Kalabalık gerek Gandhi'nin gerekse doktorların

serbest bırakılmasını görüşmek üzere Vali Irving ile görüşme yapmak istiyordu (Cabinet Records, vol. 3, s. 180). Vali Irving, komutan Massey'e kalabalığın şehrin Hintli ve Avrupalı yerleşim bölgesini ayıran demiryolunun yanındaki köprüyü geçmelerine izin verilmemesi emrini verdi. Bunun üzerine kalabalık köprü üzerinde polis tarafından durduruldu (Ilahi, 2008, s. 47-48). Kalabalık içinden bir grup Irving'in yardımcısı Beckett ile görüştü. Beckett aynı zamanda bir hakimdi ve kalabalığın köprüyü geçmesine izin verilmeyeceğini açıkladı. Beckett'in ikna çabası sonuç vermedi ve artan kalabalığın baskısıyla köprüde ilerleme başladı. Köprü üzerinde bulunan taşların polise atılmaya başlanması ile birlikte polis geri çekildi. Bu aşamada Vali Irving geldi ve güvenlik güçlerine, kalabalığın şehrin Avrupalıların yaşadığı kısımdan dışarı doğru yönlendirilmesi talimatını verdi. Irving'in ayrılması ile birlikte onun bir diğer yardımcısı olan Connor kalabalığa karşı ateş edilmesi emrini verdi (Gwynn, 1934, s. 42). Kalabalığa karşı askerler 73 atış gerçekleştirdiler ve 10 kişi ölürlen birçok kişide yaralandı (Hunter Report, 1920, s. 28). İlk ateş sonrası kalabalık dağılsa da tekrar toparlandı ve öğle saat 13:00 civarında sayıları 30 bin kişiye ulaştı. Kalabalıktan bazıları ucunda demir parçası olan, lathis adı verilen sopalar taşımaktaydı. Saat 14:00'e geldiğinde kalabalık tekrar harekete geçmeye başladı. Polis şefi yardımcısı Plomer gruba geri çekilmeleri yönünde sayısız ikaz gerçekleştirdi. Alana yeni ulaşan piyade birliği ilerlemeye devam eden kalabalık üzerine ateş etmeye başladı. Kalabalığın içinden otuza yakın kişi bu ateş sonucu hayatını kaybetti (Gwynn, 1934, s. 42). Hindistan gibi büyük bir nüfusa sahip ülkeyi kontrol etmeyi başaran İngilizler bunu sahip oldukları modern silahlar ve acımasızlıkları ile yapmaktaydı. Halkın otoriteye karşı gelmesi durumunda hiçbir acıma duygusu gösterilmeden üzerlerine ateş açılabilmekteydi.

Binlerce kişinin üzerine ateş açılması şehirde tam bir kaos ortamı oluşturdu. Irving, şehirdeki bütün polis ve askeri gücün göstericileri durdurmak için görev aldığını, şehrin geri kalanında bütün gücün isyancılara kaldığını ifade etmektedir. Sadece 75 kişiden oluşan bir polis destek gücü merkez karakolunda bekletilmekteydi (Cabinet Records, vol. 3, 4). Böylece kalabalık, şehirde bulunan posta binaları, telgraf ofisleri, bankalar ve Hıristiyan misyoner okulu olmak üzere İngilizlere ait olan bütün hükümet binalarını yakıp yıktı. Bu arada Ulusal Banka'nın müdür ve müdür yardımcısı öldürüldü (Hunter Report, 1920, s. 24). Yakındaki başka bir bankadaki Müdür Thomson kendisini korumak için silahını kullansa da kalabalıkça öldürüldü (Collett, 2007, s. 232). Dini kitaplar topluluğuna ait bir depo ile bitişiğindeki posta ofisi yakıldı. Zenane hastanesinde çalışan Doktor Easdon, bir Hintli tarafından korunarak ölümden kurtuldu. Bir başka Doktor olan, ayrıca misyoner okulunun müdürü İngiliz Bayan Marcella Sherwood, bir

caddeden bisikleti ile geçmekte iken göstericiler tarafından yakalandı ve fena bir şekilde dövüldü. Bir Hintli esnaf, sokakta yatan Shewood'a yardım etmek istese de artık öldüğünü fark etti. Telgraf telleri tamircisi olan İngiliz Rowlands'de öldürülenler arasındaydı (Cabinet Records, vol. 3, 4). Ölen Avrupalıların sayısı çok daha fazla olabilirdi lakin birçok yardımsever ve İngilizlere bağlı Hintli onların öldürülmelerini önlemek için gizlice saklamıştı. Telgraf ofislerinin yakılması ve tellerinin kesilmesi sonucu Amritsar'ın dış dünya ile irtibatı kesilmişti. Kalabalık, demiryollarından şehre doğru gelen trenlere ateş açarak gelmelerini engelliyordu (Irish, 2009, s. 11). Sağduyulu Hintliler sayesinde çok daha fazla sivil İngiliz'in ölmesi engellenmişti. Kendilerini modern dünyanın bir parçası gören İngilizler kalabalıklar üzerine sivil, çocuk, kadın demeden rastgele ateş açsalar bile barbar gördükleri Hintliler onları korumak adına kendilerini tehlikeye atmaktaydı. 10 Nisan akşamı 125 İngiliz ve 175 Baluçili asker Amritsar'a destek için geldi. Baluçili askerler aslen Sünni olan ve Pakistan ile İran sınırındaki çöl bölgesinde yaşayan Belucistan'dan getirilerek İngiliz ordusunun hizmetine alınmışlardı. Destek birliğinin başında olan Macdonald'a, Irving tarafından olayların tamamen sivillerin kontrolünden çıktığı ve askeri bir kontrolün gerektiği ifade edilmişti. Ertesi gün sabahı olan 11 Nisan'da 600 kişilik bir başka askeri destek gücü Amritsar'a ulaştı. Şehir dışında bekletilen bu birlikten sadece 100 kişilik Gurkalı askeri grup Kotwali karakolunda bulunan Avrupalıların tahliyesinde görev almış ve birliğine geri dönmüştü. Gurkalı askerlerde Nepal'de yaşayan Racput etnik grubuna mensup askerler olarak İngilizlerin emri altında bulunmaktaydı. Irving olaylarda ölenlerin cenazesinin sokaklardan alınarak gömülmesi başta olmak üzere pek çok yeni emri ihtiva eden resmi bir bildiri yaptı. Buna göre askeri birliklerin şehirde kontrolü tamamen sağlaması için gerekli tüm tedbirlerin alınması isteniyordu. Herhangi bir topluluğa ya da kişinin silah taşınmasına kesinlikle izin verilmeyeceği aksi takdirde birliklere ateş etme emri verildiği ifade ediliyordu. Üç ya da dört kişiden fazla olan bir grup şeklinde şehirden ayrılmaya izin verilmeyeceği ve halkın evlerinden çıkmamasının kendi yararına olduğu ilan ediliyordu. 11 Nisan günü sakin geçmiş ve akşamında Pencap Jullunder Tugayı komutanı olan General R. E. H. Dyer şehre gelmişti (Coates, 2001, s. 35). Aslında General Dyer şehre geldiğinde artık olaylar bitmişti. Düzenli ordulara sahip İngilizler karşısında silahsız halkın çok fazla bir seçeneği yoktu. İngilizlere karşı biriken nefret bir anda kendisini göstermiş ve halk başka bir şey yapamayacağı bilinci ile evlerine geri dönmüştü.

General Dyer 1864 yılında Hindistan'ın Pencap eyaletinde doğmuştu. Ailesinin altıncı çocuğuydu ve babası zengin bir iş insanı olarak İngiliz birası üretimi ile satışını yapmaktaydı. Dedesi İngiliz Doğu Hindistan Şirketi

gemilerinde çalışmıştı. Babası Edward Dyer kardeşi ile birlikte mühendis olmuşlar ancak Hindistan'da iyi İngiliz birası bulunamadığından bu işin ticaretine başlamışlardı. Dyer'in yetiştiği bölgedeki Avrupalıların genel özelliği Hintlilere sert davranmaları, aşağı görmeleri ve olabildiğince onlardan uzak durmalarıydı. Bu tür görüşlere sahip olarak Avrupalılar, sıklıkla Hintlileri dövüyor ve kötü sözler sarf ediyorlardı (Collett, 2007, s. 1-9). Dyer 11 yaşına geldiğinde abisi ile İrlanda'nın Cork şehrindeki yatılı okula gönderildi. Bu onun İrlandalı olabileceğini gösterse de buna yönelik hiçbir delil yoktur. General Dyer'in biyografisini yazan Collett onun bu okula gönderilmesinin sebebinin İngiltere'deki diğer prestijli okulların çok pahalı olmasından kaynaklanmış olabileceğini yazmaktadır (Collett, 2007, s. 16). Dyer, abisi ile beraber tıp okuluna gitse de daha sonra Sandhurst'deki askeri okula devam etmeye karar verdi (Collett, 2007, s. 23). Okulunu bitirdikten sonra İrlanda'da görev alan bir asker oldu. Bu yıllarda İrlandalılar da yönetimdeki İngilizlere başkaldırıyorlardı. İrlanda'dan sonra 1886-1887 yıllarındaki 3. Burma Savaşı sebebi ile buraya gönderildi. Bir yıl sonra ise Hindistan ordusunun Pencap eyaletinde görevlendirildi. (İlahi, 2008, s. 51-52) Yıllar içinde ordu içinde yükselen bir yıldız olan Dyer, 1919 yılına geldiğinde Tugay komutanı olan bir generaldi ve Amritsar şehrinde kontrolü tekrar ele alması için görevlendirilmişti.

Katliam Günü Yaşananlar ve General Dyer'in Emirleri

12 Nisan sabahı General Dyer yönetimindeki ordu Amritsar şehrinde tutuklama operasyonlarına başladı. Çok sayıda askerin şehirde olması kontrolün tekrar İngilizlerin eline geçmesini sağladı. İngiliz yetkililer yaşanan olayların sıradan bir sokak olayı olmadığını ve bir plan dahilinde İngilizlere komplo kurulduğuna inanıyorlardı. General Dyer şehirde olabilecek bütün gösteri ve toplantıların yasaklandığını ve askeri idarenin yönetimi devraldığı sıkıyönetimin ilan edildiğini açıkladı. 12 Nisan gecesi sabotajlar ve bireysel olayların yaşandığı bir gece geçirildi. 13 Nisan 1919 sabahı General Dyer bir başka bildiri daha yayınladı. Buna göre halkın akşam saat 20:00'den sonra sokağa çıkması yasaklandı. Yasağa uymayanlara direkt olarak ateş edileceği bildirildi. Şehir dışına izinsiz çıkışlar da yasak kapsamındaydı. Ayrıca şehirde herhangi bir törenin yapılması ve dörtten fazla kişinin bir araya gelmesi de yasaktı. İsyan sonrası halk ile yapılan görüşmelerde General Dyer tarafından ilan edilen yasakların İngilizlerin bir blöfü olduğu ve gerçek olmadığına inandıkları, Dyer'in halkın üzerine ateş açacağına inanmadıkları görülmekteydi (Gwynn, 1934, s. 50). Dyer her ne kadar bildiri yayınlasa da bu kararların şehirde tam olarak duyulmaması da bir başka problemdi (Punjab Disturbances, 1919). Ayaklanmanın liderleri Dyer'in açıklamasına karşı bir bildiri yaptılar ve halkı Jallianwala Bagh adı verilen şehrin

içindeki bir bahçede toplanmaya çağıldılar. 13 Nisan günü Sihlerin dini bayramı olan Baisakhi vardı ve geleneksel olarak her yıl bu bahçede kutlama yaparlardı. Jallianwala Bagh Bahçesi aslında yaklaşık sekiz dönümlük çevresi evlerin duvarları ile kaplı boş bir araziden ibaretti. Sihlerin kutsal mekânı olan Altın Tapınağının duvarlarına bitişikti ve dar bir koridordan ana giriş bulunmaktaydı. Bahçe olarak anılan bu arazinin ana giriş yeri yüksekçe bir kısım olmakla birlikte çukur bir yapıya sahip düşük zeminli bir alandı (Irish, 2009, s. 13). Ana giriş ve çıkış yeri aynı olan alanın, dar sokaklara açılan küçük çaplı dört çıkışı daha mevcuttu. Bu çıkışların bir kısmı ise kullanılmadığı için kalıcı olarak kapatılmıştı (Report of Commissioners, 1920, s. 56). General Dyer Hindistan'da doğup büyümüş birisi olarak Hintlilerin inanç ve görenekleri konusunda yeterince bilgiye sahipti. Onun Sihlerin dini gününde sokağa çıkma yasağı ilan etmesi gereksiz bir yaklaşımdı. Ayrıca toplantı yasağı ilanının aynı günü kapsayacak şekilde ilan edilmesi halkın bunu öğrenmesini zorlaştırdı. Kitle iletişim araçlarının olmadığı bir zaman diliminde insanlara aynı gün için toplantı yapamayacaklarını ilan etmek, bunu da özellikle dini bir bayram günü yapmak aslında bir plan kapsamında bu insanların cezalandırılmak istendiğinin bir göstergesiydi.

13 Nisan günü öğlen saat 13:00'e yaklaşırken şehir halkı General Dyer'in resmi bildirimlerini ya duymamış yada önemsemeden evlerinden çıkmaya ve Jallianwala Bagh Bahçesine doğru gelmeye başlamışlardı. Hunter Komisyonuna bu konu ile ilgili açıklama yapan Dyer şunları söylemiştir:

“Son bir krizin gelmekte olduğunu biliyordum. Üç gün önce bir araya gelerek insanları öldüren ve etrafı ateşe verenler tekrar bir araya geliyordu. Bu grup acımasız bir şekilde güvenlik güçlerimize karşı gelen, hükümet güçlerine meydan okuyan gruptu. Eğer bu kalabalık karşılarında onları durdurup dağıtacak yeterli bir gücü görmeselerdi bizi ezip geçebilirlerdi. 30 bin Sihli yağmacı bir araya gelmek istiyordu ve ben bu kalabalığı kontrol altında tutarak, muhtemel bir baskına sebep olma ihtimalini değerlendirmek zorundaydım.” (Coates, 2001, s. 108).

Bu arada 475 İngiliz ve 710 Hintli askerden oluşan bir diğer takviye güç şehre geldi. Bu askerlerin çoğu yeni askerliğe başlamış ve eğitimlerini tamamlayamadan Amritsar'a sevk edilmişlerdi (Coates, 2001, s. 108). Amritsar'daki olayları gazetelerden haber alan Hindistan'daki İngilizlerin olaylara bakış açısı öfke ile doluydu ve galeyana gelmişlerdi. Hatta bir İngiliz doktor Amritsar'daki Hintli kalabalığın havadan bombalanmasını tavsiye ediyordu (Regan, 1991, s. 79). General Dyer toplanmaya başlayan kalabalığa karşı güç

kullanmaya hazırды zira bu karara çok daha önceleri varmıştı. Pencap Eyalet Valisi Michael O'Dwyer, Amritsar'daki durum ile ilgili Lahor'da bulunan hükümeti bilgilendirmişti. Üstleri ona eğer güvenlik güçleri kullanılmak zorunda kalırsa, bunun Hintlilere bir örnek teşkil edecek şekilde etkili olmasına onay vermişti. General Dyer Amritsar'a hareket etmeden hemen önce Michael O'Dwyer'i ziyaret etmiş ve hükümetin bu kararını konuşmuşlardı. O'Dwyer devrim gerçekleştirilmesinin önemli sonuçları olan pahalı bir oyun olduğunu ve Hintlilere dersinin verilmesi gerektiğini generale iletmışti (Blackburn, 2007, s. 170). Vali, General Dyer'dan Lahor'daki hükümetin ne istediğini açıkça anlamasını sağlamışti (Utley, 2006, s. 49). General Dyer üstlerinde aldığı emir ve desteği boşa çıkarmayacak bir kişi olarak daha da cesaretlendirilmişti. Halkın mutlaka ezilmesi gerektiğine inanan bir İngiliz yönetimi General Dyer gibi acımasız bir insanı halkı tedip etmesi için yollamışti.

Amritsar'da bulunan General Dyer'in kararı kesindi. Jallianwala Bagh bahçesinde toplanmaya başlayan kalabalığı güç kullanarak dağıtacakti. Bunun için dikkatli bir askeri plan hazırlandı. Kendisinin yönettiği özel bir birlik gruba müdahale edecekti. Geri kalan askerler ise şehirde güvenliğin sağlandığından emin olacaklardı. Hazırlanan özel birlik makineli tüfekler ile donatılmış iki adet askeri zırhlı araca sahipti. Ayrıca, 25 Gurkalı ve 25 Baluçili silahlı asker ile geniş palalara sahip 40 Gurkalı asker bu birlik için görevlendirilmişti. Bu özel birlik bahçeye doğru yola çıktı. Dyer'in oluşturduğu özel birlik için Gurkalı ve Baluçili askerleri kullanacak olması onun dikkatli bir plan hazırladığının ve Hintlileri gerçekten iyi tanıdığıının göstergesiydi. Normal şartlarda bu birlikte her millettten asker olabilirdi (Collett, 2007, s. 256). Daha deneyimli olan İngiliz askerler ve Hintli askerler bu gruba seçilmemişti. Gerek Gurkalı gerekse Baluçili askerler Hindistan'ın sınır bölgelerinde yaşayan ve savaşçı olarak tanımlanan ırklara mensuptular. 1857 yılında yaşanan Hint isyanından sonra İngilizlerin ordusunda kullanmaya başladığı sadık askerlerdi. Gurkalılar geçmişte Nepal Krallığına bağlı olarak yaşayan ve Hintlileri ise çok sevmeyen insanlardı. Baluçililer de Gurkalılar gibi Hintlilere karşı bir sevgi beslemiyorlardı. Her iki grub da Pencaplı sivillere ateş etmekle vicdan azabı çekecek askerler değildi. Dyer bu askerleri seçmekle, sivillere karşı ateş etme emri verdiğinde, onların bu emri yerine getirecek kadar sadık olacağını biliyordu (Collett, 2007, s. 256). Dyer'in bir General olarak direkt olarak bu birliği yönetmesi normal değildi. Emri altında çok daha düşük rütbeli Binbaşı Brigade ve Yüzbaşı Briggs mevcuttu. Onların böyle küçük bir gruba komutanlık yapması daha uygundu. Lakin Dyer askerlere ateş emri vereceğini, birçok Hintlinin öleceğini ve bunun sonucunda yaşanacak olayları öngörebiliyordu. Bir başka subay Dyer'in bu kararı için "Ateş emri verilecek

olması hem zor hem de sonrasında nefret hissi doğuracağı için bunu emri altındaki başka birisinin yaşamasını kesinlikle istemiyordu.” demişti. General Dyer’da “Eğer bir şey yapılacaksa onu da ben yapacağım” demişti. Dyer ayrıca herhangi bir subaya vereceği sivillere ateş etme emrinin ilgili subayı zorda bırakabileceğini, belki de emri yerine getiremeyeceğini de düşünüyordu (Collett, 2007, s. 257). Dyer bir İngiliz generali ve soylusu olarak kendisine karşı başlatılabilecek bir soruşturmayı atlatılabileceğinin farkındaydı. İngiliz yönetimi içinde yer alan üst düzey bir yetkilinin yaşanacak katliam sonrası çok da fazla zarar görmeyeceğini de düşünmüş olmalıydı.

General Dyer, emrindeki özel birlik ile Jallianwala Bagh’a vardığında zırhlı araçlar bahçenin dar olan girişinden içeriye giremedi ve dışarda kaldı. Böylece zırhlı araçlar ve geride kalan diğer askerler bu ana girişi dışarıdan kapatmış oldular. Girişten içeri giren General alanda yaklaşık 6 bin kişinin olabileceğini tahmin etti. Daha sonra yapılan araştırmalarda kalabalığın 6 bin kişi değil çok daha fazla olduğu, gerçek sayının 25-30 bin kişi olduğu ortaya çıkmıştı. Hunter Komisyon raporlarında General’in alana girdiğinde halkın yere oturmuş olarak küçük bir platformda konuşan bir kişiyi dinlediği yazmaktaydı (Coates, 2001, s. 63; Hunter Report, 1920, s. 31). Raporların aksine Dyer kalabalığın dinledikleri kişinin teşviki ile hırçınlaşmış bir grup olduğunu, kendisine verilen raporlara uygun olarak alanda kadın ve çocuk olmadığını belirtmişti (Coates, 2001, s. 63). Dyer alanda sadece erkeklerin olduğunu söylese de bu doğru değildi zira katliamda ölenler arasında çocuklarda bulunmaktaydı. General Dyer alana girdiğinde Gurkalı askerleri girişin sağ tarafına, Baluçili askerleri de girişin sol tarafına yerleştirdi. Kalabalık sessiz bir şekilde Brij Gopinath adındaki konuşmacının son sözlerini dinliyordu. Memur olan Gopinath çıkan olaylarda kalabalığı yönlendirmek ve İngiliz müdürünü öldürtmekle suçlanan birisiydi. Bir diğer konuşmacı Durga Dass konuşmacı olarak sahneye çıktı. Dass ise Hindu bir din adamıydı. Askerlerin girişten alana girmeye başlaması ile birlikte kalabalık sinirlenmeye başlamıştı. Kalabalık aynı zamanda tedirginde olmuştu. Lakin gerek konuşmacı Dass gerekse toplantıyı organize edenlerde birisi olan Hans Raj kalabalığa hitaben İngilizlerin kendilerine ateş açmayacağını, açsa bile bunun kuru sıkı, sadece ses çıkaran mermiler, olacağını söylüyorlardı (Collett, 2007, s. 257). Sıra halinde girişin sağ ve sol tarafına dizilen Gurkalı ve Baluçili askerler ise Dyer’den gelen sözlü emir ile birlikte kalabalığa ateş etmeye başladılar. Hunter Komisyonu bu yaşananları şu şekilde yazmıştır:

General Dyer 25 Baluçili ve 25 Gurkalı askeri alandan yüksekçe olan girişe yerleştirdi. Kalabalığa herhangi bir uyarı veya kalabalığa

dağılması yönünde herhangi bir açıklama yapılmadan askerler insanlara ateş etmeye başladılar. İnsanların askerlere uzaklığı 100 metre civarındaydı. Askerlerin ateş açması ile birlikte insanlar birkaç çıkışa doğru kaçışmaya başladılar. General Dyer askerlerin yedekler dahil mermileri tamamen bitmeye başlayınca kadar ateşi devam ettirdi (Coates, 2001, s. 63).

General Dyer üstlerine sunulmak üzere hazırladığı raporda olayı şu şekilde anlatmaktadır.

Ateş ettim ve kalabalığın dağılmasına kadar ateş etmeye devam ettim. Bana göre halk üzerinde gerekli etkinin bırakılması ve onların derslerini alması için yeterli olacak en az seviyede ateş ettim. Bu benim yerine getirmem gereken görevim sonucu ortaya çıkan durumdu. Eğer daha fazla asker yanımda olsaydı çok daha fazla kişi ölebilirdi. Sorun sadece kalabalığın dağıtılması meselesi değildi. Önemli olan halkın gerekli dersi almasıydı. Askerî açıdan bakıldığında sadece orada bulunan kalabalığın değil tüm Pencap'ın gerekli dersi almasıydı (Coates, 2001, s. 64).

General Dyer'in koruması olan Çavuş Anderson ateş açılması sonucu kalabalığın her tarafa kaçışmaya başladığını ve alandan çıkmaya çalıştığını belirterek "Sanki bütün kalabalık toprağa gömülmüş gibi görünüyordu. Geleneksel Hint beyaz elbiseleri içindeki insanlar çırpınarak ana girişe doğru yöneliyorlardı. Bazı kişiler duvarlara tırmanarak alandan kaçmaya çalışıyorlardı." demiştir (Collett, 2007, s. 257). Alan içinde bulunan bir kuyuya saklanmaya çalışan insanlar burada izdihama sebep olmuştu ve sadece kuyudan 100' den fazla ceset çıkarılmıştı (Blackburn, 2007, s. 172). Maulvi Gholam Jilani adlı alanda bulunan bir kişi yaşadıklarını şu şekilde anlatıyordu: "Alandan çıkmak için duvarlara doğru koştum ama başaramayıp yere yığınlar halindeki ölü ve yaralıların üstüne düştüm. Birçok kişide benim üstüme düştü. Üzerime düşen birçok insan açılan ateş sonucu öldüler. Üzerimde, altımda, yanımda, her yerimde yığınlar halinde cesetler ve yaralılar vardı" (Collett, 2007, s. 261). Olayı yaşayanların anlattıkları bile bir insanı dehşete düşürecek kadar üzüntü verici olmasına rağmen bu katliamı yapanlar hiçbir insani tepki göstermemişti.

Yayılım ateşi tüfeklerin mermisi bitinceye kadar devam etmişti. General Dyer boşalan tüfeklerin tekrar doldurulması emrini verdi ve bu sefer askerlere serbestçe ateş edebilecekleri emrini verdi. Bu şekilde askerler 10 dakika boyunca insanların üzerine ateş etmeye devam ettiler. Dyer halkın gerekli dersi aldığına

inanmış olmalı ki 10 dakika sonra durma talimatı verdi. Aslında mermileri azalmıştı ve kalabalık kendi üzerlerine gelirse kendilerini dışarıya çıkarıp kurtaracak kadar mermilerinin olmasını istiyordu. Olayları yakındaki bir çatıdan izleyen Girdhari Lal alanda yayılım ateşi sonucu çok sayıda insanın ölümler halinde birikmediği hiçbir boş köşe kalmadığını, birçoklarının da yine kalabalığın ayakları altında can verdiğini belirterek her yerden kan akmakta olduğunu söylemişti (Collett, 2007, s. 261). Dyer, Hunter Komisyonunun niçin bu kadar uzun süre ateş etmeye devam ettiği sorusuna cevaben görevinin kalabalık tamamen dağılına kadar ateş etmek olduğunu söylemiş, az ateş etmiş olsaydık bir faydası olmaz demişti (Lloyd, 2011, s. 157). Anlaşılacağı üzere Dyer kalabalığı dağıtmayı değil mümkün olduğunca çok fazla insanı öldürmeyi amaçlamıştı. Hint halkına bir ders verme arzusunda olan Dyer bunun için birkaç kişinin değil yüzlerce, mümkünse binlerce insanın ölmesini istemişti.

Halbuki kalabalığın dağılabileceği ana çıkış kapısı Dyer'in askerlerinin halka ateş ettiği noktaydı. Dyer askerlerine geri çekilme emri verdi. Askerler bu aşamada hiçbir yaralıya yardım etme girişiminde bulunmadı. Hunter Komisyonu Dyer'a ateşkesten sonra yaralılara yardım edilip edilmediği yönündeki soruya ise şu karşılığı vermişti:

Hayır. Kesinlikle yardım edilmedi. Bu benim işim değildi. Hastaneler açıldı ve sağlık görevlileri oradaydı. Yaralılar sadece yardım istemeliydi. Fakat kimse yardım istemedi, çünkü orada toplanmaları yasal değildi ve bunun için ceza alacaklarını düşünüyorlardı. Eğer yardım isteselerdi onlara yardım etmek için hazırdım (Collett, 2007, s. 337).

General Dyer'a bağlı askerler olayda 1650 mermi harcadı. Kaç kişinin öldüğü ile ilgili çelişkili açıklamalar yapıldı. İngilizler 200 kişinin hayatını kaybettiğini açıkladılar. Hunter Komisyonu 337 yetişkin erkeğin, bunun yanında 41 erkek çocuğun ve altı haftalık bir bebek olmak üzere toplamda 379 kişinin öldüğünü açıkladı. Hint milliyetçisi Swami Shradhdhanand, Gandhi'ye yazdığı mektupta 1500 kişinin öldüğünü belirtmişti. Yaralı sayısı hakkında ise hiçbir zaman doğru bir bilgiye ulaşamadı. Hunter Komisyonu ölenlerin 3 katı kadar yani bin civarında yaralı olduğunu açıklamıştı (Collett, 2007, s.262-263). Katliamdan üç ay sonra yetkililer olaylarda kaç kişinin öldüğünü bulabilmek için insanların kendilerine başvurarak bilgi vermesini istediler. Birçok Hintli alanda ölenlerin orada izinsiz bulunmaktan dolayı İngilizler tarafından suçlu görüldüğünü düşünüyordu. Bundan dolayı ölenlerin yakınlarına kötü davranabileceği şüphesi ile kaybettikleri yakınlarının isimlerini paylaşmadılar

(Collett, 2007, s. 263; Hunter Report, 1920, s. 116-117). Bununla birlikte katliamda ölenlerden 291'inin kimliği tespit edilmişti. Bunların çoğunluğunun Müslüman ve Hindular olduğu sadece 22 kişinin Sih olduğu ortaya çıkmıştı (Roy, 2005). Dyer askerleri ile birlikte birliğe geri dönmüş ve akşam saat 20:00'den sonra sokağa çıkma yasağının kesinlikle uygulanması emrini vermişti. Jallianwala Bagh bahçesinde kalan cesetlerin ise ancak ertesi gün, 14 Nisan gündüzünde alınabileceği emrini verdi. Sokağa çıkma yasağı ile birlikte alanda sadece cesetler değil yaralılar da kalmıştı. Alandan çıkarılmalarına izin verilmeyen yaralıların birçoğu gece hayatını kaybetti. Amritsar şehri geceyi sakin geçirse de civar bölgelerde şiddet olaylarının yaşandığı görüldü. 13 Nisan gecesi General Dyer, General William Beynon'a verdiği raporda gün içinde yaşadıklarını anlatıyordu. Zırhlı araçların bahçeye giremediğini, 5000 kişilik bir grupla karşılaştıklarını, kalabalığın çok olmasından ve kendi sayılarının ise az olmasından dolayı hızlıca ateş emri verdiğini yazıyordu. Dyer sadece 200-300 kişinin öldüğünü ve kendilerinin 1650 mermi harcadıklarını rapora eklemişti. Beynon almış olduğu bilgileri Vali O'Dwyer'e iletti. Beynon aynı zamanda General Dyer'e dönüş yaparak kararının doğru bulunduğunu, çok sert önlemler almadan kontrolün sağlandığını ve Valiliğin onayı olduğunu belirtmekteydi (Collett, 2007, s. 266-267). Yüzlerce insanın ölmesi ve binlercesinin de yaralanması ile Hintlilere önemli bir gözdağı verdiğini düşünen İngiliz yetkililer birbirlerini kollama içgüdüleri ile hareket etmekteydi. Bu aslında kibirli, kendisini beğenmiş ve üstün gören bir zihniyetin kabullenebileceği bir olaydı. Hint halkının onlar için hiçbir değeri olmadığı için yaşanan acılarında bir önemi bulunmuyordu.

Katliam Sonrası Gelişmeler ve Sürünme Emri

14 Nisan 1919'da Amritsar'ın çevre bölgelerinde şiddet olayları devam etti. 15 Nisan günü Gujranwala'da katliamı protesto etmek isteyen halkın üzerine polisler ile birlikte savaş uçağından bombalar atılarak ateş açılmış, 11 kişi ölmüş 27 kişi yaralanmıştı (Hunter Report, 1920, s. 52). Hindistan Kraliyet Hava Kuvvetleri Komutanı General Macewen savaş uçaklarının bu olayda kullanılması ile ilgili olarak uçaklardan atılan bomba ve makineli atışlarının kalabalıkları dağıtmada ve isyanları önlemede çok başarılı olduğu görülmüştür demişti (Royal Air Force, 2008, s. 1). Aynı gün Hindistan Genel Valisi Lord Chelmsford Pencap Eyalet Valisi Michael O'Dwyer'a Pencap eyaletinde sıkıyönetim ilan etmesi emrini verdi. Eyalet genelinde sıkıyönetim ilan edilmesi Amritsar'da bulunan General Dyer'e hareket etme kabiliyeti de vermiş oluyordu. General Dyer yaşanan olaylarda öldürülen İngilizlerin katillerini bulabilmek için yasaların kendisine vermiş olduğu süper yetkiler ile harekete geçip tutuklamalara başlamıştı. Özellikle öldürülen İngiliz

misyoner Bayan Sherwood'un katillerini bulmak istiyordu. Aslında Bayan Sherwood sıradan bir İngiliz vatandaşıydı. İngiliz kolonisi olan Hindistan'da güvenliği sağlama görevi olan bir askeri yetkili için ise sıradan bir sivil İngiliz'in özellikle de bir kadının Hintlilerce öldürülmesi dahi İngilizler için aşağılayıcı bulunmaktaydı. Bayan Sherwood'un Hıristiyanlığı yaymak gibi özel bir amaçla çalışırken ölmesi de kabul edilemez bir durumdu. Ayrıca, sıradan Hintlilerin onları hakimiyetleri altında tutan İngilizlere karşı gelmesi ve öldürmesi kabullenilebilir bir durum değildi. General Dyer kalabalığa ateş etmesinin nasıl Hintlilere dersinin verilmesi için gerekli olduğuna inanmışsa, İngiliz bir bayanın öldürülmesinin dersinin de verilmesine inanıyordu. Bu amaçla Sherwood'un öldürüldüğü caddeye giderek suçluları bulmaya çalıştı. Dyer caddenin giriş ve çıkışlarına asker ve polisleri yerleştirdi ve hiçbir Hintlinin yürüyerek geçişine izin verilmemesi emrini verdi. Tek istisna eğer Hintliler elleri ve dizleri üstünde sürünerek geçmek isterlerse buna izin verilecekti (Coates, 2001, s. 64). Bayan Sherwood'a saldıranların onları ayakkabıları ile döverek öldürüldüğü söylenmekteydi. Hint geleneklerine göre bir kişinin ayakkabılar ile dövülmesi en büyük saygısızlıklardan birisiydi. General Dyer bu saygısızlığın cezası olarak Hintlilerin onurlarının kırılacağı bir ceza düşünmüş ve sürünme cezasını uygun bulmuştu (İlahi, 2008: 98). Bayan Sherwood'un öldürülmesi olayına katıldığı iddia edilen 6 kişi anında suçlandı ve olay yerinde 30 kırbaç cezası uygulandı (Dyer's Oral Evidence, s. 124). Dyer bu kişileri mahkemeye çıkarmadan, gerçekten suçlu olup olmadıkları belli olmadan kırbaçlatmıştı. Gece sokağa çıkış yasağı vardı ve sabah 6'dan akşam 20:00'ye kadar cadde başlarında bekleyen güvenlik güçleri General Dyer'in emri gereği insanların caddeden sürünerek geçmesine izin veriyorlardı. Yaklaşık 150 metrelik caddede evleri olan insanlar gerek evlerine gidebilmek gerekse evlerinden çıkabilmek için sürünerek caddeyi geçmek zorunda bırakılmışlardı. (Hunter Report, 1920, s. 95-96) Polis tutukluları da cezaevinden merkez karakoluna götürmek için aynı caddeyi kullanıyordu ve bu sebepten tutuklularda sürünerek caddeyi geçiyorlardı (Dyer's Oral Evidence, s. 121). Hintliler bütün olup bitenleri ve süründürülen insanları görüyorlardı. Pencap Valisi Michael O'Dwyer sürünme emrini duyar duymaz bunun kaldırılması emrini verdi. (O'Dwyer's Oral Evidence, s.137) 22 Nisan 1919 tarihinde General Dyer tarafından bildirilen bir başka emirle bütün Hintlilerin Amritsar'da görev yapan sivil ve asker İngilizlere saygı göstermesi istendi. Bu emir daha sonra Lyallpur ve Gucurat bölgelerinde de uygulandı. Buna göre herhangi bir şekilde İngilizleri gören Hintliler durarak İngilizlere gerekli şekilde selam vermek zorunda bırakıldılar (Hunter Report, 1929, s. 141). Dyer tarafından uygulanan bu cezaların ortak noktası Hintlilerin hiçbir değerinin olmadığına anlaşılmasıydı. İngilizlere

karşı çıkan ve onları öldürmeye cesaret edeceklerin en şiddetli şekilde cezalandırılacağı halka iyice dikte edilmekteydi. Böylece iyice korkutulan halkın bir daha İngilizlere karşı gelememesi amaçlanmaktaydı. Bu yönü ile yapılan her bir uygulama korku imparatorluğunun devamlılığını sağlamayı amaçlıyordu.

Amritsar Katliamının yaşandığı 1919 yılında Hindistan'daki İngiliz hükümeti üçüncü Afgan savaşını veriyordu ve General Dyer'da Amritsar'dan sonra Afgan savaşında görev alan subaylardan birisi olmuştu. Afgan savaşında gösterdiği yararlılıktan dolayı ordu kendisine ödül vermek istese de Amritsar Katliamı sebebi ile bunu asla alamadı (Collett, 2007, s. 330). Amritsar'daki sıkıyönetim ise ancak 9 Haziran 1919'da kaldırıldı. Basının olayları haber yapmaması yasağı da aynı gün kaldırılmıştı (İlahi, 2008, s. 122). Herhangi bir resmi raporda General Dyer'in halka hiçbir uyarı yapmadan ateş emri vermesi ve hiçbir yaralıya yardım etmemesi yer almıyordu. Katliama ait bilgiler çoğunlukla misyoner Sherwood'un öldürülmesine karışanların süründürülmeleri bilgilerinin gölgesinde kalmaktaydı. Hindistan'da birisi Avrupalılara diğeri Hintlilere hitap eden iki farklı medya yapısı vardı. Hintlilere hitap eden medyada Amritsar'da halkın süründürülmesi haberleri yer alarak araştırılması isteniyordu. Bu haber İngiltere'ye General Dyer'in halka uyarı yapmadan ateş açması ve yaralılara yardım etmemesi haberinden önce ulaşmış ve halk konuyu siyasi olarak müzakere etmeye başlamıştı (Irish, 2009, s. 23). Binlerce insanın zalim bir komutan tarafından öldürülmesi değil bir caddeden geçenerlere uygulanan sürünme emri konu olmaktaydı. Ölen masumların hakkını arayacak hiçbir kurum ve kuruluş olmadığı gibi modern İngiliz toplumu açısından da bunun bir değeri olmamıştı.

İngiltere'deki Hindistan Bakanı Edwin Montagu, Amritsar'da meydana gelen süründürme olayını ancak 8 Haziran 1919 yılında öğrenmişti. Montagu İngiltere'deki Liberal-Muhafazakar koalisyon hükümetinin reformist bir bakanıydı (Irish, 2009, s. 24). Montagu, General Dyer'in halkı süründürmesi ile ilgili olarak hemen Hindistan Genel Valisine telgraf çekerek General Dyer'in kararları ve öfkesinden dolayı komutanlığa uygun olmadığı, Hindistan ordusunda daha fazla görev yapmaması fikrini taşıdığını ifade ediyordu (Collett, 2007, s. 323-4; Montagu Papers, s. 523). Hindistan Genel Valisi Chelmsford, Montagu'ya cevaben Dyer ile ilgili görüşlerinden dolayı çok üzgün olduğunu belirtmiş ve General Dyer'i savunmuştu (Collett, 2007, s. 323). Londra ve Delhi arasında yaşanan bu telgraf trafiği Montagu'nun karşı cevap yazması ile devam etmişti. Bu arada Pencap'daki sıkıyönetimden dolayı tutuklananlar da gündem olmaya devam ediyordu. Olaylara karışan 853 kişi tutuklanmış, 581'i suçlu bulunmuştu. Bunların 108'i ölüm cezası, 265'i müebbet hapis cezası, geri kalanlara ise 5 ila 10 yıl arasında cezalar

verilmişti. Ölüm cezalarından sadece 23'ü gerçekleştirildi (Hunter Report, 1920, s. 73). Halkın üzerine ateş açarak yüzlercesini öldüren İngilizler, hiçbir sorumluluk almadan isyana katıldıkları gerekçesi ile Hintlileri mahkeme kararları ile öldürmeye devam etmekteydi. Muhtemelen İngilizlerin tek amacı Hintlilere gözdağı vermek olduğu için mahkemeye çıkarılan kişilerin ne derece suçlu oldukları da tartışmalı hale gelmekteydi.

Hunter Komisyonunun Kurulması ve Çalışması

Hindistan Ulusal Kongresi Partisi yetkilileri Amritsar'da yaşananları ve gerçeği ortaya çıkarmak için bu şehri ziyaret etmeye başlamışlardı. Londra'da da hükümete baskılar gittikçe artmaktaydı. Sonuçta İngiltere'deki Hindistan Bakanı Montagu Rowlatt Kanununun ortaya koyduğu problemler ile ilgili olarak bir kurul oluşturulacağını açıkladı. Montagu 14 Ekim 1919'da komisyon başkanı olarak Lord William Hunter'ı atadı ve 29 Ekim'de komisyon resmen çalışmaya başladı. Komisyonunda 4 İngiliz'le beraber, 3 Hintli avukat üye vardı (İlahi, 2008, s. 104-5). Komisyonun adı daha önce de İskoçya başsavcılığı görevini yürütmüş Lord Hunter'ın isminden dolayı Hunter Komisyonu olarak anıldı. Komisyona seçilen üyelerin hepsinin Hindistan tecrübesi vardı ve askeri, adli, idari tecrübeye sahiptiler. Seçilen üç Hintli avukat İngilizlere bağlılıkları ile tanınmakla birlikte, görevleri boyunca doğrunun açığa çıkması için büyük uğraş verdiler. Komisyon Delhi'de çalışmaya başlayarak, Rowlatt Kanununa göre bastırılmaya çalışılan isyanları mercek altına almaya başladı. Kurulun herhangi bir kişiyi, 1919 yılının eylül ayında yürürlüğe giren koruma kanunundan dolayı, cezalandırma yetkisi yoktu ve sadece yetkililere tavsiyede bulunabiliyordu. Koruma kanunu sıkıyönetim şartlarında isyanları bastırmakla görevli yetkililerin herhangi bir şekilde cezalandırılmasına engel oluyordu (Irish, 2009, s. 25-26). Komite kurulmasına imkân verenler komitenin araştıracağı görevlilere koruma kalkını sağlamışlardı. Komisyonun General Dyer'e karşı herhangi bir ceza vermesinin önündeki bir diğer engelde onun kararlarını alırken üstlerinin izni ile bunu gerçekleştirmesiydi. Bundan dolayı gerekli ceza varsa bunu ancak Ordu Konseyi karara bağlayabilirdi (Churchill, 1920). Bu açıdan kurulan komite gerçekleri ortaya çıkarsa bile masum insanların ölümünden sorumlu olanlara karşı bir yaptırım uygulama imkânı yoktu. Aslında İngiliz yetkililer açıkça suç işlendiğini bilmekteydi. Bunun içinde koruma zırhı sağlayarak komiteyi etkisizleştirmekteydi.

Hunter Komisyonunu çalışmalarına başladığında gerek Hint gerekse İngilizler tarafından taraflı çalışma yapılacağı öngörülse de komisyonun çalışmaları sonucu ortaya konan bilgiler her iki tarafı da tatmin etmişti. Komisyonun çalışması daha sonra da değerlendirmeye tabi tutulmuş ve işini gayet

iyi yaptığı düşünölmüştü (Collett, 2007, s. 334). General Dyer 19 Kasım 1919 günü Hunter Komisyonuna görüşmeye geldi. Dyer'in ordu içindeki üstleri komisyona avukatları ile katılmasını tavsiye etseler de Dyer'in kendine güveni tamdı ve görevini yerine getirdiğine inanıyordu. Böylece avukatlar olmadan komitenin sorularını cevaplandırmaya başladı (Collett, 2007, s. 333-334). Komisyonun avukatları konuya hâkimdi ve detaylı, çalışılmış sorular ile General Dyer'e sorularını yöneltiyorlardı. Neticede General Dyer sorular karşısında sinirlerine hakim olamadı ve halk önünde kendisini küçük düşürmüş oldu. Dyer'in komite önünde kendisini kaybederek sinirlenmesi İngiliz hükümeti içinde utandırıcı bir durumdu. Hunter Komisyonunun çalışmaları günlük olarak İngiliz imparatorluğuna bağlı her yerdeki gazetelere ve köşe yazılarına konu olmaktadır. Amritsar Katliamında kaç kişinin öldüğü konusunda da hala belirsizlik vardı ve bu konu Londra'da memnuniyetsizlik oluşturuyordu. Dyer ölenlerin sayısının 500 kişiyi bulabilmiş olabileceğini, binlerce kişinin de yaralanmış olduğunu kabul etmişti. Hindistan Bakanı Montagu mecliste yaptığı konuşmada, Hindistan'daki yetkililerin Amritsar olayları ile ilgili gerçekleri açıklamada dengeli olmadığını, kendisinin dahi olayların detaylarına hakim olmadığını ve ancak gazetelerden öğrenebildiğini kabul etmek zorunda kalmıştı (Collett, 2007, s. 341). Dyer komisyona öğle saat 12:40'da olay yerinde kalabalığın toplandığını öğrendiğini ama bunu önlemek için bir çaba sarf etmediğini söylemişti. Ayrıca toplanmış bir kalabalık varsa onlara ateş edeceği düşüncesi ile alana gittiğini de belirtmişti. Patterson'a göre Dyer çok büyük bir ihtimal ile hiç ateş açmadan kalabalığı dağıtabilirdi. Fakat kalabalık alay edencesine alana tekrar geri dönerdi ve böylece Dyer kendisinin aptal yerine konduğunu düşünebilirdi (Patterson, 2009, s. 67). Dyer kendisine sorulan eğer zırhlı araçlar içeri girebilseydi onlarda bulunan makineli tüfekler ile de ateş açma emri verip vermeyeceği sorusuna da ateş açardım diye cevap vermişti. O zaman daha fazla insan ölmez miydi? sorusuna ise net bir şekilde sadece evet cevabını verdi. Hunter Komisyonu takip eden birkaç ay daha sonuç raporunu yazmak için çalışmaya devam etti. Bu süre zarfında gerek İngiliz basını gerekse birçok Milletvekili Dyer'in aleyhinde düşüncelere sahip oldu. General Dyer ise sarılık ve damar sertliği sebebi ile ciddi bir şekilde hastalanarak hastaneye kaldırıldı (Collett, 2007, s. 334). Dyer'in acımasızlığı vicdan sahibi İngilizleri aleyhine çevirmişti. Bununla birlikte ölen insanları değersiz gören bir anlayışın çarkları içinde onun sadece vazifesini yaptığını düşünenlerde vardı. İşgalci bir kuvvet olarak Hindistan'ın elde tutulması için bu zalimliği hoş görenler bulunmaktaydı.

Hunter Komisyonu 200 sayfalık raporunu 26 Mayıs 1920'de açıkladı. Buna göre General Dyer'in halka dağılımları için gerekli uyarıyı zamanında ve etkili bir

şekilde yapmadığı, kalabalık dağılmaya başlamasına rağmen askerlerin uzun süre ateşe devam etmelerinin hatalı olduğu, Dyer'in gerek kalabalığa gerekse Pencap halkına bir ders vermek istemesinin hata olduğu, Dyer'in yetkilerini aştığı, halkın kırbaçlanması, sürünerek caddeyi geçmeleri gibi cezaların hatalı olduğu tespitleri yapılmıştı (Coates, 2001, s. 88). Komisyon General Dyer ile ilgili olarak ise Jallianwala Bagh'da yaptıklarının zorunluluk gerektirmeyen bir hareket olduğu hatta herhangi mantıklı bir kişinin yapılanları gerekli bulmayacağı ve Dyer'in merhametli bir şekilde hareket etmediği belirtiliyordu. Komite Dyer'in bir asker olarak Afgan savaşında gösterdiği yararlılığın unutulmayacağını bununla birlikte Başkomutan Ekselanslarının General Dyer hakkında yukarıda belirtilen hususlar gereği harekete geçerek uygun kararı almasını tavsiye etmişti (Command, 1920, s. 21). Komisyonun Hintli üyeleri hazırlanan sonuç raporunun yeterli olmadığı düşüncesi ile ilerleyen günlerde ek bir rapor hazırladılar. Buna göre toplanma yasağının halka yeterince duyurulmadığı, alanda masum insanlar olduğu ve Dyer alana geldiğinde halk arasında herhangi bir şiddet olayı olmadığı, Dyer'in askerlerine veya sivil yetkililere yaralananlara yardım edilmesi yönünde emir vermesi gerektiği halde yapmadığı, Dyer'in hareketlerinin hem insanlık dışı hem de İngilizlere özgün bir davranış olmadığı ve yaşanan olaydan sonra Hint halkının ülkedeki İngiliz yönetimine bakışının büyük zarar gördüğü belirtilmişti (Collett, 2007, s. 334).

Amritsar Katliamı, General Dyer ve Hunter Komisyonunun çalışmaları 1919 yılı sonbaharından itibaren İngiliz Parlamentosunda gündem olmaya başlamış ve yaklaşık bir yıl süre ile her önemli İngiliz siyasetçinin konuştuğu bir konu olmuştu. Amritsar'ın İngiltere'de gündemden düşmesi ancak İrlanda'da gerçekleşen bağımsızlık mücadelelerinde şiddet olayları yaşanmaya başlaması ile sona erdi. Hindistan'da ortaya çıkan bunalımlar İngiltere'de panikle izleniyor ve Hindistan ile İngiltere'nin arası daha önce hiç olmadığı kadar derin bir şekilde açılıyordu. Amritsar olayını haber yapan İngiliz gazetelerinin çoğunluğu askerlerin halkın üzerine ateş açmasını ayıplıyor ve lanetliyordu. Parlamantonun harekete geçerek General Dyer hakkında karar vermesi için baskılar gittikçe artıyordu. Amritsar'ın detayları ortaya çıktıkça bu bilgilerden yeterince haberi olmayan İngiltere hükümeti Hindistan Genel Valisini suçluyordu. Hindistan Bakanı Montagu Valiye hitaben yazdığı mektupta İngiliz halkının yaşanan olaylar için gittikçe hiddetlendiği ve onları yatıştırmanın oldukça zor olduğunu belirterek Hindistan Bakanı olarak kendisine yeterli bilgi gönderilmediği için Valinin suçlanacağını yazıyordu (Collett, 2007, s. 343). Yaşanan bütün bu olaylar aslında İngiltere'nin Hindistan Bakanı ile Hindistan'daki Genel Vali ve yönetimi arasında iyi işlemeyen bir hiyerarşi olduğunu göstermekteydi. Bakan Montagu'nun olaylara

yaklaşımı daha insancıl olmasına rağmen Hindistan'da bulunan ve Hint halkı ile yakın bir ilişki içinde olması gereken yetkililer tamamen zalimce bir hareket sergilemekteydi.

Parlamentoda yaşanan tartışmalar alevlendikçe İngiltere Savaş Bakanlığı da olaya dahil oldu. O zamanlar savaş Bakanı olan Churchill, General Dyer'in zorunlu emekli edilmesini istiyordu. Ordu konseyi ise çok aşırı muhafazakâr yapıdaydı ve karara ulaşabilmesi bile bir ayı geçti. Konsey, Hunter Komisyonunun tavsiyelerini desteklemekle birlikte Dyer'in emekli edilmesine karşı çıkıyordu. Neticede Savaş Bakanı Churchill 7 Temmuz 1920'de yaptığı açıklama ile General Dyer'in Hindistan ordusundaki görevine son verildiğini duyurdu (İlahi, 2008, s. 145). Karar sonrası 8 Temmuz 1920 günü Avam Kamarası General Dyer'in katliamdaki rolünün uygun olup olmadığını görüşmek üzere toplandı. Hindistan Bakanı Montagu bir Yahudiydi ve liberal düşüncelere sahip olmasından dolayı kişiliği saldırı altına alınarak Hindistan kararları sorgulanıyordu. Dokuz saat süren görüşmelerde General Dyer'in hareket tarzından daha çok imparatorluğun kontrolünde hangi metotların kullanılması gerektiği üzerine tartışmalar yaşandı. Yaklaşık 600 üyenin olduğu kurulda yapılan oylamada, hükümetin kararı yönünde 101 oy farkla General Dyer'in hareketlerinin uygun olmadığı yönünde karar çıktı. 129 oya sahip muhafazakâr partili üyenin 119'unun karşı oy kullanmış olması ise koalisyon hükümetinde çatlağa sebep olmuştu. Sonuç itibari ile oylama sonuçları İngiliz Liberal parti ve Lloyd George öncülüğündeki koalisyon hükümetinin yıkılmasına sebep olacak gelişmeleri başlattı (Irish, 2009, s. 30-31). Avam Kamarasındaki oylamadan sonra tasarı bir üst kurul olan Lordlar Kamarasına sunuldu. Lordlar ise General Dyer lehine karar verdi. Dyer her iki kamaradaki toplantılara da katılmıştı (İlahi, 2008, s. 142). Bu arada The Morning Post gazetesi General Dyer'i desteklemiş ve onun için maddi yardım toplamanın yanı sıra ulusal kahramanda ilan edilmesine yönelik kampanya başlatmıştı. Üçte biri Hindistan'daki İngilizlerden olmak üzere 26 bin 317 Pound toplanmıştı. Gazete kendisine ayrıca altın bir kılıç ile imparatorluğun savunucusu ödülünü vermişti (İlahi, 2008, s. 152). Lordların Dyer lehine oy kullanması ve İngiltere'de Dyer'a sahip çıkan kampanyaların başlaması aslında İngiliz halkının bir kısmının bu önemli olayın insani boyutu ile ilgilenmediklerini göstermekteydi. Bu insanlara göre Dyer sadece görevini yapmıştı. Hindistan'ın elde tutulması için bir başka seçenek görülüyordu. Aslına bakılırsa İngilizler işgalci bir güç olduklarının bilincinde olarak Hintlileri boyunduruk altında tutmak için başka bir yol ve yöntem olmadığına inanmaktaydı. Aksi düşünce Hint halkının kendi kendisini yönetir konuma gelmesi demektir. Bu durumda Hindistan'ın zenginliklerini terk

etmek gerekiyordu. Para ise insan hayatı ve mutluluğundan çok daha büyük öneme sahip görünüyordu.

Gandi katliam ile ilgili olarak yaptığı açıklamada intikam peşinde olmadıklarını, General Dyer'in cezalandırılmasını değil General Dyer'lerin ortaya çıkmasına sebep olan sistemin değişmesini istediklerini söylemişti (Fein, 1977, s. 168). 1919 yılında yaşanan bu katliamdan sonra milyonlarca sabırlı, barışı seven, İngilizlerin sadık destekçisi Hint ulusu bağımsızlık mücadelesi vermeye başlamıştı. (OnWar.com) Amritsar Katliamı günümüz Hindistan'ında hala hatırlanmaktadır. Olaylar Hindistan'ın bağımsızlığını kazanma yolunda ana kıvılcım etkisi yapmıştır. Olaylara sebep olan kişi General Dyer olsa da katliama izin veren Pencap Eyalet Valisi Michael O'Dwyer'dır. General Dyer 1927 yılında vefat ederken, 1940 yılında Udham Singh adlı Hintli O'Dwyer'i Londra'da öldürmüştür. Amritsar Katliamından kurtulmuş, intikamını yıllar sonra almış kendisi de asılarak idam edilmiştir. Günümüzde Udham Hindistan'ın milli bir kahramanı olarak görülmektedir (Irish, 2009, s. 33). İngiliz ordusu ise Amritsar'da yaşanan olayların bir daha tekrarlanmaması için minimum güç kullanımı adı altında yeni prensipleri yürürlüğe sokmuştur. Ordu karşı karşıya kalabileceği kalabalıklar ile nasıl baş edileceğine yönelik yeni taktikler geliştirme yoluna gitmiştir (Raghaven, 2005, s. 253). Gandi'nin barışçıl söylemi inanılmaz ölçüde kucaklayıcı olmuştur. Aslında yüzyıllardır sömürülen ve düşmanlarına karşı hiçbir gücü olmayan Hint halkı için başka da bir seçenek yoktu. Hintliler savaşarak değil bu barışçıl yaklaşımları ile İngilizleri yola getirmeyi bilmişti. Amritsar Katliamında ölenler bir hiç uğruna ölmemişti. Onları bağımsızlığa taşıyacak Gandi gibi bir lidere sahip olmanın verdiği avantajı iyi kullanmışlardı. Amritsar Katliamında hayatını kaybedenler ve gecenin karanlığında çaresizce kan kaybeden yaralılar hiçbir zaman unutulmadı. İngilizler ise üzerinden yüz yıl geçen bu utanç ile yaşamaya devam etti ve geçtiğimiz yüzyılda Amritsar'da hayatını kaybedenlerden özür dilenmediği gibi onların çocuk ve torunları için hiçbir ödemede yapmadı. Yüzlerce yıl Hindistanı sömüren Avrupalının bu modern insanları ölenlerin yakınlarına hiçbir şey vermemeyi tercih etti.

Sonuç

Amritsar'da yaşananlar General Dyer'in Hint halkını kontrol altında tutmak için zorunlu gördüğü bir katliam gibi değerlendirilse de sadece onun sorumlu olduğu bir olay değildir. Pencap Valisi O'Dwyer, Hindistan Genel Valisi ve hükümetinin verdikleri emirler ile katliama destek verdikleri ortadadır. Bu insanlık dışı katliamın, baş aktör ve azmettirici Dyer'in yetişme tarzının kötü bir sonucu olduğu söylenebilir. Zira insani değerlerden yoksun birisi olan Dyer, Hint

halkından nefret eden birisidir. Olaylar Hint halkının bağımsızlık mücadelesi vermesi yolunda attığı bir adım olsa da gerek Amritsar Valisi Irwing'in halka ateş etme vermesi gerek Hintlilerin buldukları her İngiliz'i öldürmeleri nefret tohumlarının ortaya saçılmasına sebep olmuştur. Şehre gönderilen Dyer bu olayları yerel yetkililer ile görüşerek önleyebilecek güce sahip iken bunu yapmamış, Gandhi gibi barış yanlısı bir Hintli liderin olayları engelleme çabalarına ise izin verilmediği ortaya konulmuştur. Masum halkın üzerine acımasızca dakikalarca ateş edilmiş, binlerce insan ölmüş, binlerce yaralıya ise kimse sahip çıkamamıştır.

Dyer'in ateş emri İngiliz askerlerce değil Gurkalı ve Baluçili askerler tarafından yerine getirilmiştir. Böyle dolaylı bir yöntem uygulanması İngilizlerin askeri ve siyasi dahi olduklarının bir başka göstergesidir. Onların bu siyasi manevraları sayesinde koloniler bu yardımcı maşalar sayesinde yüzyıllarca kontrol altında tutulmuştur. Olaylar Hindistan'daki İngiliz yönetimince olabildiğince saklanmaya ve önemsiz gösterilmeye çalışılmıştır. Lakin yaşanan bu katliam tanıkların ifadeleri sayesinde saklı tutulamamıştır. Kurulan Hunter Komisyonu ve İngiltere'de bulunan hükümetin Hindistan Bakanı Montagu'nun gayretleri sonucu Dyer'in gerçek yüzü ortaya çıkarılmıştır. Dyer'in gerçek bir suçlu olarak yargılanması gerekirken isyanı bastıran bir yetkili olarak değerlendirilmesi ve olayların açığa çıkması ile sadece görevinden alınması ise yetersiz bir karar olarak görülmüştür. Hint halkını sindirmek için yapılan bu katliamın Hint halkının uyanışına vesile olması ise İngilizlerin nefretlerine yenilmesinin sahada kontrollerini kaybetmelerine sebep olduğu değerlendirilmektedir. Yüzyıllardır sömürülen doğunun parlak yıldızı Hindistan İngiliz yönetimi altında tarihinin en kötü dönemini yaşamıştır. Doğunun en uysal, masum, kendi halinde, şiddetten uzak yaşayan bir halkı İngilizlerce sömürülmüştür. Amritsar Katliamında ölenlerin kanı bu sabırlı milletin bardağını taşıran son damla olmuş ve bağımsızlık mücadelesine giden yolda en önemli aydınlatıcı meşaleye dönüşmüştür.

Kaynaklar

Cabinet Records. Irving's Written Statement, Evidence. *The National Archives of the UK*. Public Record Office, 27/92, vol. 3, 180.

Churchill, W. (8 July 1920). *Winston Churchill's Speech in the House of Commons*. <http://lachlan.bluehaze.com.au/churchill/amritsar.htm> (14.02.2020).

Coates, T. (2001). ed. *The Amritsar Massacre*. HMSO. London.

Collett, N. (2007). *The Butcher of Amritsar*. Continuum Publishing. London.

Command (1920). Correspondence Between the Government of India and the Secretary of State for India on the Report of Lord Hunter's Committee. *Parliamentary Papers London*, vol 14, 705.

Dyer's Oral Evidence. *Evidence*. vol. 3, 121, CAB 27/92.

Gandhi, M. K. (1927). *An Autobiography, or the Story of My Experiments with Truth*. trans. Mahadev Desai of 1999. Navajivan Publishing House. Ahmedabad.

Gwynn, Sir C. (1934). *Imperial Policing*. MacMillan. London

Fein, S. (1977). *Imperial Crime and Punishment*. The University Press of Hawaii. Honolulu.

Ilahi, F. S. (2008). The Empire of Violence: Strategies of British Rule In India and Ireland in the Aftermath of The Great War. *PhD Dissertation*. Faculty of the Graduate School. The University of Texas at Austin.

Irish, B. R. (2009). The Amritsar massacre: The origins of the British approach of minimal force on public order operations. *Master Thesis*. School of Advanced Military Studies, United States Army Command and General Staff College Fort Leavenworth, Kansas.

Hunter Report (1920). Cabinet Records. *The National Archives of the UK*. Public Record Office.

Kulke, H. & Rothermund, D. (1986). *A History of India*. Croom. London.

Lloyd, N. (2011). *The Amritsar Massacre: The Untold Story of One Fateful Day*, I. B. Tauris. London.

Montagu Papers. *the British Library*, MSS. Eur. D. 523,523/8.

O'Dwyer's Oral Evidence. *Evidence*, vol. 6, New Light, Datta, vol. 1, 137.

OnWar.com. *Armed Conflict Events Data Jallianwala Bagh Massacre in India 1919*. <http://www.onwar.com/aced/data/india/india1919.htm> (17.02.2020).

Patterson, S. (2009). *The Cult of Imperial Honor in British India*. Palgrave Macmillan. US.

Popplewell, R. J. (1995). *Intelligence and Imperial Defence: British Intelligence and the Defence of the Indian Empire 1904–1924*. Routledge. London.

Punjab Disturbances. (April 1919). *the Civil and Military Gazette*.

Raghaven (2015). Protecting the Raj: The Army in India and Internal Security, 1919-39. *Small Wars and Insurgencies*. Fall, 16#3, 253–279.

- Regan, G. (1991). *The Guinness Book of Military Blunders*. Guinness. Enfield.
- Report of Commissioners (1929). Vol I, II, Bombay. Reprint, New Delhi. 1976.
- Roy, A. (2005). Dyer Consequences. *The Telegraph* (Kolkata) 5 June. http://www.telegraphindia.com/1050605/asp/look/story_4823931.asp(16.03.2020).
- Royal Air Force Power Review (2008). 1. Spring, 2008.
- Percival, S. (1965). *The Oxford History of Modern India 1740–1947*. Clarendon Press. Oxford.
- Utley, R. (2006). *Major Powers and Peacekeeping*. Ashgate Publishing. Aldershot.

DAĞLIK KARABAĞ SAVAŞI'NIN ÇÖZÜMÜ BAĞLAMINDA TÜRKİYE VE RUSYA

Suinbay SUYUNDIKOV*

Özet

SSCB döneminde, Moskova yönetiminin uyguladığı sert politikaların etkisiyle Sovyet Cumhuriyetlerinin arasında etnik çatışmalar, dondurulmuş sorunlar haline gelmiştir. SSCB'nin son lideri Gorbaçov'un uygulamaya koyduğu Glasnost (Açıklık) ve Perestroyka (Yeniden Yapılanma) politikaları, dondurulmuş sorunların yeniden gündeme gelmeye başlamasına sebep olur. SSCB, dağılma sürecine girince Transdinyester, Abhazya, Güney Osetya, Donbass (Donetsk ve Lugansk) ve Güney Kafkasya bölgelerindeki ağırlıklı olarak etnik kökene dayalı problemler ortaya çıkmıştır.

Bu makalede Güney Kafkasya'da yer alıp geçmişten bu yana Azerbaycan ve Ermenistan arasında problem olan ve Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte bölgede çatışmalara neden olan Dağlık Karabağ konusu ile bu konuya yönelik Türkiye ve Rusya'nın tutumunu vermeye çalışılacaktır. Dolayısıyla öncelikle Azerbaycan-Ermenistan arasında daima problem olarak duran Dağlık Karabağ sorununun temeli ve tarihsel süreç içindeki gelişimi ele alınacak ve söz konusu soruna Rusya ile Türkiye'nin yaklaşımı ve Güney Kafkasya stratejileri incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan-Ermenistan Savaşı, Dağlık Karabağ, Güney Kafkasya, Kafkasya, Rusya Federasyonu, Türkiye

RESOLUTION OF THE NAGORNO-KARABAKH WAR IN THE CONTEXT OF TURKEY AND RUSSIA

Abstract

During the Soviet era, ethnic conflicts turned into frozen problems due to the tough policies pursued by the Moscow administration. The policy of Glasnost (meaning "openness") and Perestroika (meaning "restructuring"), pursued by Gorbachev, the last leader of the USSR, has forced frozen problems to be on the top of the agenda. When the USSR entered the process of disintegration, problems of ethnic origin arose mainly in Transnistria, Abkhazia, South Ossetia, Donbass (Donetsk and Lugansk) and in the regions of the South Caucasus.

The political and diplomatic stance of Turkey and Russia on the Nagorno-Karabakh War and the problem of Nagorno-Karabakh, which has always been a region of conflict between Azerbaijan and Armenia and entered into a process of endless conflict as a result of the disintegration of the USSR, will be evaluated in this study. Thus, first of all, the relations between Azerbaijan and Armenia will be considered, in the context of the sources and the historical process of the Nagorno-Karabakh conflict, as well as Turkey's approach to those issues and the strategy of Russia towards the South Caucasus.

Key words: Azerbaijan- Armenian War, Caucasia, Nagorno Karabakh, Russian Federation, South Caucasia, Turkey.

* Doktorant, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, suinakademi@gmail.com

Giriş

Dağlık Karabağ Bölgesi, 1555 yılında Amasya Anlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'na, 1735'te Gence Anlaşması ile İran'a ve 1828 Türkmençayı Anlaşması ile Çarlık Rusya'ya bağlanır. Azerbaycan tezlerine göre Dağlık Karabağ'a egemen olmasının ardından Rusya, Kafkaslarda Hıristiyan bir tampon bölge oluşturma hedefiyle Ermeni unsurları bölgeye göç ettirme politikası izler. Bu tarihe kadar Karabağ'da azınlık olan Ermenilerin sayısı, 1828'den sonra Rusya'nın izlediği politikayla hızla artar. 1830 yılında Dağlık Karabağ'ın nüfusunun %65'i Azerbaycan, %35'i ise Ermenilerden oluşurken Ermeni nüfusunun oransal karşılığı, 1880'de %53'e, 1989'da ise %77'ye yükselir.¹

Karabağ'daki ilk Azerbaycan-Ermeni çatışması 1905 yılında Rus ihtilalinden sonra ortaya çıkar. 1905 yılı, bir Azerbaycan Türkü'nün Taşnaklar tarafından öldürülmesi üzerine çıkan olaylar nedeniyle tarihe, kanlı çatışmalar yılı olarak geçer. Şubat 1905 yılında Ermenilerin Bakü'de yaptığı kanlı olaylar kısa sürede bütün bölgelere olduğu gibi Karabağ'a da sıçrar. Bu olaylar esnasında Ermeniler, Karabağ ve Tiflis'teki Rus garnizonundan da destek görmüştür. Karabağ'da ise en fazla zarar gören bölge Şuşa olur. Ahalisinin tümüne yakını Azeriler oluşturan bu şehirde iki sene içinde binlerce Azerbaycan Türkü katledilir. 1905-1906 yılları kanlı Azerbaycan olaylarını en iyi şekilde izah eden M. Said Ordubadi'nin "Kanlı Yıllar" eseri olduğunu söyleyebiliriz. Yazar, gelişmelere şahit olmasının yanında, dönemin basınında yer alan haberlerden, Rus askerlerinin protokol bilgilerinden ve mağdur olan kişilerin gönderdikleri mektuplardan yararlanarak ele aldığı kitabında, bu olayların dört esas başlama sebebinin olduğunu belirtir. Bu nedenler şunlardır: 1. Ermeni Taşnaksutyun cemiyetinin faaliyetleri; Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde 400-den fazla kanlı olayın çıkarılmasında doğrudan iştirak etmeleri; 2. Çarlık Rusya'sının Ermenileri desteklemesi ve devlet memurlarının Ermeni silahlı çetelerinin yaptıklarına göz yummaları; 3. Azerbaycanlıların cahilliği, yani her türlü siyasi oyun ve provokasyonlara inanmaları; 4. Ermenilerin bölgede bağımsız Ermeni devleti kurmak istemeleri ve bu konuda dış ülkelerden (Rusya, İngiltere, Fransa ve ABD) destek almaları olmuştur. Rus bilim insanı Skibitskinin verdiği bilgiye göre 20. yüzyılın başlarında Dağlık Karabağ bölgesinde yaşayan Ermenilerin nüfusunun 25% civarında olduğunu kaydetmektedir. Buna rağmen, Kafkasya'daki genel nüfusunu çoğaltan Ermeniler, Rusların desteğiyle bölgede sözü geçen milletlerden biri olmaya başlamışlardır. Özellikle, 1905-1906 yılı olaylarından sonra Kafkasya'da etkili olan Ermeniler, zamanla bazı meseleleri

¹ Çağlar Söker, "Dağlık Karabağ Sorunu'nun Çatışmayı Çözme Perspektifinden İncelenmesi", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (KAÜİİBFD)*, C. 8/16, 2017, s. 558, 555-575; Geniş bilgi için bakınız: Ömer Göksel İşyar, *Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*, (Alfa Yay.), Bursa, 2004.

siyasileştirmeyi başarmışlardır. Bunun sonucunda, Rusya Parlamentosuna bağlı Transkafkasya Seymi'nde Ermeni milletvekillerine temsil olunma hakkı verilmiştir. Artık, Ermeniler Kafkasya'nın "haklarını savunan" üç milletten biri haline gelmiştir.² Ardından Azerbaycan ve Ermenistan'ın 1918-1920 yılları arası kısa bağımsızlık yılları, SSCB ortaya çıkışından öncesi bir diğer çatışma dönemidir. Bu dönemdeki çatışmalarda Karabağ nüfusunun yaklaşık %20'si hayatını kaybetmiştir. 1923 yılında bölge, Stalin tarafından Sovyet Azerbaycan'ına bağlanır, SSCB'nin son dönemine kadar hem hukuken hem de fiilen bu statüsünü korunur. Karabağ Bölgesi'nde SSCB Dönemi'nde de etnik gerilim devam etmesine rağmen büyük çaplı çatışmalar yaşanmaz.³

Dağlık Karabağ sorunu ve çatışma SSCB'nin zayıflamasıyla ve dağılmadan önce 1988 yılında ortaya çıkar. Azerbaycan'ın içerisinde çoğunluğu Ermenilerin oluşturduğu Karabağ Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dâhil edilmesini isteyen ve bu konuda bir referandum düzenlenmesini talep eden 75 bin kişilik dilekçe verilir. 1988'de Ermenistan'a bağlanma yönünde atılan ilk adım başarılı olamayınca bölgedeki Ermeniler, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 28 Aralık 1991 tarihinde referanduma giderek tek taraflı bağımsızlık ilan etmişlerdir. Bağımsızlık ilanını sonrası bölgede Azerbaycan ile Ermeniler arasındaki gerginlik ortaya çıkararak çatışmalar başlar ve karşılıklı katliamlar yaşanır. Ayrıca Azerbaycan, Ermenistan'ın başlattığı referandum sonucu bağımsızlık kararını tanımadığını açıklayarak Dağlık Karabağ'ın özerkliğini kaldırır. Akabinde Ermenistan, Karabağ'ı işgal etme kararı aldığını duyurur ve 1988-1991 yılları arasında devam eden toplumlararası çatışmalar 1992 yılında ülkelerarası savaşa dönüşür.⁴

Dağlık Karabağ problemi, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmayı adlandırmak için kullanılır. Tarihi çok daha gerilere götürmek mümkün olsa da SSCB'nin dağılma süreci ile beraber meydana gelen Dağlık Karabağ sorunu artık sadece Azerbaycan ve Ermenistan arasında iki ülkenin ihtilafı alanı olmaktan çıkan bir bölgesel kriz haline geldiği görülür. Dağlık Karabağ sorununda aranan çözüm yolları, konunun tarihi süreci ve bugüne kadar gelen çözüm tekliflerinin de incelenmesinde fayda vardır. Dağlık Karabağ sorunu, kökleri çok derinlerde olan bir geçmişe dayanır. Bölgede büyük güçlerin nüfuz elde etme mücadelesi konuyu farklı boyutlara taşımaktadır. Dağlık

² Reha Yılmaz, "Kafkasya'da Çözülemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, C. 2/1, s. (71-90).

³ Çağlar Söker, s. 558; Geniş bilgi için bkz: Araz Aslanlı, *Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri*, (Berikan Yay.), Ankara, 2015.

⁴ Çağlar Söker, s. 559. Geniş bilgi için bkz: İbrahim Yıldırım, *Azerbaycan-Ermeni İlişkileri ve Dağlık Karabağ Sorunu*, (Babıali Kültür yay.), İstanbul, 2018.

Karabağ ihtilafının en dikkat çekici yönlerinden biri AGİT MİNSK grubu gibi uluslararası kuruluşların aldığı kararların bir yaptırım olarak bugüne kadar olumlu bir yönde sonuç alınamamıştır.

27 Eylül 2020 tarihinde başlayan Azerbaycan-Ermenistan savaşına kadar çözümler konusunda pek çok öneriler ileri sürülmüş olmasına rağmen tarafları tatmin edecek başarılı sonuç alınamamıştır. En önemli alanlardan birisi de güvenlik konusunun dikkate alınmasıdır. Karabağ anlaşmazlığı Güney Kafkasya'daki güvenlik sorunlarına ilişkin politikalarla ele alınmalıdır. Bölge ülkelerinin Karabağ problemi ve Güney Kafkasya'da bölgesel güvenlik girişimlerine yönelik politikaları bölgesel dinamiklerden ziyade bölge dışı tehditlerden etkilenmektedir. Bu çalışmanın amacı öncelikle Azerbaycan ile Ermenistan arasında gerçekleşen 44 günlük savaşı ele almaktır. Bunun ardından Karabağ sorunu başta olmak üzere taraflardan Türkiye ve Rusya'nın, Dağlık Karabağ politikalarının bölge coğrafyasına doğrudan ya da dolaylı etkileri, problemin çözümünde üstlendiği roller ve politikalar değerlendirilecektir.

Kafkasya'nın Jeopolitik ve Stratejik Önemi

Tarih boyunca birçok istilalara maruz kalarak kavimlerin geçiş güzergâhı olan, zor ve geçit vermez dağların bulunduğu Kafkasya, stratejik rolü ve jeopolitik konumu sebebiyle üzerinde devamlı mücadele verilen bir rekabet sahası olmuştur. Avrupa ve Asya'nın omurgasını oluşturan Kafkasya; Merkezî Asya/Türkistan'a açılan bir kapı konumundadır. Kafkasya'yı kontrol eden veya nüfuz altına alan güç/güçler, Merkezî Asya'ya, Hazar denizi bölgesine ve Karadeniz'e de etki etme imkânına da sahip olmuşlardır. Kafkasya bu yönüyle "Kuzey-Güney" ve "Doğu-Batı" arasında köprü olarak yükümlülük üstlenir.⁵ Transkafkasya bulunduğu coğrafi konumu itibariyle tarih boyunca önemli ticari güzergâh bölgesi olarak bilinmekle birlikte, Basra Körfezi'ni kontrol eden stratejik konuma da sahip olduğu kaydedilmektedir.⁶

Kafkasya coğrafi açıdan iki bölümde değerlendirilebilir. Birincisi, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bulunduğu Güney Kafkasya, ikincisi ise, Hazar Denizi ile Karadeniz arasında bulunan sahadır ki bu bölgeye de Kuzey Kafkasya adı verilir. Stratejistler, Kafkasya'nın giriş kapısı mahiyetindeki Kuzey Kafkasya bölgesini elinde bulunduran gücün, Güney Kafkasya'yı da kontrol konusunda önemli bir avantaj sağlayacağı görüşündedirler. Bu nedenle Rusya'nın fiilen Kuzey Kafkasya'yı kontrol etmeye özen gösterdiği görülür.⁷

⁵Hakan Kantarcı, "Kafkasya Jeopolitiğinde Kriz Alanları ve Güç Mücadelelerinin Türkiye'ye Etkileri", 2023, Ankara, 2005, S. 53, s. 33.

⁶Sönmez Can, "Jeopolitik Açısından Kafkasya", Avrasya Dosyası, ASAM, C.3/S.5, Ankara, 1996, s. 209; Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, İstanbul, (Gökkubbe yay.), 2005, s. 237.

⁷Can, s. 209

Bununla birlikte, Güney Kafkasya'nın (Transkafkasya) tarih boyunca imparatorlukların rekabet alanı olduğu bilinir. Günümüzde de geçmişte olduğu gibi üç imparatorluğun devamı niteliğinde olan ülkeler (Türkiye, Rusya ve İran) arasında tampon bir bölge durumundadır. Bu üç ülke de bölgeyi kendi nüfuz alanı olarak görmektedir. Bu geçiş, özellikle Türkistan bölgesi ile Türkiye arasında adeta bir vücudun boğazı olarak görülebilir. Transkafkasya olmadan bütünleşik bir Türk dünyasından bahsetmek mümkün olmaz.⁸

Kuzey Kafkasya, hem Türkiye hem de Rusya açısından jeopolitik ve stratejik öneme haiz kritik bir bölgedir. Rusya açısından bakıldığında: 1. sıcak denizlere inmeye imkan sağlayacak çıkış noktasını teşkil eder ve bu istikametleri kontrol eden bölgedir; 2. kontrol edildiği sürece Doğu Akdeniz ve Basra Körfezini uzaktan kontrol eder; 3. Rusya'nın güney cephesinin savunulmasında güç tasarrufu elde edecek ve savunulması kolay bölgedir; 4. güneye saldırı düzenlemede uygun çıkış bölgesidir. 5. Balkanlardan yapılacak bir operasyonda taarruz yönü olarak kullanılıp düşük düşman kuvvetlerinin angaje edilmesine yardım eder.

Kuzey Kafkasya'nın durumuna gelince yukarıda belirttiğimiz gibi Rusya bu bölgeyi kendisi için vazgeçilmez görmektedir. Kuzey Kafkasya bölgesini Türkiye açısından değerlendirdiğimizde ise, Doğu Anadolu'nun uzaktan korunması, Türkistan bölgesi ile iletişim ve ilişkilerin devam etmesindeki ekonomik katkısı, halkıyla akrabalık, din ve kültür bağları teşkil etmesi nedeniyle sosyo-ekonomik ve politik alanda iyi ilişkiler kurma avantajının olması, stratejik yeraltı zenginliklerine sahip olması ve İdil-Ural Türk toplumları ile Merkezî Asya ülkeleriyle doğrudan iletişim fırsatı açılarından son derece önem arz etmektedir.⁹

Görülüyor ki Kafkasya, özel jeopolitik şartları, politik, tarihi, askeri ve sosyolojik sorunları nedeniyle dünyanın en problemlili ve aynı zamanda önemli coğrafyalarından biridir. Bölgedeki küçük bir gelişme diğer ülkeleri de kolaylıkla etkileyebilmektedir. Zira Kafkasya bölgesi, içinde barındırdığı bütün bu özellikleri nedeniyle, bölge ülkeleri arasındaki ilişkileri ve bölgesel sorunlara ve krizlere yönelik politikaları bölge gerçekleri ve gerekliliğine değil, uluslararası sistemdeki gelişmeler ve bölge dışı güçlerin rol ve mevcudiyetine göre şekillendirmektedir.

Yukarıda belirttiğimiz özellikler nedeniyle Kafkasya'nın önemine binaen, Karabağ'da anlaşmazlık meydana gelmesinden hemen sonra kriz kısa zaman

⁸Sapmaz, s. 29.

⁹Can, s. 212.

içerisinde uluslararası boyut kazanmış ve çözümü de karmaşık bir hale gelmiştir.¹⁰

Bağımsızlık Sonrası Yıllar Azerbaycan-Ermenistan Gerilimi

SSCB'nin dağılmasından hemen önce Azerbaycan sınırlarına dahil olan çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Dağlık Karabağ (Gornıy Karabağ) bölgesi Karabağ Ermenilerinin oluşturduğu bir isyanla Ermenilerin kontrolüne geçerek kendi Özerk Cumhuriyetlerini ilan etmişlerdir. Azerbaycan sınırları içerisinde yer alan bu özerk bölge, SSCB'nin dağılma sürecinde büyük bir çatışma nedeni haline gelmiştir. 1991 Ağustos'unda bağımsızlığını ilan eden Ermenistan, Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasında kalan Lâçin Koridorunu ilhak ederek Dağlık Karabağ'ı fiilen işgal etmiştir. Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki çatışma 1991-1994 tarihleri arasında tüm hızıyla sürdürülmüştür. Dağlık Karabağ'la birlikte yedi rayonu (il) işgal edilen Azerbaycan'a destek olarak Türkiye, Ermenistan'la tüm ilişkileri askıya alır ve sınırını tamamen kapatmıştır. Topraklarının beşte biri Ermeni işgaline maruz kalmış Azerbaycan, yaklaşık otuz yıllık dönemde egemen bir devlet olma duygusunu hakkıyla yaşayamamıştır.¹¹

27.09.2020 tarihinde sabaha karşı Ermenistan, yıllardır işgal altında tuttuğu Karabağ bölgesinden geçip sınırı ihlal ederek Azerbaycan topraklarına saldırılar gerçekleştirmiştir. Daha önce de sık sık sınır ihlalleri yapıp Azerbaycan topraklarına saldıran Ermenistan güçlerine karşı bütün Karabağ sınırları boyunca Azerbaycan, karşı askeri operasyonlar başlatarak, sıkıyönetim ve bazı illerde de savaş hali ilan eder. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev BM'deki konuşmasında, bir süredir Ermenistan'ın yeni bir saldırı hazırlığında olduğuna dikkat çekerek kimi ülkelerin Ermenistan'a silah verip bölgede barış ve istikrarı baltalayarak adım adım bu savaşa yaklaştığını ifade etmiştir.¹²

Ermenistan yönetiminin en büyük silah tedarikçisi konumunda bulunan Rusya, 1990'lı yılların başındaki savaşta da Ermenistan'ın en önemli destekçisi olmuştur ve Azerbaycan aleyhine gelişen ateşkes sürecinin arabuluculuğunu yapmıştır. Takip eden süreçte Ermenistan ile askeri müttefiklik anlaşması

¹⁰Nesrin Sarıahmetoğlu, "Karabağ Sorununun Çözüm Sürecinde Türkiye ve Rusya", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 3/2, İstanbul, 2016, s. 93, (93-119).

¹¹Hüsamettin İnaç, "Yeni Dünya Düzeninin Bir Habercisi Olarak Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasının Sosyo-Politik Analizi", *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 2021; C.3/3, 512, (509-521).

¹² Kürşad Zorlu, "Karabağ'daki işgal artık son bulmalıdır!", *Habertürk*, 28.09.2020, <https://www.haberturk.com/yazarlar/prof-dr-kursad-zorlu/2817135-karabagdaki-ısgal-artik-son-bulmalidir>, (Erişim tarihi: 09.03.2021).

yaparak bu anlaşma sayesinde hem Ermenistan'a silah satışı yapmış hem de askeri üsler kurarak adeta Ermenistan'a yerleşmiştir. Bir taraftan Ermenistan'da bu politikaları uygularken Azerbaycan'a da normalin üstünde fiyatlarla silah satma yoluna gitmiştir.

Son yaşanan Karabağ savaşında ise muhtemelen mevcut Ermenistan yönetiminin biraz daha Batı yanlısı olması ve Ermenistan'a adeta bir ders verme gayesiyle Moskova'nın olaya daha mutedil ve soğukkanlı açıklamalarda bulunarak yaklaştığı görülmüştür.

Putin, sıcak çatışmaların başlamasının ardından taraflara masaya oturma ve sorunları diplomasi yoluyla çözüme çağrısında bulunmuş¹³ ve Rusya Devlet Duma'sının "Dağlık Karabağ ihtilafı bölgesinde acil ateşkes ihtiyacına ilişkin bir bildiri taslağını" değerlendireceğini dile getirmiştir. Ayrıca, Duma'nın Dış İlişkiler Komitesi Başkanı Leonid Slutsky, "Savaşın daha fazla tırmanmasını önlemek için bir arabuluculuk misyonu oluşturmaya hazırız" ifadelerini kullanmıştır.¹⁴ Öyle anlaşılıyor ki Moskova, Batı yanlısı Ermenistan'daki Paşinyan yönetimini yıpratmak ve Ermenistan'ın yüzünü tekrar Rusya'ya çevirmek amacıyla Karabağ savaşını bir süre adeta uzaktan izler.

Rusya bir taraftan Azerbaycan ve Ermenistan'a yönelik açıklamalar yaparken diğer taraftan da Türkiye ile iletişim hâlinde olduklarını dile getirmiştir. Örneğin, Kremlin Sözcüsü Dmitriy Peskov RIA Novosti'ye yaptığı açıklamada, Azerbaycan veya Ermenistan'a askeri destekle ilgili herhangi bir açıklamanın ülkeler arasındaki çatışmanın alevlerini körükleyeceğini söyler. Rusya ayrıca, "Türkiye gibi ortaklarımız başta olmak üzere tüm ülkeleri, muhalif tarafları ateşi kesmeye ve uzun süredir devam eden çatışmada siyasi ve diplomatik yollarla barışçıl bir çözüme dönmeye ikna etmek için her şeyi yapmaya çağırır" ifadelerini kullanır. Şu aşamada Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (KGAÖ) kapsamında Ermenistan'a herhangi bir yardımın gündemde olmadığı ve Dağlık Karabağ ile ilgili atılacak adımları belirlemek için sürecin yakından takip edilmekte olduğunu¹⁵ da ifade eder.

¹³Bariş Kaygusuz, "Buzluktan çıkan savaş: Dört soruda Dağlık Karabağ sorunu", *Habertürk*, 28.09.2020, <https://www.haberturk.com/buzluktan-cikan-savas-dort-soruda-daglik-karabag-sorunu-2817268>, (Erişim tarihi: 07.03.2021).

¹⁴"Slutskiy prizval vneshnikh igrokov napravit' usiliya na uregulirovaniye v Nagornom Karabakhe / Слуцкий призвал внешних игроков направить усилия на урегулирование в Нагорном Карабахе", *TASS*, 28.09.2020, <https://tass.ru/politika/9572615>, (Erişim tarihi: 07.03.2021).

¹⁵"Kreml' otreagiroval na zayavleniye Turtsii o voyennoy podderzhke Azerbaydzhana / Кремль отреагировал на заявление Турции о военной поддержке Азербайджана", *Delovaya Gazeta Vzglyad*, 29.09.2020, <https://vz.ru/news/2020/9/29/1061672.html>, (Erişim tarihi: 07.03.2021).

Rusya Federal Konseyi Uluslararası İlişkiler Komitesi Başkanı Konstantin Kosaçev, Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın İstanbul'da yaptığı konuşmada Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgaline son verilmesi çağrısını yorumlarken "Bu açıklama Rusya'ya değil Ermenistan'a yöneliktir. Bu nedenle Ermenistan cevap vermeli"¹⁶ der.

Rusya Uluslararası İlişkiler Konseyi (RIAC) direktörü Kortunov, *Vzglyad* gazetesine verdiği demeçte, "Türkiye, Azerbaycan lehine güç dengesini değiştiriyor ve Bakü'yü daha güvende hissettiriyor" ifadesinde bulunarak, Rus tarafının Erivan veya Bakü ile ilişkileri bozmak istemediğini ve iki ülke arasındaki çatışmanın Moskova için "büyük bir baş ağrısı" olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Rusya, Suriye ve Libya'da önemli sorunların olduğu bir dönemde Türkiye ile başka bir çatışma cephesi açmak istememektedir.¹⁷

Jeopolitik Meseleler Akademisi Başkanı General Leonid İvashov, "Eğer Rusya çatışan taraflardan birini desteklemiş olursa geleneksel izlemiş olduğu denge politikası bozulur. Bu krizin çözümüne ne KGAÖ ne de Bağımsız Devletler Topluluğu yardım eder. AGİT bu çatışmaya girmeyecektir. BM Güvenlik Konseyi'nin barışı koruma operasyonu yürütmesi için küçük de olsa bir şans var. Örneğin Rusya, tarafları Moskova'da bir araya getirebilir. Dağlık Karabağ Azerbaycan'a iade edilmesi pek mümkün değildir. Fakat Ermenistan'ın işgal ettiği diğer tampon topraklar Azerbaycan'a iade edilebilmesi için müzakereler başlanabilir. Buna karşılık olarak Rusya, Ermenistan'a ekonomik kalkınma paketi ve projeleri sunulabilir. Şu an önceliğimiz düşmanlıkları ve çatışmaları durdurmak ve araya diplomat ve ekonomistlerin arabuluculuk yapması gerektiğini"¹⁸ dile getirir. Karabağ savaşı süresince ateşkes sağlanıncaya kadar Rusya'dan yukarıda belirttiğimiz açıklamalara benzer birçok görüş bildirildiğini görmek mümkündür.

¹⁶"Kosachev nazval «strannym» zayavleniye Erdogana ob okkupatsii territorii Azerbaydzhana / Косачев назвал «странным» заявление Эрдогана об оккупации территории Азербайджана", *Gazeta.ru*, 28.09.2020, https://www.gazeta.ru/politics/news/2020/09/28/n_15003463.shtml?utm_referrer=https%3A%2F%2Fzen.yandex.com, (Erişim tarihi: 07.03.2021).

¹⁷"Ekspert ob"yasnil, kak Turtsiya vliyayet na konflikt Armenii i Azerbaydzhana / Эксперт объяснил, как Турция влияет на конфликт Армении и Азербайджана "Turtsiya menyaet sootnosheniye sil v pol'zu", *Vzglyad*, 28.09.2020, <https://vz.ru/news/2020/9/27/1062514.html>, (Erişim tarihi: 07.03.2021); Azerbaydzhana / Турция меняет соотношение сил в пользу Азербайджана", *RSMD / РСМД*, 28.09.2020, <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/comments/turtsiya-menyaet-sootnoshenie-sil-v-polzu-azerbaydzhana/>, (Erişim tarihi: 07.03.2021).

¹⁸"Леонид Ивашов: В случае поражения Армении Россия потеряет остатки своего бывшего авторитета на Кавказе / Leonid Ivashov: V sluchaye porazheniya Armenii Rossiya poteryayet ostatki svoego bylogo avtoriteta na Kavkaze", 30.09.2020, *İzborskclub*, <https://izborskclub.ru/19967>, (Erişim 01.02.2021).

Olaya daha geniş perspektiften bakıldığında aslında Rusya'nın, Karabağ sorununun nihai çözüme kavuşmasını istemediği sonucuna ulaşılabilir. Bunun nedenleri:

1. Ermenistan'ı sürekli kontrol altında tutabilmek,
2. Bölgede devamlı kilit noktada olup meydana gelen anlaşmazlıkların Rusya haricinde çözülemeyeceğini bildirmek,
3. Azerbaycan petrol ve doğalgaz boru hatlarında söz sahibi olmak,
4. Türk Dünyasının beraber hareket etmesini ve sıkı entegre olmasını engellemek,
5. Doğu ve Batı Türklerinin coğrafi olarak bağını zayıflatmak,
6. Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü sorunlu halde tutarak statükoyu korumak olarak sıralanabilir.

Ankara, Rusya'nın büyük oranda desteklediği Ermenistan'a karşı Azerbaycan'ın her anlamda yanında yer alarak "Azerbaycan ne şekilde isterse, o şekilde destek verilecek" şeklinde açıklamalar yapmış ve Türkiye'nin yaşanan gerilimdeki pozisyonunu net olarak ortaya koymuştur. Zira Ankara'ya göre, Türkiye'nin güvenliği Azerbaycan'ın güvenliğine bağlıdır. "İki devlet bir millet" sözü oldukça anlamlıdır ve iki ülkenin müşterek hareket edeceğinin göstergesidir. Türkiye'nin Azerbaycan için ortaya koyduğu kararlar doğrultusunda BM ile sıkı iletişim içerisinde hareket etmesi doğaldır. Dünya kamuoyuna sürekli Azerbaycan'ın uluslararası hukuka uygun olarak hareket ettiği ve bölgede Ermenistan'ın işgalci olarak bulunduğu anlatılması gerekmektedir.

Ermenistan'ın sivil Azerbaycan bölgelerine yaptığı saldırılarla anılacak olan bu Azerbaycan-Ermenistan çatışması tarihe 44 günlük bir savaşa olarak kaydedilmiştir. Söz konusu savaş, Azerbaycan'ın hızla ilerlediğini gören Rusya'nın devreye girmesiyle ve Rusya'nın hakemliğinde bir ateşkes anlaşması ile sona ermiştir. Türkiye'nin tüm desteği ile arkasında olduğu Azerbaycan, bu savaşta Karabağ'da tam olarak istediğini elde edememiş olsa da bu bölgede 1992 öncesine büyük ölçüde dönüleceği Azerbaycan ve Ermeni vatandaşlarının 1992 öncesi yerleşim yerlerine dönmelerinin önü açılarak bir çözüm yolu bulunabileceği söylenmektedir.¹⁹

İki ülke arasında 44 gün boyunca süren bu savaşta Rusya'nın aracılığı ile ateşkes sağlanması ve bu konuda bir anlaşma imzalanması Batı basınında büyük

¹⁹Hüsamettin İnaç, "Yeni Dünya Düzeninin Bir Habercisi Olarak Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasının Sosyo-Politik Analizi", *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 2021 C.3/3, s. 509, (509-521).

yer bulur. Örneğin, New York Times, "Askeri bozgunla karşılaşan Ermenistan Dağlık Karabağ'da anlaşmayı kabul etti" cümlesini kullanırken Reuters haberi, "Ermenistan, Azerbaycan ve Rusya, Dağlık Karabağ ihtilafını sona erdirmek için anlaşma imzaladı." şeklinde geçer. İngiliz kamu yayın kurumu BBC, gelişmeleri "Ermenistan, Azerbaycan ve Rusya, Dağlık Karabağ'da barış anlaşması imzaladı" başlığıyla okuyucularına duyurur. Haberde, Ermenistan Başbakanı Paşinyan'ın anlaşmayı "hem benim hem de halkımız için inanılmaz derecede acı verici" şeklinde nitelendirdiğine dikkat çekilir. Daily Telegraph ise "Ermenistan ve Azerbaycan, Rusya'nın barış gücü görevlendirmesiyle ateşkes anlaşması imzaladı" başlığını kullanır ve bölgeye 2 bin Rus barış gücünün konuşlandırılacağına dikkat çekilerek Aliyev'in Paşinyan'a hitaben "Onu bu belgeyi imzalamaya zorladık. Bu aslında bir teslim olmaktır."²⁰ ifadelerine yer verilir.

Dağlık Karabağ'da Azerbaycan ve Ermenistan arasında 27 Eylül'de başlayan çatışmalar, 9 Kasım'da imzalanan ateşkes anlaşmasıyla sona ermiştir. Rusya, Ermenistan ve Azerbaycan arasında imzalanan anlaşma ile birlikte 10 Kasım itibarıyla çatışmalar durmuş ve taraflar 9 Kasım'daki pozisyonlarını korumuşlardır. Azerbaycan, anlaşmayla hem Dağlık Karabağ içinde ilerlediği alanlarda kontrolü sağlamış hem de Ermenistan'ın yedi bölgeden çekilme talebini kabul ettirmiş olur. 27 Eylül'den 10 Kasım 2020 tarihine kadar Azerbaycan ordusu ilerleyişini hızlandırarak Dağlık Karabağ'da bulunan tarihi Şuşa şehrini almıştır. Ateşkesin dışında Putin'in gözetiminde varılan bir anlaşma gerçekleşir. Anlaşmanın şu an görülen haliyle en önemli yanları şunlar: Ermenistan Kelbecer'i, Ağdam'ı, Laçın'ı aşamalı olarak boşaltılır ve Azerbaycan'a teslim edilir. Bu aslında Madrid ilkeleri ile ortaya konulan söz konusu 7 rayonun 5+2 şeklinde boşaltılmasını somut hale getiren bir maddedir. Buna göre Azerbaycan, aldığı 4 rayon yanında çatışma olmadan da 3 rayonu işgalden kurtarmıştır. Kelbecer'de bölgenin en büyük altın madenlerinden biri bulunmaktadır. Buna göre eğer sorunsuz tamamlanırsa Azerbaycan işgal edilmiş 7 rayonu ve şu anki haliyle fazladan Şuşa şehri ile Hocalı-Hocavend ekseninde bazı köyleri işgalden kurtarmış olmaktadır. Anlaşmanın en önemli ve dikkatle takip edilmesi gereken yanlarından birisi de Karabağ'dan, Nahçıvan'a açılacak ulaşım koridorudur. Bu Türkiye'nin Karabağ ile coğrafi açıdan bağlantı kurması anlamına gelmektedir ki Türk Dünyası için de çok kritik bir noktadır. Bu durumda Türkiye ile Türk dünyası arasında ekonomik, stratejik ve politik anlamda jeopolitiği değiştirecek bir irtibat sağlanmış olacaktır. Azerbaycan

²⁰"Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ anlaşması dünya medyasında yankı buldu", *Anadolu Ajansı*, 10.11.2020, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-ile-ermenistan-arasindaki-daglik-karabag-anlasmasi-dunya-medyasinda-yanki-buldu/2038598>, (Erişim tarihi: 09.03.2021)

tarafının önerisi ile anlaşmaya eklenen bu madde, cephedeki ilerleyişin somut bir kazancı olarak değerlendirilebilir. Bu anlaşma 27 Eylül öncesine göre Azerbaycan açısından kazançlı ve temkinli hareket edilmesi gereken bir anlaşmadır ve Türkiye ile Azerbaycan işbirliğinin bölgedeki başarısı olarak görülmektedir. Bu anlaşma sonucunda Rusya da istediğini almış gözükmektedir.²¹

Azerbaycan lideri Aliyev, pazartesi gecesini ateşkes anlaşmasını duyurduğu konuşmasında, "Kardeşim Recep Tayyip Erdoğan ve Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in çabalarını takdir ediyorum. Çatışmaların bitmesinde bu iki lider olumlu rol aldı. Bu aynı zamanda bölgedeki işbirliği formatını da büyük ölçüde belirliyor" der ve Türkiye'nin 5. Maddede belirtilen "barış gücü merkezinde" Rusya'yla birlikte yer alacağını da açıklar. Mutabakatın 5. maddesine göre, "Anlaşmanın taraflarca uygulanması üzerindeki kontrolün etkinliğini artırmak için, ateşkesi kontrol etmek üzere bir barış gücü merkezi oluşturulacak"²² ifadeleri kullanılır.

11.11.2020 tarihinde Rusya Savunma Bakanı Şoygu ve Türk mevkidaşı Akar tarafından Dağlık Karabağ'da ateşkesi kontrol edecek ortak merkezin kurulmasına ilişkin muhtıranın imzalandığı açıklanmıştır. Rusya Savunma Bakanlığı'ndan yapılan açıklamada, "Görüşmeleri takiben, Dağlık Karabağ'da ateşkes ve tüm askeri eylemlerin sonlandırılmasını kontrol edecek ortak merkezin kurulmasına ilişkin muhtıra imzalandı" ifadesine yer verilir.²³ Akar ise, "İmzalarla birlikte Karabağ bölgesinde ateşkesin, barışın, huzurun sağlanmasına çok önemli bir adım atacağımıza bütün kalbimle inanıyorum. Yapacağımız bu çalışmanın bölgeye yararlı, hayırlı olmasını temenni ediyorum."²⁴ ifadesini kullanır. Rusya Savunma Bakanlığı Sözcüsü İgor Konaşenkov tarafından, kurulacak merkezdeki personelin her iki taraftan eşit sayıda olacağı belirtilmiştir.²⁵

²¹ Kürşad Zorlu, "Karabağ'da varılan mutabakat ne anlama geliyor?", *Habertürk*, 10.11.2020, <https://www.haberturk.com/yazarlar/prof-dr-kursad-zorlu/2864811-karabagda-varilan-mutabakat-ne-anlama-geliyor>, (Erişim tarihi: 09.03.2021).

²²Ece Göksedef, "Dağlık Karabağ: Ateşkes anlaşması sonrası Türkiye'nin rolü ne olacak, arka planda neler yaşandı?", *BBC Türkçe*, 10 Kasım 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54873432>, (Erişim tarihi: 09.03.2021).

²³ "Rusya: Karabağ'daki ateşkesi denetleyecek Rus-Türk merkezinin oluşturulmasına ilişkin muhtıra imzalandı", *Sputnik Türkiye*, 11.11.2020, <https://sptnkne.ws/EskJ>, (Erişim tarihi: 09.03.2021).

²⁴"MSB paylaştı! Türkiye ve Rusya'dan tarihi imza", *Milliyet Gazetesi*, 11.11.2020, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/msb-paylasti-turkiye-ve-rusyadan-tarihi-imza-6352539>, (Erişim tarihi: 09.03.2021).

²⁵"Rusya Savunma Bakanlığı: Karabağ'da Türk-Rus Ortak Merkezinin kurulması için anlaşmaya varıldı", *Sputnik Türkiye*, 01.12.2020, <https://sptnkne.ws/E5En>, (Erişim tarihi: 09.03.2021).

Sonuç

Azerbaycan-Ermenistan arasındaki 44 günlük savaş sonrası Türkiye'nin hem kendine güveninin hem de uluslararası arenada prestijinin artmış olduğu görülmüştür. Türk İHA ve SİHA'larının söz konusu savaşın seyrini nasıl etkilediğini bütün dünya görmüş olur ve bu konuda dünya kamuoyunda birçok değerlendirmeye yer verilir. Türkiye'nin Azerbaycan'ın yanında açık ve net duruş sergilemesinin bu sonucun alınmasında önemli bir etken olduğu kaydedilmiştir. Bu gelişmelerden sonra Transkafkasya bölgesinde Rusya'nın izlediği politikalarda Azerbaycan ve Türkiye'yi dikkate alacağı yorumları da yapılmıştır. Zira Rusya, Transkafkasya'da oluşan bu problemi Batı ülkeleriyle değil Türkiye ile konuşarak çözüm bulmaya çalışmıştır. Moskova ayrıca Batı eksenli bir politika izlemenin bir bedeli olacağı konusunda Ermenistan'a dolaylı olarak büyük bir ders de vermiş gözükmektedir.

İlk yapılan mutabakatta Laçın ve Nahcivan koridorlarından sivil ve asker geçişlerinin nasıl ve hangi esaslara göre gerçekleşeceği hususu tam net olmasa da buna mukabil mutabakat, Nahcivan üzerinden Türkiye'nin Kafkasya ile yeniden komşu olması ve yüz yıl önce Lenin tarafından Anadolu Türkleri ve Azerbaycan Türklerini birbirinden koparma politikasını sonlandırması Türkiye açısından önemli bir gelişme olarak görülmektedir. Öte yandan içinde Fransa ve ABD'nin de olduğu MİNSK Grubu'nun devre dışı bırakılmış olması önemli bir gelişme olup Rusya'nın Ermenistan'ın garantörü konumunda yer almasının Ermeni ihlallerini engelleyeceği ve geri çekilme dâhil anlaşmanın uygulanmasını kolaylaştıracağı yolunda yaygın bir kanaat hâkimdir.

44 gün süren Ermenistan-Azerbaycan savaşı sonunda yaşananlar, Güney Kafkasya'daki jeopolitik denklemi tersyüz etmekle kalmayıp Türkiye-Azerbaycan arasında gittikçe derinleşen yeni bir ilişki türünü ortaya çıkarır. Öte yandan Rusya'nın bölgeye harici güçleri sokmamak için Türkiye ile birlikte hareket etmesi ve söz konusu anlaşmanın zamanlaması, Biden dönemi öncesi inisiyatif oluşturma gayreti olarak değerlendirilebilir. Atılan bütün bu adımlar, MİNSK Grubu başta olmak üzere bölge dışı güçlerin müdahalesini önleyebilecektir.²⁶

Kaynakça

Araz, Aslanlı, *Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri*, (Berikan Yay.), Ankara, 2015.

²⁶Hüsamettin İnaç, "Yeni Dünya Düzeninin Bir Habercisi Olarak Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasının Sosyo-Politik Analizi", *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 2021; 3(3): 518-519 (509-521).

Ömer Göksel İşyar, *Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*, (Alfa Yay.), Bursa, 2004.

İbrahim Yıldırım, *Azerbaycan-Ermeni İlişkileri ve Dağlık Karabağ Sorunu*, (Babiali Kültür yay.), İstanbul, 2018.

Anadolu Ajansı, "Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ anlaşması dünya medyasında yankı buldu", (10.11.2020).

Bariş Kaygusuz, "Buzluktan çıkan savaş: Dört soruda Dağlık Karabağ sorunu", *Habertürk*, (28.09.2020).

Delovaya Gazeta Vzglyad, "Kreml' otreagiroval na zayavleniye Turtsii o voyennoy podderzhke Azerbaydzhana / Кремль отреагировал на заявление Турции о военной поддержке Азербайджана", (29.09.2020).

Ece Göksedef, "Dağlık Karabağ: Ateşkes anlaşması sonrası Türkiye'nin rolü ne olacak, arka planda neler yaşandı?", *BBC Türkçe*, (10 Kasım 2020).

Gazeta.ru, "Kosachev nazval «strannym» zayavleniye Erdogana ob okkupatsii territorii Azerbaydzhana / Косачев назвал «странным» заявление Эрдогана об оккупации территории Азербайджана", (28.09.2020).

Hakan Kantarcı, "Kafkasya Jeopolitiğinde Kriz Alanları ve Güç Mücadelelerinin Türkiye'ye Etkileri", *2023*, Ankara, 2005, S. 53, s. 33.

Hüsamettin İnaç, "Yeni Dünya Düzeninin Bir Habercisi Olarak Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasının Sosyo-Politik Analizi", *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 2021; 3(3), 509-521.

İzborskclub, "Леонид Ивашов: В случае поражения Армении Россия потеряет остатки своего бывшего авторитета на Кавказе / Leonid Ivashov: V sluchaye porazheniya Armenii Rossiya poteryayet ostatki svoyego bylogo avtoriteta na Kavkaze", (30.09.2020).

Kürşad Zorlu, "Karabağ'daki işgal artık son bulmalıdır!", *Habertürk*, (28.09.2020).

Milliyet Gazetesi, "MSB paylaştı! Türkiye ve Rusya'dan tarihi imza", (11.11.2020).

Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, İstanbul, (Gökkubbe yay.), 2005, s. 237.

Nesrin Sarıahmetoğlu, "Karabağ Sorununun Çözüm Sürecinde Türkiye ve Rusya", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 3/2, İstanbul, 2016, s. 93-119.

RSMD/PCMD, Azerbaydzhana / Турция меняет соотношение сил в пользу Азербайджана", (28.09.2020).

Sönmez Can, "Jeopolitik Açıdan Kafkasya", Avrasya Dosyası, ASAM, C.3/S.5, Ankara, 1996, s. 209.

Sputnik Türkiye, "Rusya Savunma Bakanlığı: Karabağ'da Türk-Rus Ortak Merkezinin kurulması için anlaşmaya varıldı", (01.12.2020).

Sputnik Türkiye, "Rusya: Karabağ'daki ateşkesi denetleyecek Rus-Türk merkezinin oluşturulmasına ilişkin muhtıra imzalandı", (11.11.2020).

TASS, "Slutskiy prizval vneshnikh igrokov napravit' usiliya na uregulirovaniye v Nagornom Karabakhe / Слуцкий призвал внешних игроков направить усилия на урегулирование в Нагорном Карабахе", (28.09.2020).

Vzglyad, "Ekspert ob'yasnı, kak Turtsiya vliyayet na konflikt Armenii i Azerbaydzhana / Эксперт объяснил, как Турция влияет на конфликт Армении и Азербайджана "Turtsiya menuyayet sootnosheniye sil v pol'zu", (28.09.2020).

İnternet Kaynakları

<https://www.aa.com.tr>

<https://vz.ru>

<https://russiancouncil.ru>

<https://www.gazeta.ru>

<https://vz.ru>

<https://www.milliyet.com.tr>

<https://tr.sputniknews.com>

<https://tass.ru>

<https://izborsk-club.ru>

<https://www.haberturk.com>

<https://www.bbc.com>

BOZKIR KAVİMLERİNDE SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT

Veli ÜNSAL*

Ferdi AKYÜN**

Özet

Orta Asya coğrafyasında yaşayan bozkır kavimlerinin kendilerine has olarak meydana getirdiği bozkır kültürüne dair yazılı ve arkeolojik birçok kaynaktan bilgi edinebilmektedir. Bozkır kavimlerinden kasıt başlangıçtan Uygur dönemi sonuna kadar olan Orta Asya menşeli Türk kavimleridir. Bozkır coğrafyasında kendilerine has üstün Türk kültürünün gelişimini sağlayan ve tarihî süreçte dağıldıkları farklı coğrafyalarda bu kültürü zenginleştirerek yaşatan Bozkır kavimleri, dünya medeniyetinde kalıcı izler bırakmayı başarmıştır. Yaşadıkları coğrafyalarda birçok devlet kurup siyasî anlamda önderlik eden Bozkır kavimlerinin çevre kültürlerle etkileşimi sonucu zenginleştiği bu kültürel atmosferde sosyal, idari, askeri ve bilimsel hayata katkıları da hem Türk tarihi açıdan hem de dünya tarihi açısından oldukça dikkat çekicidir. Bu çalışmada bozkır kavimlerinin sosyal, iktisadi, askeri, bilimsel ve düşünsel hayatı araştırılarak, bozkır kavimlerinin ne denli güçlü bir kültür ve tarihi geçmişe sahip oldukları vurgulanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bozkır, İktisadi Hayat, Orta Asya, Sosyal Hayat

SOCIAL AND ECONOMIC LIFE IN STEPPE TRIBES

Abstract

We can obtain information from many written and archaeological sources on the steppe culture created by the steppe tribes living in the Central Asian geography. The steppe tribes meant the Turkish tribes of Central Asian origin from the beginning to the end of the Uighur period. The Steppe tribes, which enabled the development of their own superior Turkish culture in the Steppe geography and enriched this culture in different geographies in the historical process, have succeeded in leaving permanent marks in the world civilization. In this cultural atmosphere, enriched by the interaction of the Steppe tribes, who established many states and led politically in the geographies they live in, because of their interaction with the surrounding cultures, their scientific contributions are remarkable in terms of both Turkish history and world history. In this study, the social, economic, military, scientific and intellectual life of the steppe tribes were investigated and it was tried to emphasize how strong a cultural and historical background the steppe tribes had.

Keywords: Central Asia, Economic Life, Steppe, Social Life

Giriş

Her millet yaşadığı çevrenin şartları neticesinde kendi kültürünü meydana getirmektedir. Orta Asya coğrafyasında yaşayan bozkır insanı ise çevrenin şartları neticesinde kendine özgü olan bozkır kültürünü oluşturmuştur. Kültürler topluluğun yaşadığı çevre şartlarına göre; yerleşik

* Prof. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, unsalveli@hotmail.com

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, ferdiakyun.1988@gmail.com

kültür, göçebe kültür, asalak kültür ve bir de buna ilave olarak göçebe kültürden bazı farklı yönleri bulunan konar-göçer kültür olmak üzere temelde dört kısımda incelenmektedir. Yerleşik toplumların meydana getirdiği kültürlerde tarımsal faaliyetler görülmektedir. Bu kültürün insanları toprağı ekip biçerek bu şekilde geçimlerini sağlamaya çalışmışlardır. Asalak kültür insanı ise, hayvanları avlamış ve doğada hazır bulunan ürünleri toplayarak geçimini temin etmiştir. Göçebe insanın hayatında ise hayvan besleme önemli yer almaktadır. Hem göçebe kültürü hem de konar göçebe kültürü ekonomik yönden aynı özelliklere sahip olmalarına rağmen göçebe kültürün belli bir sistemde hareket etmemesi, konar göçebe kültüründe ise göçün sadece boyun yaylağı ve kışlağı arasında belli bir sistemde yapılması bakımında ayrılmaktadır.

Türklerin Bozkır coğrafyasındaki yaşantısı, kültürü ve bozkır coğrafyasının Türklere olan katkıları sonucunda doğan ihtiyaçları ve bunları karşılamaya yönelik buldukları tedavi yöntemleri, zaman hesapları, yazı günümüz bilim dünyasına ışık tutmaktadır. Yerli halktan alınan birikimin bu kültüre etkileri, halkın ihtiyaçlarının ve doğa olayları da dâhil olmak üzere çevre faktörlerinin Türklerin savaşçı özelliklerine neden olması ve bunun çevre kültürlerle etkileşimi arttırması bu kültür için söylenebilecek şeylerden biridir. Bozkır kavimlerinin birlik ve beraberliğı, yaşayış tarzlarının kültürlerine olan etkilerini açıklamaktadır.

İklim ve coğrafyanın şekillendirdiğı atlı göçebe yaşam tarzı Bozkır kavimlerinin genel karakteristiğini oluşturmaktadır. Göçebe hayat, nakli güç eşyanın yapılması gayretini engellemiştir. Ayrıca yapağı, deri, maden, kil, kemik ağaç gibi ham maddeler bu kavimlerin sanat zevklerini silahlar, at koşum takımları gibi küçük plastik eserler ve dokumalar üzerinde kullanmalarına imkan sağlamıştır. Bu bakımdan bozkır kavimlerinin çok zengin bir tarihi ve kültürel geçmişe sahip olduğu görülmektedir. Bu çalışmada Bozkır kavimlerinin sosyal ve iktisadi hayatı mercek altına alınmış ve derinlemesine incelenmiştir.

Sosyal Hayat

Herhangi bir ulus, ırki bir sistemin yanı sıra pek çok kültürel unsurun etkisi ile biçimlenmektedir, bundan dolayı bir ulusu oluşturan ırki bir şahsiyetin yanında, kültürel bir şahsiyetin de bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Bireyleri karakterlerine dayalı olarak tasnife gitmek gerekir ise, bunun sebebi olarak pek çok etkeni sıralamak mümkündür. Bu bağlamda bakıldığında ulusları birbirlerinden ayıran pek çok etken vardır (Niyazi, 1979: 142).

Toplumun geçimini sağlamak için tercih ettiği yöntemler, o toplumun anlayış, kanı, düşünce, töre, gelenek ve görenek vb. değerlerini de şekillendirmektedir. Ekonomik açıdan birbirlerine benzeyen toplumlar, yukarıdaki değerler açısından da birbirine benzemektedir. Bunun dışında yenen besinler, insanların fiziksel ve ruhsal bakımdan ne tür bir yapı arz edeceğini de saptamaktadır. Ahlak, huy ve mizacın biçimlenmesini, birçok coğrafi koşulun belirlediği artık bilinmektedir (Uludağ, 2009: 116). Özetle, ulusların ve ulusları teşkil eden fertlerin birbirlerinden ayrı olmasının özde 3 sebebi bulunmaktadır. Bu sebepler, soy, içinde bulunulan coğrafyanın özellikleri ve içinde bulunulan topluluğun kültürüdür (Uludağ, 2009: 116). Bundan dolayı olgular üzerinde bireylerin rollerinin sebebini izah etmek üzere, bir düzen ilişkisinde devam eden sosyal eylemlerin anlamını teşkil eden kültür değerlerinin ideal tip etrafında değerlendirilmesi gerekir (Strauss, 1986: 24). Göçebe bir yaşam biçimini benimseyen bozkır kavimler, yazın dağınık şekilde, kışınsa birleşerek yaşamlarını sürdürmüştür. Birleşen bu kavimler bir yöneticinin otoritesine girmiştir. Bir otorite altına girmek, bozkırdaki insanın otoriteye bağlı bir hayat biçimini kabul ettiği anlamına gelir. Bunun kurulması konusunda ekonomik üstünlüğün payı çok fazla olmuştur. Söz konusu üstünlük değişmeye açık hiyerarşik bir düzen içinde ve ferdi olmayan bir yapı çerçevesinde devam etmiştir (Koca, 2003:21)

Boyların birleşmesi ile oluşan ve üst bir yapı olan budunlar, toprakların genişliğiyle halkının fazlalığına dayalı olarak unvanlar alan yöneticilerce yönetilmektedir. Boy düzeyinde de beyler iktisadi üstünlük bağlamında konumlarını korumaktadır (Kafesoğlu, 2002: 231). Çin kaynaklarında geçen ve bir kağana ait olduğu bilinen "*Boylarım bolluk içinde yaşıyor, bu bana yeter*" ifadesi bu durumu net bir şekilde ortaya koyar (Davletov, 2008: 93). Öte yandan, boy yapısındaki Ülüş sistemi devletin kurumlarında uygulanarak bir tür zenginlik aracı olmuş, aile ilişkisine de yansımalarıyla mülklerin bölünmesi önlenmiştir. Buda, bozkır toplumunda geniş ailelerin oluşmasını sağlamıştır. Bundan başka bozkır toplumlarında en eski dönemlerinden başlayarak "ant" denilen kandaşlıkla ilgili törenler bulunmaktadır. Bunlar, kardeş ve dost olmak üzere gerçekleştirilen ritüellerdir. İki farklı insan, kardeş ya da dost olmak isterse kendi kandaşlarının huzurunda kollarını kesmek suretiyle bir kaba kanlarını akıtmaktadır. Aralarına kılıç, ok ya da başka bir silah koyup bu kaptaki bulunan kana kımız, süt veya şarap karıştırılıp içilmektedir. Bu da ekonomik bir öge olan gıdaların sosyal uzlaşma üstündeki tesirini göstermektedir (Hassan, 2000: 132).

Çin'e gelenlerin asimile olup Çinlileşmesi, Çinlilerden bozkıra gidenlerinse bozkırlı olması da ekonomik eğilimler çerçevesinde yaratılan yaşam biçiminin neticeleridir. Toplumları teşkil eden insanların sayısının

ekonomi üstündeki etkisiyle beraber, bu ögenin göçe de yol açabilecek nedenlerden biri olduğu bilinen bir gerçektir. Bu çerçevede, bozkır kavimlerinde nüfusun sayıldığını İskit, Hun, Göktürk ve Uygurlarda görmek mümkündür. İskitlerin kralı nüfusu tespit etmek üzere her bir insandan bir kargı ucu getirmesini istemiş, gelen kargı uçlarıysa eritilip bakır bir kazan yapılmıştır. İskit kazanı, 600 amphorayı içerisine alabilecek büyüklüktedir ve altı parmak kalınlığındadır (Herodotos, IV: 79 vdd).

Öte yandan Hunlarında, sonbahar aylarında “toy” denen mecliste atlarla insanların sayılarını tespit etmek için askeri imkânların yanı sıra ekonomik imkânları da ortaya koyan bir planlama yaptıkları bilinmektedir. Buna ek olarak, Uygurlarda mülk vergisinin alınması ile ilgili olduğuna inanılan nüfus sayımlarında, yanlış beyanlarda bulunmanın cezası ölümdür. Tüm bu planlamalara karşın sürdürülen ekonomik faaliyetler, geçimi sağlama konusunda yeterli değildir. Bu da eldekini paylaşmayı mecburi hale getirmiştir. Bu çerçevede, totemik hayvanlar avlanmakta ve dinsel merasim ile tüm kabileler totemik anlayışlara uygun olarak kurban edilen hayvanın belli bir parçasını almaktadır ve buna “ülüş” adı verilmiştir¹. Söz konusu durum, boyların birbirlerine karşı hukuklarının olduğunu ortaya koymaktadır. Askeri manevra biçimindeki sürgün avları da yine buna göre yapılmaktadır (İzgi, 1986: 100).

İmalatın özel mülkiyete dayalı olarak gerçekleşmesi, toplumda iki ayrı sınıfın oluşmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Bunların ilki maddi imalat vasıtalarına sahip olan burjuvazi, öteki de bunlara sahip olmayarak el emeğiyle imalata katılan proletarya sınıfıdır. Bazı tarihçiler, bozkır kavimlerine ait kitabelerdeki “kara budun, ak budun” sözlerinden yola çıkmak suretiyle bozkır toplumlarında da bunun gibi bir sosyal farklılaşmanın bulunduğunu iddia etmiştir. Ancak “kara budun” ifadesini “kalabalık budun, halk” gibi manalarda kullananlarda vardır (Arslan, 1987: 80). “Kara” sözcüğü Türk dilinde alt dereceleri değil de üst dereceleri ifade etmektedir. Öte yandan bozkırdaki kavimlerde ekonomik nedenlere dayalı bir iç çatışmanın bulunmaması da yukarıdaki fikrin ispatıdır, bundan dolayı ferdî veya sosyal bir çatışmanın yerine, hanlığı ele geçirmek isteyen boyların mücadelesi vardır.

Çin İmparatorunun Hun Kağan'ına yolladığı mektuptaki (MÖ. 162) “Benden önceki Çin İmparatoru, durumu şöyle düzenlemişti: Çin duvarının kuzeyinde yaşayan, ok ve yay çeken devletlerin hepsi, Hun hakanının buyruğunda kalacaklardı.”, “Çin Duvarının içinde kalan Çin memurlarının şapka (üniformasını) ve Çin kuşağını kuşanan aileler ise, bizim buyruğumuzda kalacaklardır” (Ögel, 1988: 103) şeklindeki

¹ Önceleri kesilen hayvanlardan boylara ayrılan hisseyi ifade ederken, sonraları siyasi bir şekle dönüşerek ülkenin hanedan üyeleri arasında paylaşılması anlamına bürünmüştür. Daha net bir ifade ile bir sistem şekline dönüşen “Ülüş” göçebe devlet anlayışını ve teşkilâtı ifade eder.

cümleler, Çinlilerin ve Hunların toplumsal yaşantısı ve ekonomik durumlarıyla alakalı bilgiler verir.

Öte yandan mektuptaki “Çin Duvarı” sözü, bozkırdaki kuzey-güney doğrultusundaki coğrafi sistemin ortaya koyduğu sosyal yapıyı da dikkatlere sunmaktadır. Ok ve yay çekmek askeri ve savaşçı özellikleri bulunan bir toplumu, “kuşak” kelimesiyse çiftçilikle geçinen bir toplumu belirtmek üzere kullanılmıştır. Eberhard’a göre, Hunlar ile Çinliler arasında tampon bölge olan Tobaların ana geçim kaynağı hayvancılıktır ancak avcılık ile ziraatla da uğraşmışlardır. Bu kavim, M.S. IV. asırda Kuzey Çin’i alarak Çinlilerin başına geçmiştir fakat hayvancılığa dayalı ekonomik yapıları varken, Çinlilere hâkim olmalarından sonra tarımla da ilgilenmeye başlamışlardır (Eberhard, 1945: 487). Bu da yerleşik düzene geçmeyle geçmemenin bir kültür olduğunu ortaya koyması açısından önemlidir.

Coğrafi faktörler çerçevesinde evreni kavrama biçimi, toplumsal etkinliklere de kaynak olmaktadır. Bunların en önemlilerinden biri de şöendir. Bozkır kavimleri zamanlarını toylarda ve şöenlerde geçirmişlerdir. Bu törenlerde yoksullar da güzel giyinmekte, yiyip içmektedir. Ayrıca, aralarında borçlu olanlar yoktur. Her gün bir boyda şöen düzenlenerek, tüm hayatlarını zevk içerisinde geçirmişlerdir. Şöenler, iki başlıkta ele alınabilir: İlki, yağma şöenleri iken ikincisi yağmasız şöenlerdir. Yağma şöenleri bir bakıma potlacın² en üst seviyesini belirtmektedir (Gökalp, 2007: 187). Bunları tanzim eden beyler, davete gelenleri yedirir, giydirebilir ve borçlarını öderdi. Tüm bunları karşıladıktan sonra ise hatununun koluna girip otağına çıkardı. Bundan sonra, törene gelenler tören sahibinin otak, sürü ve diğer mallarını alırdı. Dede Korkut Kitabı’nın 12. öyküsünde, bunun sebebinin ortaya koyan sözler vardır. Buna göre, bir yağma şöeniyle huzur ortamı oluşturulmaktaydı (Gökalp, 2007: 148-49).

Yağmasız şöenlerde ise av neticesinde sağlanan etler birlikte yenmekteydi. Bunun dışında av hayvanı bir otağa sığmırsa otağın sahibi o hayvandan pay alabilirdi. Dede Korkut Kitabı’nın 3. öyküsü ve önsöz kısmındaki şu sözler bunu net olarak açıklamaktadır: “*Kısırcı yenge derler bir hatun vardı. İleri vardı, pay diledi: Hey bey yiğit bize dahi bu gejikten pay ver dedi ve er malına kıymayınca adı çıkmaz.*” (Ergin, 2013: 16,63). Görüldüğü gibi toplum içinde şan ve şöhretin fazlalaşmasının, elde bulunanın paylaşılmasını gerektirdiğini göstermektedir. Ayrıca, bozkır kavimlerinde bu tür paylaşımın devlete vergi vererek de gerçekleştiği bilinmektedir. Bundan dolayı bozkır kavimlerinde, nüfus sayımı bireylerin devlete karşı tüm yükümlülüğünü

² Potlaç, bozkır kavimlerinde fazla ürün birikimini önlemek ve fazlalığı toplumla paylaşarak gerek toplum bütünlüğünü gerekse göçebe yaşamın kolaylaşmasını sağlayan törenlerdir.

düzenleme konusunda temel teşkil etmektedir. Bundan dolayı nüfus sayımlarının doğru kayıtlar üstüne kurulması oldukça önemlidir. Uygurlarda nüfus sayımında yanlış beyanda bulunan kişilere ölüm cezası verilmesi bunun en çarpıcı örneğidir (Özyetgin, 2011: 341)

Göçebeliğe dayalı kültüre mensup olan bir toplumun fertleri, ağır doğa ve geçim koşullarına uymaya, güçlü kalmaya mecburdurlar. Edebiyat eserlerinde de rastlanan bu durum, şahsiyet özelliklerinde ve içinde bulunulan toplumda görülmektedir. Öte yandan, bunun etkisi ile oluşan inanca dayalı sistem bu tip güçlükleri yok etmede oldukça önemlidir. Bu bağlamda şamanların kimi zaman olağan kimi zaman da insan üstü bir görevi yapmak üzere üstlendiği sorumluluğu, hayatı tehdit eden ruhlar dünyasının temsilcilerinin yol açtığı zorlukları, bunların iyi ruhlarla engellenebileceği ve ortadan kalkabileceği inancı üstüne kurulmuştur (Günay, 1998: 5)

Bozkır kavimlerinde yerle gök, doğayla devlet düzeni beşeri ilişkileri saptayan iki ana güçtür. Yerle gök görevini yapamazsa, tabiatla devlet düzeniyle beraber beşeri ilişkiler de bozulmaktadır. Ayrıca, bireylerin kanun hükmünde olan törelerden uzaklaşması da bahsedilen düzensizliğin bir neticesidir. Bundan dolayı söz konusu insan topluluğunun fikir ve his dünyasının özünü teşkil eden yukarıdaki faktörlerin dikkate alınması lazımdır (Ögel, 1991b: 123). Bu çerçevede bozkır kültürünün dinsel inancı, temel olarak üç başlık altında toplanabilir:

Bunlardan ilki, doğa güçlerine inanmaktır. Doğada bazı gizli güçlerin bulunduğu inanılmaktadır. Güneş, ay, yıldızlar ve doğal olayların bir ruhunun bulunduğu inanılmıştır.

İkincisi atalar kültüdür. Atalar kültürüne göre ataların anıları kutludur, ölen büyüklere saygı gösterilir.

Üçüncü olarak Gök Tanrı inancı vardır. Buna göre, Tanrı en yüksektedir. Tektir ve hiçbir biçime girmez. Yani Tanrı'nın hiçbir biçime sokulamayacağı düşüncesi, bozkır kavimlerinde puta tapma inancını önlemiştir (Çandarlıoğlu, 2002: 211)

Eski dönemlerden bugüne sosyal olayların şekline bakıldığında, manevi tatminin maddi tatminden daha da önemli olduğu görülmektedir. Bundan dolayı, bireyler arasında tabii gereksinimleri gidermek ve anlama sahip olan sembollerini ekonomik çalışmalar bütünü çerçevesinde yürütmek arzusu ortaya çıkmıştır (Çoruhlu, 2007: 147-148). Bunu somut hale getirmek üzere yukarıdaki dinsel inançları teşkil eden sebeplerin üstünde durmak lazımdır. Eski Türkler, kendilerinin haricindeki varlıklarla ilgili hadiseleri ruhsuz ve ölü olarak görmezlerdi. Aksine bunlar, içerisinde buldukları çevrede şahit oldukları belirli tabii varlıklarla kimi tabiat hadiselerinde gizli bir kuvveti temsil ettiğine

inanmışlardı. Bunun için, söz konusu varlıklarla doğa hadiselerine karşı kutsallık atfedilmiştir. Bunlara karşı, korkuya dayalı bir sevgiyle saygı vardır. Manevi bir kuvveti olduğuna inanılan varlıklarla hadiselerin başında “güneş, ay, yıldız, göl, ırmak (öğüz, etil, müren), pınar (bulak), dağ, kaya, orman, ağaç, ateş, yer, su vb.” çeşitli canlı ve cansız varlıklarla beraber “gök gürlemesi, şimşek, yıldırım vb.” doğa hadiseleri de gelmektedir (Koca, 2003: 165).

Yukarıdaki etkileşimin haricinde bozkırdaki insan, etrafındaki hayvanlarla da hissi bir bağ kurma ihtiyacı hissetmiştir. Bunu “hayvan biçemi” şeklinde ifade edilen sanatsal akım net olarak ortaya koyar. Hayvan biçemi, dini inançların coğrafi koşullara uygun biçimde geliştiği Orta ve İç Asya faunasıyla tüm bu hususlara dayalı olarak gelişen yaşam biçiminin bir gereği olarak ortaya çıkmıştır. Hayvan biçiminin gökle-yer tasavvurları ve Şamanizm ile alakalı inanışların bir neticesi şeklinde ortaya çıktığı ifade edilebilir (Çoruhlu, 2007: 147-148).

Bozkırda kendisine yer bulmuş bir sözcük olan Şamanizm’in bir inanç olmasının sebebi, Gök Tanrı’nın kuvvetiyle öteki kutsal sayılana aktarılması ve bunun bir aksi olarak, ibadetin kamlarla yapılmasıdır. Özetle, Şamanizm büyük Gök Tanrı’yla ve tabiatla alakalı bazı küçük Tanrılara duyulan inanç üstüne kurulu dini esasları içermektedir. Ayinlerle yasakların fazla olduğu bu dinsel inanışta, Şaman’a büyük görevler düşmektedir (Ünver ve Güngör, 2003: 131).

Eski Türklerin tek Tanrı’ya dayalı bir inancı olan Gök Tanrı’ya inanmasının nedeni, yaşanan yerlerin her zaman tehlikeye açık olmasından kaynaklanmaktadır. Atlı göçebe komşular ile yaşamını sürdürmenin bir neticesi olan bu hayat biçimi, bir önder bir düzen (töre) ve tek Tanrılı inanç sistemiyle disipline edilerek kolaylaşabilmektedir (Ögel, 1991a: 68). Kısacası, Tanrı’ya duyulan inancın belirlenmesinde, dinle coğrafya arasındaki münasebetin önemli bir yerinin bulunduğunu görmek mümkündür. Coğrafi sebeplere koşut olarak toplumsal ve ekonomik yapılar da dinsel yapı ile ilgili bağlar içermektedir. Bu çerçevede zor bir coğrafyadaki bozkır insanların, tek bir Tanrı’ya inanmakla beraber doğa ile özdeşleşen bir inancı da edindiğini söylemek mümkündür. Maniheizm ya da Budizm gibi tembelliğe neden olan bir inanca geçmeye de direnmişlerdir. Çünkü hayvanların etini yemeyi yasaklayan Budizm, bozkır coğrafyasında ekonomik faaliyetlerin en önemli alanı olarak görülen hayvancılığı reddetmekteydi. Bozkır kavimlerinde ise hayatı devam ettirme arzusu ancak hayvan yetiştirme esasına dayalı olarak hayvani gıdalar ile sağlanıyordu (Ünver ve Güngör, 2003:165).

Bütün bu olumsuzluklara rağmen, İpek Yolu’nu kullanarak gerçekleştirilen misyonerlik faaliyetleri, bozkır insanını Budizm ile tanıştırmıştır. M.S. 572 yılında Göktürk Kağanı Tapo-Kağan döneminde Budizm’in yayılma gayelerinin neticesiz kalmasına karşın M.S. 840 yılından

sonra Buda dinini benimseyen Uygurlar, Buda dininin sadece kendi geleneklerine uygun yanlarını almışlardı. Yeryüzünde et yiyen “Yaylacı Budistler” ilk ve son olarak Uygurlara özgü bir ifade şeklinde kullanılmıştır (Ögel, 2001: 175).

Ayrıca, M.S. VIII. asırda Maniheizm’le Budizm’in ardından Müslümanlığın bölgeye girmesiyle beraber mavi gökyüzünü ata, boz yeryüzünü ise ana olarak benimseyen Türk dini, savaşla zafer ideolojisi de önceki önemini kaybetmiştir. M.S. VIII. asırda artık bozkırdaki insanın savaş iradesi önceki gibi kuvvetli değildir (Gumilöv, 2006: 59-60).

Şamanizm bir inançtan ziyade bir hayat şekli veya bir ideoloji olarak algılanmıştır ve değişik coğrafyalarda, aynı temelde birleşmesine karşın, kültürlere dayalı olarak harmanlanmıştır. Şamanizmle beraber sihir, fal vb. adetler şuurlu ya da şuursuz olarak toplumun hayatına yerleşmiştir. Bu tarafla bozkır toplumlarındaki dinsel inançlar bireylerin beklenti, dilek, alışkanlık ve hayat tarzlarının bir vasıtası haline gelmiştir. Eski Türk kavimleri dinsel inançlarıyla ilgili faaliyetleri sürdüren Şaman’a, “kam” adını vermiştir. Kamlar, fala da bakmaktadır. Ayrıca, fala bakan başka meslekler de vardır. Yağmur taşlarını kullananlara “yatçı” kumla fal bakanlara “kumçı” ve astronomlara ise “yulduzçı, körümçi” denmektedir (Ögel, 1988: 655)

Hunlardaki gibi bozkır kavimlerinin tümünde din, daha çok toplum içinde hastalık, fal ve sihirbazlık gibi kişilerin gündelik gereksinimlerine yanıt veren ilkelerin ortaya çıkardığı Şamanizm’dir. Şaman “büyücü, sihirbaz, kâhin” anlamına gelen “kam” (Caferoğlu, 1993: 108) isimleriyle anılmaktadır. Buna ek olarak “moğuç” (Caferoğlu, 1993:88) sözcüğü de “sihirbaz, kâhin” anlamlarında kullanılmıştır. Herodotos’a göre İskitlerde birçok falcı bulunmaktadır. Bunlar ileride olacak olayları söğüt değneklerine bakıp haber vermişlerdir. Hunlar ise kötü büyülere karşı koyunla sığır kemiklerini ya yol üstüne bırakmışlar ya da düşmanların kıyafetlerine koymuşlardır. Hun büyücülerinin Çinlilere de hizmet verdiği bilinen bir gerçektir (Eberhard, 1996: 77).

İktisadi Hayat

Bozkır bölgesinde en eski zamanlardan başlayarak hayvancılığa bağlı bir iktisadi sistemin mevcudiyeti, araştırmacılarca kabul edilmiştir. Tarıma oranla otlakları daha fazla olan bozkır toprakları “göçebe çoban kültürü” denilen bir iktisadi düzene zemin oluşturmuştur (Durmuş, 2007: 27). İktisadi çalışmaların oluşmasında ve gelişmesinde toplumun içerisinde bulunduğu tabii çevreyle iklimin ciddi etkisi bulunmaktadır. Yerleşik kültürü olan toplumlarda iktisadi çalışmalar genel olarak tarıma, ticarete, zanaata ve sanayiye dayanır iken; bozkırda yaşamını devam ettiren topluluklardaysa hayvancılık gelişmiştir. Türk kavimlerinin iktisadi yaşamını iklimsel koşullarla yaşam biçimi

belirlemektedir. Orta Asya'nın tarıma elverişli olmayan şartlarından dolayı ekonomik hayatın temeli hayvancılığa dayanmaktadır. Atların dışında en önemli hayvanlar keçi, koyun ve sığırdır (Günel, 2004: 147).

Bozkır ekonomisinde önemli bir yere sahip olan hayvancılığın gelişmesini izleyebilmekteyiz. Buzul devrinin bitmesinin ardından, MÖ. V. yüzyılda Baykal Gölü'nden Baltık denizine dek uzanan bölgelerde, kemikten yapılan aletleri tercih eden ve avcılıkla geçimini sağlayan göçebe bir kültür yaratılmıştır. Söz konusu kültür zaman içinde gelişip atlı göçebe kültürünü yaratmıştır (Günel, 2004: 7). Bu noktada at yetiştirmeyle alakalı gelişimlerin çok fazla katkısı vardır. Ayrıca, MÖ. III. yüzyıldaki kurganlarda at, öküz ve koyun vb. hayvanların iskeleti bulunmuştur. Bu durum, MÖ. III. yüzyılda bozkırdaki insanların avcılığın yanı sıra çobanlık da bildiğini göstermektedir (Kahya, 2002: 427). Orta Asya'da sığırla koyun vb. hayvanların beslenmesine karşın koyun daha önemlidir. Atın dışında en fazla koyunun yetiştirildiğini arkeolojik malzemeler göstermektedir. Bunda hareketlilikle verimliliğin tesiri fazladır. At biniciliğiyle tekerleğin bulunması MÖ. 4000-2000 seneleri arasındadır. Bu sayede, hayvanlardan sağlanan sütle yün gibi ürünlere ilaveten hareket imkânı da elde edilmiştir (Findley, 2005: 23-24).

MÖ. III. Asırdaki Harezmi'deki Kelteminar kültürüne bakıldığında zaman yaban domuzu, geyikle kaplumbağa vb. hayvanlarla ilgili kalıntılara tesadüf edilmesine karşın koyunla sığır kalıntılarına tesadüf edilmemiştir. MÖ. III. asırdan başlayarak Ortadoğu, Mısır ve Doğu Akdeniz'de tarım, hayvancılık ve maden kullanımıyla oluşan kültürel birliklerin geliştiği ama toplumu daha balıkçılık ve avcılık devresindeki bozkırda hayvancılığa dayanan iktisadi yapının sonradan, 2500'li senelerde güneyden gelen etki ile başladığı iddia edilmekteyse de güneyden kuzeye doğru kitlesel bir göç görülmediği için bu fikir doğru değildir (Kafesoğlu, 2002: 317).

MÖ.2500-1700 senelerindeki Afanesyev kültürü ele alındığında, Altaylardaki Kurot ve Kuyum kurganlarında bulunan malzemeler çerçevesinde burada yaşayan insanların at, sığır, deve vb. hayvanları evcil hale getirdiklerinden, avcı ve savaşçı bir yapı arz ettikleri görülmektedir. Andronovo kültüründeysen (MÖ. II. asır) hayvan biçemi denen ve stilize edilen hayvan figürlerinin farklı eşyalar üstüne işlendiği görülmektedir. Yine Karasuk kültürü içinde (M.Ö I. asır) bulunan ve bir İskitlerin geleneğinde bulunan hançerlerin kabzalarında hayvan sembollerinin bulunmasından hareket ederek ziraatla ilgili kültürün gerilediği düşünülebilir. MÖ. I. asrın başında demir çağıyla beraber Karadeniz'in kuzey bölgesindeki bozkırlık alanlarda ve Doğu Avrupa'daki milletler, tarım faaliyetleriyle göçebe hayvancılığa kaymıştır (Melyukova, 1995: 27).

Tagar kültürüyle beraber bozkır kültürü iyiden iyiye bu coğrafyalara egemen hale gelmiştir. Söz konusu egemenlik, Güney Rusya'yla Çin arasında yer alan kültürlerin birleşmek suretiyle bozkır kültürünü en üst seviyeye çıkardığı ifade edilebilir. Buda, Hunların kurulmasını sağlamıştır. Afanesyevoların kültür bakımından sağladıkları başarılar, atla inek türü hayvanları yetiştirmeye başlamalarıyla ilgilidir. Elde edilen kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla M.Ö 2500'lü senelerde başlamak üzere MÖ. 2000'li senelerin başına dek, Dinyeper ve Ural ırmağı arasında bulunan bozkır alanlarında hayvancılığa dayalı ekonominin egemen olduğu görülmektedir. Hiç kuşku yok ki bu durumun temelinde arazilerin geniş olması, ata binmeyle iklim koşulları vb. faktörler vardır (Durmuş, 2007: 28).

Asya'daki atlara ait ilk buluntular, Afanesyevo kültürüne ait bölgelerde ve bunu izleyen Andronovo kültüründe rastlanmıştır. Atların bozkırda aktif role sahip olmasının ana sebebi, buraların gereksinimleriyle alakalıdır çünkü geniş otlaklarla uzak alanlardaki su kaynaklarına ulaşma konusunda temel ulaşım vasıtası attır. Daha önce hayvan sürülerini kollayarak yönlendirmek türünden iktisadi bir vasıta olarak kullanılan atlar, daha sonra askeri bir kıymet kazanıp savaşların vazgeçilmeyen ögesi haline gelmiştir (Kafesoğlu, 2002: 218-219).

Atla koyun gibi hayvanların bozkır hayvanı olarak görülmesinde, kazılar esnasında bu hayvanların kemiklerinin aynı anda bulunması etken olmuştur. Bu da bozkırdaki ilk ekonomik yapıyı ortaya koyması açısından oldukça fazla önem arz etmektedir fakat Hun devrine ait hayvan görsellerinde öküz, inek, boğa, manda ve domuz türünden hayvanlarla ilgili tasvirler vardır. Ayrıca, bozkır milletlerinin, daha sonraki dönemlerde atla koyun vb. hayvanların yanı sıra sığır, katır ve deve vb. hayvanları da sürü olarak beslediği bilinmektedir (Kafesoğlu, 2002: 317-318)

Erken dönemdeki Andronovo, Karasuk ve Balhan mezarlarındaki ipuçları develerin bu devirlerde kullanıldığını ortaya koymaktadır. Mete'nin MÖ.176 senesinde Çin hükümdarına yazdığı mektuptaki "size bir deve, iki binek atı ve iki takım araba atı sunmak istiyorum" cümlesinden develerin de binek hayvanı olarak kullanıldığını anlamak mümkündür (Durmuş, 2007: 27). Bu da bilhassa ticaretle ilgili yük taşımacılığıyla alakalıdır.

At evvela bozkırda yemek olarak MÖ. IV. yüzyılda evcilleştirilmiştir. Afanesyevo'da MÖ. 2500'li senelerde atların kemiklerinin bulunması atın bozkırda yetiştirilmiş olduğunu ispatıdır (Durmuş, 2007: 28). Bozkır iklimiyle coğrafyası at beslemek için ideal imkânlar vermektedir. Bozkır kültürüne has bir hayvan olan at, bu coğrafyadaki yiyeceklerle yaşamış ve insanları uzun mesafelere taşımıştır. Bozkır kültüründeki at, bozkır coğrafyasının fiziksel niteliklerine uygun, çevik ve hızlı bir özelliكتedir (Radloff, 1956: 288).

Eski Türk kavimlerinin en fazla tercih ettiği at çeşidi olan Prewalsky atları, vahşi atlardandır. Evcil atlarla kıyaslandığında genetik özellikleri farklılık arz eden bu hayvanlar, daha küçüktür ve gürbüzdür, dik bir yeyleyle düşük kuyruğa sahiptir. Ayrıca, iri cüsseli Türkmen atlarının da bozkırda kendisine yer edindiği bilinir. Çandarlıoğlu'nun belirttiği gibi *"Yerleşik kültürde iktisadi açıdan, köylü sadece kendi ailesine yetecek kadar toprak parçası ile ilgilenirken, bozkır insanı yüz binlerce hayvanın dağıldığı geniş otlakları düşünmek zorunda idi"*. (Çandarlıoğlu, 2002: 207). İnce yapısından dolayı, az yemek ve suyla yaşayabilen bozkır atları, olumsuzlukları dengeli bir duruma getirmektedir. Ahırda beslenen atların tersine daha ziyade binit olarak tercih edilen bozkır atları daha az iş yapacağından fazla sayıda atın beslenmesi lazımdır. Bundan dolayı bozkır kültüründe, söz konusu atları bir otlaktan diğerine götürmenin güçlüğünden dolayı toplumsal bir düzenleme yapılmıştır. At, bozkır ekonomisinde oldukça önemlidir çünkü zengin iktisadi sistemin simgesi, eldeki atların sayısı ile ölçülmektedir. Otlakın donması türünden bazı tabii felaketler söz konusu olmadıkça bozkır, çok az olan iç ihtiyaçların çok üzerinde atın üretilmesini sağlamıştır. Sürülerin devamlı olarak genişlemesi, sahiplerinin hayat seviyesini direkt olarak yükseltememiştir, ama saygınlıklarını artırmıştır (Sinor, 2000: 20).

Göçebelikte ekonomik bir mal ve savaş taktiği bakımından yeri doldurulamayan bir vasıta olan at, ticari ilişkilere de konu olmuştur. Hunlar devrinde başlayan at ihracatı Göktürklerde ve Uygurlarda da sürmüştür. Diğer taraftan İran'a, Suriye'ye ve Hindistan'a at satıldığıyla ilgili tarihsel kayıtlar vardır, bunun dışında at en fazla kurban edilen hayvandır. Orta Asya'da hayatını kaybeden birinin arkadaşı olarak kurganlardaki savaş ve yiğitlik simgesi atların, sanatsal öğelerde figür ve simgesel anlamlarda kullanılması onun ne kadar önemli olduğunun ispatıdır. Atlar, Orta Asya'daki renk sembolizminden de etkilenmiştir. Çin'deki kaynaklara göre, gerçekleştirilen bir savaşta doğuda kırmızı at, güneyde doru at, batıda ak at, kuzeydeyse yağız at bulunmaktadır. Bu durum, simgesel anlamının haricinde savaş taktiği ile alakalıdır (Roux, 1989: 89). Ayrıca, atın sunduğu hareket kabiliyetiyle dinamik yapının askeri zaferlerde önemli olduğu bilinmektedir. Bozkırlılar, savaşlarda fert başına 2-3 at götürdüklerinden devamlı olarak canlı bir savaş stratejisi takip etme olanağı bulmuşlardır. Savaş harici vakitlerde atların kıymeti, savaş devirlerindeki gibi değildir (Findley, 2005: 24).

Asya ve Avrupa bozkırları, lojistik bakımdan bozkırdaki kavimlere önemli bir üstünlük sağlamıştır; Göktürk Kitabelerinde belirtildiği gibi, hayvan kırmında ölen atlar, ordu için ciddi neticelere yol açmıştır (Ögel, 1991a: 11).

Bozkırda göçebeliliğin en üst düzeyi atlı kültürdür. Yük taşımanın ve avcılığın yanı sıra eti, sütü için de atlardan faydalanılmıştır fakat at daha ziyade

binek olarak tercih edilmiştir. Bu sayede atların evcilleştirilmesi ve atlı çoban kültürünün ortaya çıkması kayda değer neticeler doğurmuştur (Durmuş, 2005: 83-83). Bu bağlamda, Eski Türklerde büyük başarıların sebepleri arasında, atlı göçebe yaşam biçiminin önemli katkıları vardır. Göçebe kavimlerin askeri seferleri atların otlak gereksinimleri ve kış yokluklarının ardından yapılmaktadır. Yerleşik kavimlerin askeri zaferleriyse, daha ziyade düşmanların atlı kuvvetlerinin kötü durumda olduğu ilkbaharda olmuştur (Chaliand, 2001: 31).

Bozkır coğrafyasına has ekonomik sistem bozkır göçebelerinin koyun, sığır, at ve deve vb. otlak hayvanlarını yetiştirmesinde uzmanlaştıklarını göstermektedir fakat bozkır göçebe hayatında, iktisadi kıymeti olan hayvanlar içinde hiçbir hayvan koyun gibi kıymetli değildir. “Koy” denilen koyun, insani hayat için atlardan daha kullanışlıdır ve yararlıdır. MÖ.2000’li senelerin verilerine göre, insanlar yalnızca yün üretmek üzere de olsa koyunu yaşlanıncaya dek beslemeyi sürdürmüştür (Baykara, 2001: 117).

Koyunlar öteki hayvanlardan daha çok gıda, ev, kıyafet ve yakıt vb. iktisadi imkânlar temin etmiştir. Koyunların sütünden yaz aylarında sütle peynir yapılmıştır. Kış ayları için tereyağı, et ve yakıt üretmek üzere gübre sağlanmıştır. Bozkır Türklerin ekonomik hayatında koyunların sütüyle eti gibi yünüyle derisi de önemli olmuştur. Koyun ilkbaharda ve sonbaharda, yani yılda iki kez kırılmıştır. İlkbahardaki yüne “yap” yani günümüzdeki ifadesiyle “yapağı” denmiştir. Yapağı kış mevsimi süresince koyunların sırtında kaldığından sonbahar ayında kırılan yünle karşılaştırıldığında daha uzun, kalın ve serttir. Koyunların yünlerinden “ip, örtü, kumaş, keçe, kepenek, çizme, döşek, yastık ve yorgan vb.” eşyalar yapılmıştır. Koyunun derisinden çadırlara sergi ve giyim eşyası yapılmıştır, bunun dışında kuzuların derisinden de kürk yapılmıştır (Koca, 2003: 137-138).

Kelteminar’la (MÖ.3000) Afanesyev (MÖ. 2500) kültüründe, yerleşik yaşamın başladığı ve kimi hayvanların ehlileştirildiği bilinir. Bunlardan biri de koyunlardır. MÖ. 2250 senelerine ait Namazgahtepe’deki kalıntılar arasında koyun yünlerinin de olması, yünden eşyalar yapıldığını göstermektedir, ayrıca bu durum koyunların bozkır ekonomisinde yerine de bir işarettir. MÖ. I. asırda, Noin Ula kurganındaki ipek kumaş parçalarıyla yünden imal edilmiş kumaş parçaları da bunu ortaya koyan öteki kanıtlardandır. MÖ. 1200-700 yıllarındaki Karasuk kültürüne mensup olanların çok sayıda koyun beslediği ve bu koyunların yapağısından yün elbiseler dokudukları bilinir (Koca, 2003: 14).

Koyun sürüleri, atlı çobanlarca yaz kış sürekli olarak güdülmüştür. Tüm gün meralarda otlatılan sürüler, akşam vakit ağıla konmuştur. Buraların çevresinde yerleşim yerleri de kurulmuştur. Öte yandan, koyunlar sıcakla soğuğa dayanıklı değildir. Bunun için sürüler, yaz aylarında yaylalara

çıkarılmış, kış aylarındaysa soğuktan korumak üzere kuytulara götürülmüştür. Bu sayede koyun beslemeyle yerleşim türü arasında da bir bağlantı bulunmaktadır (Koca, 2003: 136).

İnsanlığın en köklü iktisadi faaliyetlerinden biri olan avcılık, sadece beslenme kaynağı değildir aynı zamanda hayatın bir parçasıdır ve toplumsal yapılanmada oldukça önemli bir unsurdur. Avcılık yapan milletler pösteki, deri ve kuş tüyünden kürk, elbise, kalpak, çizme ve serpuş yapmıştır, bunun yanı sıra avcılık ile ele geçirdikleri değerli pösteki, deri ve kuş tüylerini sürü sahibi, çiftçi ve diğer milletlerin mamulleriyle takas ederek kendilerine gereken malzemeyi sağlamışlardır. Avcılar zengin olmadıkları için, devlet yöneticileri onları egemenlikleri altına almak üzere üstlerine asker yollamamıştır. Bu sayede onlar ormanlarda özgür bir biçimde yaşamıştır (Gökalp, 2007: 235).

Orta Asya, çok zengin ve farklı bitki örtülerine sahiptir. Sibirya hayvanlarının haricinde, güneye Moğolistan ve Kuzeybatı Çin'den hayvanlar gelmiştir. Bunlar arasında farklı "kürk hayvanları, karaca, ren geyiği, misk geyiği, yaban keçisi, yaban koyunu, ayı, yaban domuzu, kurt, kar leoparı" vardır. Söz konusu zenginlik avcılığın yapılmasını sağlamıştır. Hayvan besleyen bozkır kavimlerinde avcılık, zamanla iktisadi fonksiyonunu yitirerek savaş için hazırlık çalışması olmuştur (Bayat,2007:21). Avcılık, savaşın öğrenilmesini sağlayan en önemli etkinliklerden biridir. Bunun için savaşla avcılık neredeyse aynı anlamda kullanılmıştır. Ayrıca, milattan önceki dönemlerden başlayarak bozkırdaki insanlar, av esnasında kendi eğittikleri vahşi kuşları da kullanmıştır. Bunlar arasında "kartal, doğan, şahin" gibi kuşlar bulunmaktadır (Gömeç, 2012: 141).

Avcılık en eski dönemlerden beri bozkırdaki kavimler için oldukça önemli olmuştur. Avcılık daha çok Hunlar döneminde kurumsallaşmıştır ve zamanla farklı avlanma çeşitleri ortaya çıkmıştır. Mesela, Altay-Sayan Türkleri, balık avcılığı yapmıştır. Türklerin, MÖ. 3000-2500 senelerinde toplayıcılıkla, hayvancılıkla ve ekincilikle beraber avcılığa bağlı bir sosyal ve iktisadi yapılanma içerisinde olduğu bilinmektedir (Bayat, 2007: 210).

Eski Türk kavimleri, en büyük devrimlerini ormandan bozkıra doğru gerçekleştirdikleri göçler ile yapmıştır. Bu sayede avcılıkla toplayıcılıktan yetiştiriciliğe, ren geyiği kültüründen at kültürüne geçmiştir. MÖ. III. asırda kurganlarda at, öküz ve koyun vb. hayvanlara ait iskeletlerin bulunması, bu dönemlerde bozkırdaki insanların çobanlıkla avcılığı beraber yaptıklarının kanıtıdır (Kahya, 2002: 427). MÖ. X. asırda bozkır ekonomik yapısı yarı göçebelikle ve at beslemeye dayalıdır. Avla tarım gibi ekonomik faaliyetlerin önemi epeyce azalmıştır, buna karşı büyük at ve koyun sürülerini beslemek de önemli hale gelmiştir. M.S. 581 senesinde bir Çin tarihçisi Göktürklerin, ana

meşguliyetlerinden birinin hayvan yetiştiriciliğiyle avcılık olduğunu ifade etmektedir (Diyarbakirli, 2002: 197).

Bozkırdaki sosyal ve ekonomik düzende avcılıkla ve avla bağlantılı öyküler önemli bir yere sahiptir. İnanç sistemi içinde de avcılık ile alakalı inanışlar vardır. Altay kavimlerinde avın verimliliğiyle zenginliği kimi ruhların tasarrufu altındadır. Bunlar, dağla orman ruhlarıdır. Avcılık yapanlar, bunların av esnasında kendisini koruduğuna inanmıştır. Bundan dolayı avcılar, ava çıkmaksızın kimi ayinler yapmıştır. Nitekim ormanla ağaç kültürü, geçimlerini av ile temin eden toplumlar tarafından icat edilmiştir. Bir savaş oyunu şeklinde görülen avcılık, fırsat olduğunda aniden ganimet elde etmek için gerçekleştirilen bir saldırı olabilmiştir (Bayat, 2007: 206-210).

Avcılıkla orman kültürünün arasında kuvvetli bir bağlantı vardır. Bu da ekonomik yapı ve inanç üstüne inşa edilmiştir. Ekonomik faaliyetlerin şekli değiştiği için inanç sisteminde de kimi değişimler söz konusu olmuştur. Mesela ormancılık, avcılığın önemini yitirmesiyle beraber önceki önemini yitirmiştir. Bu çerçevede çobanlıkla bunu izleyen dönemde tarımın gelişmesiyle beraber kutsal olarak algılanan avcılık, önceki önemini yitiren bir ekonomik faaliyete dönüşmüştür. Bu sayede avcılık, ekonomik olmaktan çıkmıştır, spor ile savaş idmanı haline gelmiştir (Hassan, 2000: 85).

Avcılığı düzenleme görevine sahip olan ve “avcı başı” ya da “barsçı” denen meslekleri yapanlar, devletin yönetiminde de görevliydi. Bunlar, savaş hevesini artırmak üzere barış dönemlerinde büyük avlar düzenlemişler, bilhassa avladıkları hayvanların kürkünden yararlanmışlardır (Gömeç, 2012:141).

Genel olarak hayvancılıkla ilgilenen göçebelerle yerleşik ziraatçılar, hayatlarını ideal koşullarda sürdürmek üzere birbirinin mallarıyla ürünlerine ihtiyaç duymuşlardır. Bozkır toplumunun üyeleri yerleşik kavimlerden tarımsal ürünlerden ziyade sanayi ürünleri almıştır. Yerleşiklerse bunun karşılığında göçebe kavimlerden gıda ve sanayi hammaddesi için, hayvanlarla hayvani ürünler almıştır. Bu sayede karşılıklı olarak ihtiyaçlar karşılanmıştır. Bozkır kavimleri, komşu ülkelere “at, canlı hayvan, konserve et, deri, kösele, kürk, hayvani gıdalar” satmıştır. Buna karşılık hububat, kumaş, ipekli kumaşla öteki ihtiyaçlarını bu kavimlerden almıştır. Asya Hunları, Göktürkler, Uygurlar Çin ile Batı Hunlarıysa Bizans’la buna göre ticari anlaşmalar yapmıştır (Kafesoğlu, 1987: 113).

Bozkır bölgesindeki aletlerin veya yiyecek maddelerinin, başka bir yerde bulunmamasından dolayı bölgeler veya yerleşim yerleri arasında, karşılıklı olarak birbirinin ihtiyaçlarını gidermek için ticaret ağları oluşturulmuştur. Tüccarlarla ev sahipleri arasındaki kuvvetler dengesi ne şekilde olursa olsun,

kurulan ilişkiler mecburi olarak asimetrikleşmiştir. Çünkü tacirler yalnızca bir iktisadi girişimde uzmandır, ancak ev sahibi toplumlar pek çok meslek konusunda profesyonelleşmiştir (Çağbayır, 2007: 4821).

Savaşçı olarak bilinen İskitler, aynı zamanda ticari bir sistem de geliştirmiştir. Eskiden uzun mesafeli ticaret yapılırsa da İskitlerin ticareti, bozkır bölgesinde ilk defa önemli bir iktisadi birikim tekil etmiştir. Bunun dışında batı bozkırlarında bulunan İskitlerin kurdukları ticaret ağı, Orta Asya'da devlet kuranlara bir model olmuştur. Bu sayede ortaya çıkan ticaretten kaynaklanan kuvvet artışı çevre kültürler ile kurulan temasların artmasını da sağlamıştır (Beckwith, 2011: 51).

MÖ. IX. asırda ortaya çıkmış olan ve sonradan işleyen Avrasya'daki büyük bozkır yolu, önemli fikirlerin, ahenkli sanatsal imajların, yeni teknolojilerin, silahların, at koşum takımlarının başka bölgelere çok süratli bir biçimde yayılmasına katkıda bulunmuştur. MÖ. I. - M.S. V. asırlar arasında atların binek olarak aktif bir biçimde tercih edilmesi bozkır kavimlerinin değişik seviyelerdeki toplumsal, politik ve ekonomik teşkilatlar ile karşılaşmalarını sağlayarak kültürler arası etkileşimi hızlandırmıştır (Marsadolov, 2002: 531).

Bozkırdaki ticaret faaliyetleriyse daha ziyade İpek Yolu'yla Kürk Yolu güzergâhında gerçekleşmiştir. İpek Yolu üstünde daha çok tarım ürünleri satılır iken, hayvani ürünler Kürk Yolu üstünde satılmıştır. İpek ve Kürk Yolu'nun bozkır toplumlarının elinde bulunması, onlara büyük bir avantaj vermiştir ama ekonomik manadaki söz konusu avantajlar, Çin'le yapılan bir rekabete dönüşmüştür. Söz konusu rekabet İpek Yolu'nun egemenlik altına alınmasıyla alakalıdır. Bu sayede, İpek Yolu'na egemen olma fikri, pek çok önemli neticenin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bozkır toplumları, Hunlardan başlayarak İpek Yolu üzerinden ticarete önem vermiş ve bu güzergâhı ellerinde tutmuştur. Demir sayesinde İpek Yolu tamamıyla Hunlara geçmiştir. Hunlar devrinde Çinlilerle gerçekleştirilen savaşların ana sebeplerinden biri, Batı ve İç Asya'daki ekonomik değeri fazla olan kent devletlerinin konumu ile alakalıdır. Hunların yönetimindeki söz konusu yerleşim yerlerin önemi, ticaret yolları üstünde bulunmasından kaynaklanmıştır. Buna ek olarak Hun başkentinin bulunduğu Karpatlardaki arkeolojik araştırmalarda ele geçen Sasanilere, Baktrialılara ve Hintlilere ait paralar Hunların bu kavimlerle ticaret ilişkisi kurduğunu göstermektedir (Ahmetbeyoğlu, 2005: 3).

Avrupa Hunlarıyla ilgili olarak, yağmacılığa dayalı bir iktisadi yapılarının bulunduğu söylenmiş olsa da gerçek biraz daha farklıdır. Sofya, Filibe, Niş vb. büyük kentlerin yer aldığı, batıyı doğuya bağlayan Belgrat-İstanbul ana yoluna egemen olan ve bilhassa kürkleriyle ünlü olan Kama-Volga'daki ticaret onların elindedir. Avrupa Hunlarının ticaret kervanlarından

aldığı vergiler, gelir manasında hiç de küçümsenecek bir seviyede değildir. Göktürkler, Soğdca tacirlerin Perslere (Samani) ham pamuk, Bizans'a da ham ipek satabilmek üzere elçiler gönderdiği bilinmektedir (Ahmetbeyoğlu, 2005: 3).

M.S. 630 yılında Göktürklerin yıkılmasının ardından tüm Orta Asya, Çinlilerin eline geçmiştir. Uygurlar, bu dönemde Çin'le sıkı bir biçimde temas etme olanağı bulmuştur. Çinlilerce verilen kolaylıklardan dolayı Uygurlar, Çin'in sınırlar bölgelerinde gezmek suretiyle ticari yaşama girmiştir. Bu sayede Çin'de ticari koloniler kuran Uygurlar, kuzeyden gelip giden ürünleri alıp satarak ticarete ilerlemiştir (Ögel, 1988: 181). Ticari ilişkilere konu olan temaslar evvela takasla, sonradan da belli birim ölçüleriyle gerçekleşmiştir fakat bunların standart hale geldiğini ifade etmek güçtür. Değişik yerlerde değişik ölçü sistemleri geçerlidir. Bu durum, yalnızca ağırlık ölçüleri için değil, uzunluk ölçüleri için de geçerlidir. Uygurlara ait bez ve pamuk satışı ile alakalı vesikalardan, bu kavmin uzunluk ve ağırlık ölçü birimlerini kullandığı anlaşılmaktadır (Kahya, 2002: 438-440).

Bozkır toplumlarının, eski dönemlerden başlayarak tercih etmeye başladığı ödeme vasıtaları, bölgeden bölgeye değişip farklı formlar kazanmıştır. Söz konusu değişme yalnızca bölgeler arasında olmamıştır, devirden devire de farklılık arz etmiştir. Bunu Hunlardan başlayarak izlemek olasıdır. Mesela kazıların yapıldığı kimi kurganlarda Çinlilere ait paraların bulunmasına karşın, Asya Hunlarına ait paralar da bulunmuştur. Bunun sebebi bu kavimlerin, paranın yerine devlet yöneticisinin mührü ile damgalanmış ipek veya pamuk parçası (kamdu) kullanmasıdır. Para veya sikkenin bozkır Türk kavimlerine, ticaretin daha önce ve daha fazla gelişmiş olduğu Çin gibi komşulardan geldiği bilinmektedir. Bu sayede altın, gümüş ve bakırdan yapılan madeni paralar, ticarete tercih edilmiştir. Doğu-batı ticaretinde mühim bir geçiş noktası olan Orta Asya'daki ülkeler, ticari faaliyetlerin büyümesi üstüne kendileri de sikke bastırmıştır (Baykara, 2001: 146). Göktürkler döneminde Türk beylerinin kullandığı arslanlı sikkeler, "Taşkent Tudun sikkeleri" şeklinde isimlendirilmektedir. Kimi arslanlı sikkeler Türgiş (Türgeş) çevresine de bağlanabilir. Türgeş sikkeleri X. asrın sonuna dek kullanılmasına karşın VIII. asrın ilk 50 yılında darp edilmesiyle ilgili deliller vardır. Bazı yerlerde basılmış "Kalaç-Ħalaç sikkeleri" de vardır, ek olarak Göktürkler devrinde, üstünde kağan unvanı ve yay şeklinde damgası olan sikkeler de tercih edilmiştir (Alimov, 2006: 141).

Göktürklerce tercih edilen madeni paraya da "yarmak" denilmektedir. Bunların kimilerinin üstünde Türkçe, kimilerinin üstündeyse Soğdca metinler bulunmaktadır. Soğdca yazıların paralar üstünde olmasının nedeni, bozkır toplumlarının dış ülkeler ile yaptığı ticareti Soğdlular aracılığıyla yapmalarındır (Kafesoğlu, 2002: 328-329). Öte yandan, Türgeşlerle (M.S. 658-766) Karlukların

(M.S. 745-840) Çin parasıyla ve Soğd alfabesi ile sikkeler bastırıldığı bilinir (Baykara, 2001: 146). Bilhassa ekonomik yaşama ilişkin geniş bilgi veren Uygur devrine ait vesikalarda ödeme araçlarıyla alakalı pek çok bilgi vardır. Bunlara bakıldığında takas metodu kullanılmakla beraber, kumaş türünden ödeme vasıtaları da bu devirde tercih edilmiştir. Bunlar; “böz, kuanpo ve kamdu /qamdu” ismini almaktadır (Özyetgin, 2004:94).

Uygurlar M.S. VIII. asırdan M.S. XII. asrın ortalarına dek para olarak altın, gümüş ve bakır külçeleri kullanmıştır. Uygur harfleri ile yazılan 32 para belgesinde para birimi olarak “yastuk, yarmak, satır” veya “sıtır, bakır, vun, çav (kağıt para) vb.” terimlerin tercih edildiği anlaşılmaktadır (Sertkaya, 2006: 119)

Uygurlara ait bir hukuksal vesika, parayla para yerine geçen malzemelerin beraber kullanıldığını göstermektedir. Vesikada şu ifadeler bulunmaktadır: “Terbiş veya Derviş adlı bir kişiye para lazım olduğunda babasından miras kalan ve üzerinde 16 işçinin çalıştığı bir üzüm bağının 100 yastuk Çao’ya il Yangıç’a yahut el-Yangıç’a (mahalli yasalara uygun olarak) satmaktadır. Terpiş, büyük ve küçük kardeşleri, yeğeni ve dayısı satışa itiraz etmeyeceklerdir. Şayet itiraz edecek olursa, Büyük Ordu’ya bir altın yastuk, iç Hazine’ye bir gümüş yastuk, beglerin her birine ceza olarak bir binek atı verecektir.” Vesikadaki “yastuk” sözcüğü Çin ölçütlerine göre “50 liang” ya da “1 Ting”dir. Liang’ın alışverişlerde ne denli değerinin bulunduğu bilinmiyor, öte yandan “çao” Çinli Yüan Sülalesince kullanılmış olan bir para birimidir. Yukarıdaki vesikadan anlaşıldığı gibi Uygurlarda altın ve gümüş, para yerine tercih edilmiştir (Kahya, 2002: 438).

Bozkır kavimleri, komşu ülkeler ile gerçekleştirilen ticari faaliyetlerin güvenlikle yapılması için komşu devletler ile sınırlarda serbest ticaret yerleri kurmuştur. Buralar aracılığıyla doğu ve batı imparatorlukları ile alverişler yapılmıştır. Göçebelerle ticaret yerleşik kavimler için de yararlı olmuştur, çünkü bilhassa hayvani mallar ucuza alınmıştır fakat söz konusu ticari faaliyet göçebeler için daha yaşamsaldır. Bundan dolayı göçebeler, hayvanlarını yerleşik kavimlerin sınırlarına dek getirmiştir (Barthold, 2011: 83).

Orta Asya ticaretinin gelişiminde, bozkır kavimlerine has hayat biçiminin önemli katkısı vardır. Bunun neticesi olarak, Orta Asya’daki aşılması zor yollar aşılmıştır, doğu-batı ticareti gelişmiştir. Bozkır kavimlerindeki bu hareketlilik, değişik dinlerin Orta Asya’ya yayılmasını sağlamıştır (İzgi, 2002: 464). Öte yandan bozkır ekonomisinde ticari faaliyetler, ekonomik hayatın en önemli öğelerinden biri haline gelmiştir. Buda, devletlerarasındaki ilişkilerde kimi neticelere yol açmıştır. Bozkır toplumları, ticaretle ilgili önemli yolların kavşağında olmasından dolayı, konumlarının ortaya koyduğu bazı politik anlaşmazlıklardan çok ciddi şekilde etkilenmiştir, mesela Pers Kralı Darius’un hedeflerinden biri, Yunanistan’ı almaktır. Bundan dolayı Yunanistan’ın

keresteyle buğday vb. lojistik gereksinimlerini karşılayan İskit ülkesiyle kurulan bağlantıyı kesmek üzere İskitlere saldırmıştır. Buda, Perslerin İskitlere iktisadi sebeplerden dolayı saldırdığını göstermektedir (Durmuş, 2007:34). Ayrıca, ipekle diğer ürünleri almak için Çin'deki kentlerle düzenli olarak ticaret yapan ya da akınlar tertip eden bozkır toplumları için, İpek Yolu'nun denetimini ele almak bir amaçtır (İnalçık, 2006: 332). Hunlardan başlayarak gelişimini izleyebildiğimiz İpek Yolu egemenliği fikri etrafında; genel olarak kuzey-güney doğrultusunda süren Hunlarla Çinlilerin mücadelesi, MÖ. II. asrın sonlarında ani bir biçimde doğu-batı doğrultusunda gerçekleşmeye başlamıştır. Bunun ana nedeni Hun devletinin elindeki İpek Yolu'nun, Çinliler tarafından alınmak istenmesidir. Söz konusu mücadeleyle beraber, Hunlarla Çinliler arasındaki mücadelenin yalnızca yönü değil mahiyeti de değişim göstermiştir. Hun akınlarının karşısında daha önce sürekli olarak savunma yapan Çinliler, MÖ. II. asrın sonuna doğru savunmayı bırakarak Hun devleti gibi saldırmaya başlamıştır (Koca, 2003: 149).

Sonuç

Bozkır kavimleri ortaya çıktıkları Orta Asya'nın coğrafi çevre şartlarında kendilerine has bozkır kültürünü oluşturmuşlardır. Bozkır kavimlerinin oluşturduğu bu kültüre dair hem yazılı hem de arkeolojik kaynaklardan bilgi edinmek mümkündür. Bozkır kavimlerinin kültürüne dair sözlü kaynaklar da en az diğer kaynaklar kadar bilgi sunmaktadır. Bu sözlü kaynaklar, destan ve efsanelerden meydana gelmektedir. Destan ve efsanelerden bozkır kavimlerinin temel konuları, sosyal ve iktisadi hayatları hakkında da bilgiler bulmak mümkündür. Bozkır kavimlerinin sosyal yaşantısının temelini göçebelik oluşturmaktadır. Bu kültürün özünü oluşturan göçebelik tabiri, çoğunlukla yaşamın mevsimsel özelliklere göre farklı yerlerde geçirilme isteğinden kaynaklanan bir durum olarak görülse de bu durumu ortaya çıkaran asıl nedenler aşırı şekilde saldırıya maruz kalma ve sınırlı geçim kaynaklarına sahip olunmasıyla ilgilidir. Bozkır coğrafyasının şartları neticesinde şekillenen bozkır ekonomisinin temeli hayvancılığa dayanmaktaydı. Büyük sürüler halinde at ve koyun besleyen bozkır insanı demir, altın, gümüş, bakır gibi birçok madeni de tanımaktaydı. Elde ettiği ürünlerin fazlasını satmak ve kendi ihtiyaçları olan ürünleri de almak için ticaret yapmıştır.

Türk toplumu dünya medeniyetine çok önemli katkılarda bulunmuştur. Bozkır Kültürü sadece atlı-göçebe kültüründen ibaret değildir; dünyada birçok ilkin bu kültürde yaşandığı dikkat çekmektedir. Çeşitli uygarlıklarla da etkileşime girerek Bozkır Kültürü günümüz bilim dünyasının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca bu birikim İslamiyet sonrası Türk kültürüne de aktarılmıştır; dolayısıyla günümüze kadar ulaşan yüksek bir kültür yapısı kurulmuştur.

Kaynakça

Ahmetbeyoğlu, Ali (2001), *Avrupa Hun İmparatorluğu*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

_____ (2005). "Avrupa Hun ve Hazar Devletinin İktisadi Gelir Kaynakları", *Bellekten*, LXIX(254), s.1-11.

_____ (2008). "Boylar Birlikteliğinden Devlete Geçiş Nişanesi ve Güç Sembolü Olarak Hun Altın Silahları." edt. H. Alan vd., *İslam Öncesinde Çağdaş Türk Dünyasına: Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yayınları, İstanbul, s.117-138.

Aksoy, Yahya (2009), *Si-An'dan Tiran'a İpek Yolu*, Ankara.

Alimov, Rysbek (2006), "Tien-Şan Yazıtlarının Tarihine İlişkin" *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü: Prof. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan*. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.135-144.

Amanjolov, Altay S. (2006), *Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi*, Ötüken Yayınları İstanbul.

Arslan, Mahmut (1987), *Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Aydın, Erhan (2011), *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen Yayınları, Konya.

_____ (2018), *Taşa Kazınan Tarih*, Kronik Kitap, İstanbul.

Barthold, Vasilij Vladimiroviç (2011), *Orta Asya Türk Tarihi*, çev. H. Dağ, Divan Kitap, Ankara.

Baştav, Şerif (2002), "Avrupa Hunları", ed. S. Koca vd., *Türkler*. Ankara: Semih Ofset, Ankara, s.853-886.

Bayat, Fuzuli (2007), *Türk Mitolojik Sistemi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul.

Baykara, Tuncer (1975), *Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir*, İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi. Edebiyat Fakültesi Matbaası, (6), İstanbul, s.75-104.

_____ (1999), *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, Akademi Kitabevi, İzmir.

_____ (2001), *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

Beckwith, Christopher (2011), *İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağından Günümüze Orta Asya Tarihi*, çev. K. Yıldırım, ODTÜ Yayıncılık, Ankara.

Caferoğlu, Ahmet (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

_____ (2015). *Türk Dili Tarihi*. (6.Baskı). Ankara: Altınordu Yayınları.

Chaliand, Gerard (2001), *Göçebe İmparatorluklar*, çev. E. Sunar, Doğan Kitap, İstanbul.

Çağbayır, Yaşar (2007), *Ötüken Türkçe Sözlük*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Çandarlıoğlu, Gülçin (2002), "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", ed. S. Koca vd., *Türkler*. Semih Ofset, Ankara, s.193-214.

Çoruhlu, Yaşar (2007), *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Davletov, Timur B. (2008), "Eski Türklerde Toplumsal Siyaset Anlayışı" *Türkiyat Araştırmaları* (8), s. 81-102.

Divitçioğlu, Sencer (2000), *Kök Türkler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Diyarbakirli, Nejat (2002), "Eski Türkler'de Kültür ve Sanat", ed. H. C. Güzel ve A. Birinci, *Genel Türk Tarihi 2*. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.497-503.

Duralı, Teoman (2002), "Toplum-Devlet Ülküsü Olarak Tarihte Türklüğün Oluşması", ed. S. Koca vd., *Türkler 1*. Semih Ofset, Ankara, s.335-349.

Durmuş, İlhami (1997a), "Kimmerler ve İskitler Anadolu'da", *Bellekten*, LXI (231), s.273- 286.

_____ (1997b), "Bozkır Kültür Çevresinde Runik (Oyma) Yazının Doğuşu ve Gelişimi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1, s. 87- 100.

_____ (2004), "Eski Türkler'de Zaman ve Takvimler". *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, s.1-13.

_____ (2007), *Sarmatlar*, Kaynak Yayınları, Ankara.

Eberhard, Wolfram (1945), "Eski Türk Devletlerinin ekonomisi hakkında incelemeler: 1, Tobaların hayvancılığı", *Bellekten*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, IX (36), Ankara, s. 485-496.

_____ (1996), *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. N. Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Eliade, Mircea (2003), *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

Ergin, Muharrem (2013), *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Esin, Emel (1997), *Türk Kültür Tarihi: İç Asya'daki Erken Safhalar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Findley, Carter Vaughn (2005), *The Turks in World History*. Oxford University Press, New York.

_____ (2006), *Dünya Tarihinde Türkler*, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Golden, Peter (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Karam Yayınları, Ankara.

Gökalp, Ziya (2007), *Türk Medeniyet Tarihi*. Elips Kitabevi, Ankara.

Gömeç, Saadettin (1997), *Kök Türk Tarihi*, Türksoy Yayınevi, Ankara.

_____ (2003), "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet", *Türk Araştırmaları Dergisi*, 33 (21), s. 79-104.

_____ (2012), *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara.

Gumilöv, Lev Nikolayeviç (2006), *Avrasyadan Makaleler 1*, Selenge Yayınları, İstanbul.

Güçkıran, Tünay (2009), *Askeri Müze At Zırhları Koleksiyonu*, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı, İstanbul.

Gülensoy, Tünay (1989), *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

Günel, Zerrin (2004), *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.

Günay, Umay (1998), "Dede Korkut Hikâyelerindeki Karakterlerin Tahlili", *Milli Folklor* 5 (37), Ankara, s. 3-12.

_____ (2006), *Türklerin Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Güngör, Harun ve Günay, Ünver (1998), *Başlangıçtan Günümüze Türk Din Tarihi*, Lâçin Yayınları, İstanbul.

Hassan, Ümit (2000), *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*. Kaynak Yayınları, İstanbul.

Herodotos, *Tarih*, çev. M. Ökmen, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007.

Hildinger, Erik (1997), *Warriors of the Steppe: A military History of Central Asia, 500 B.C. to 1700 A.D.*, New York.

Huang, Ray (2007), *Çin Tarihi*, çev. A. Sönmez, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

İlgen, Abdülkadir (2005), "Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (49), s.817-840.

İnalçık, Halil (2006), "Tarihte İpek ve İpekli Kumaş: Ticaret, Yollar ve Şehirler", *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü: Prof. Nejat Diyarbakirli'ye Armağan*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.329-374.

İnan, Abdülkadir (1976), *Eski Türk Dini Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

İzgi, Özkan (1986), *Kutluk Bilge Kül Kağan, Böğü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

_____ (2002), "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler", ed. S. Koca vd., *Türkler 1*. Ankara: Semih Ofset, Ankara, s. 463-478.

Kahya, Esin (2002), "Eski Türklerde Bilim". *Genel Türk Tarihi 2*. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 425-456.

Kafesoğlu, İbrahim (1987), *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

_____ (2002), *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't Türk*, (haz. S. Erdi ve S. T. Yurtsever), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007.

Kılıçkan, Hüseyin (2004), *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Bezeme Sanatı ve Örnekleri*, İnkılap Yayınevi, İstanbul.

Koca, Salim (2002), "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Genel Türk Tarihi 2*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 347-385.

_____ (2003), *Türk Kültürünün Temelleri II*, Başkent Matbaacılık, Ankara.

Lovell, Julia (2008), *Çin Seddi Dünyaya Karşı*, NTV Yayınları, İstanbul.

Marsadolov, Leonid (2002), "Milattan Önce IX-VII Yüzyıllarda Sayan-Altay Göçebeleri" çev. A. Yılmaz, ed. S. Koca vd., *Türkler 1*, Semih Ofset, Ankara, s.526-532.

Melyukova, Anna (1995), "Scythians Of Southeastern Europe", ed. V. A.Bashilov and L. D. Yablonsky, *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, Berkeley, CA, pp. 27-64.

Memiş, Ekrem (2012), *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Ekin Basım Yayın, Ankara.

Niyazi, Mehmet (1979), *Millet ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Onat, Ayşe (1987), "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (MÖ. 206-M.S. 220)", *Bellekten*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, LI (200), Ankara, s.611-624.

_____ (2012), *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Orkun, Hüseyin Namık (2011), *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu, Ankara.

Ögel, Bahattin (1984), *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

_____ (1988), *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

_____ (1991a), *Türk Kültür Tarihine Giriş 1*, Kültür Bakanlığı, Ankara.

_____ (1991b), *Türk Kültür Tarihine Giriş 2*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

_____ (2001), *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

Özyetgin, Ayşe M. (2004), "Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı" *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1(1), s. 90-105.

_____ (2011), "Turfan Uygarlarında Ceza Hukukuyla İlgili Uygulamalar", *Bellekten*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, LXXV (273), Ankara, s.337-360.

Radloff, Wilhelm (1956), *Sibirya'dan I*, çev. A. Temir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

Roux, Jean Paul (1989), *Türklerin Tarihi*, çev. G. Üstün, Milliyet Yayınları, İstanbul.

_____ (1994), *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul.

_____ (2001), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. L. Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Sertkaya, Osman Fikri (2006), "Hukuki Uygur Belgelerindeki Para Birimleri Üzerine" ed. O. F. Sertkaya ve R. Alimov, *Eski Türkler'de Para*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 117 137.

Sinor, Denis (2000), "İç Asya Kavramı", çev. R. Sezer, der. D. Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayıncılık, İstanbul, s.11-32.

Strauss, Claud Levi (1986), *Mit ve Anlam*, çev. Ş. Süer ve S. Erkanlı, Alan Yay., İstanbul.

Taşagül, Ahmet (2002), "Uygurlar", çev. S. Koca vd., *Türkler 2*, Semih Ofset, Ankara, s. 215-223.

Tekçe, Fuat (1993), *Pazırık*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Tekinoğlu, Hüseyin (2016), *Göktürkler*, Kamer Yayınları, İstanbul.

_____ (2017), *Uygurlar*, Kamer Yayınları, İstanbul.

Tunç, Cengiz (1980), "Eski Türkler'de Sosyo Ekonomik Yapı Üzerine Bir Deneme", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2, s.48-60

Uludağ, Süleyman (2009), *Mukaddime İbn Haldun*, Dergah Yayınları, İstanbul.

Üçok, Coşkun (2011), Mumcu Ahmet ve Bozkurt, Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, Turhan Yay., Ankara.

Ünver, Günay ve Güngör, Harun (2003), *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul.